شرح

مکتوبات قدسی آیات

مجدد سبحانی امام ربانی حضرت مجدد الف ثانی

قدس سرہ

جلد سوم

شارح مولوی [illegible]

MASOOD FAISAL JHANDIR LIBRARY
Acc. 076959
★ MAILSI ★

TECHNICAL SUPPORT BY
CHUGHTAI
PUBLIC LIBRARY

Masood Faisal Jhandir Library

[library stamp]

ثُمَّ تَلِينُ جُلُودُهُمْ وَقُلُوبُهُمْ إِلَىٰ ذِكْرِ اللّٰهِ

شرح مکتوبات قدسی آیات

بیان عقائد اسلامی و تصوف

مجبوب سبحانی امام ربانی حضرت مجدد الف ثانی شیخ احمد فاروقی کابلی
سرهندی قدس سره السامی

حصه هفتم ـــــــ دفتر دوم

شارح

مولوی نصرالله هوتکی ولد مرحوم حاجی محمد شاه خان

حافظ مضامین مکتوبات قدسی آیات

رکن از اراکین جمعیت العلماء دولت علیهٔ اسلامیه جمهوری افغانستان

محرر و مرتب و همکار شرح این کتاب مقدس

الحاج حفیظ الله خان سیرت بدخشی تالقانی ولد مرحوم صفر علی خان

بینگ باشی
و آغای خیری مدیر صاحب وزارت جلیله مطبوعات نیز با بنده معاونت زیاده فرموده است

فہرست مضامین

صفحہ	موضوع	مکتوب نمبر
٦١٩	حق تعالی بعض اوقات با دوستان خود بدون واسطہ ملک وبدون الہام القاے کلام می نمایند وشنیدن این کلام بہ تمام بدن عارف تعلق داشتہ می باشد	مکتوب ۵۱
٦٢٢	محبت فقرا سبب محبت او تعالی است	″ ۵۲
٦٢٣	اگر ارتکاب عمل خلاف شریعت عجز وندامتی رخ بدہد نعمتی است عظیم۔	″ ۵۳
٦٢٥	متابعت آنحضرتؐ دارای ہفت درجہ است۔	″ ۵۴
٦٢٨	بیان جامعیت قرآن مجید	″ ۵۵
٦٣٤	ریای عارف از اخلاص مرید بہتر است	″ ۵٦
″	ذکر گفتن بہتر است از درود فرستادن	″ ۵۷
٦٣٧	بیان عالم مثال وتردید تناسخ	″ ۵۸
٦٤١	توحید وجودی بمنزلہ شعبدہ بازی است۔	″ ۵۹
٦٤٢	ہر کدام از صوفیہ تصور نمایند کہ بمن از برادر صوفی دیگرم فیض میرسد۔	″ ٦١
٦٤٣	انسان بواسطہ حصول کمال ولایت از نیازمندیہای بشری مستغنی نمیگردد۔	″ ٦٢
٦٤٤	اگر مرید از مرشد خود فیض گرفتہ نتواند بتواند بمرشد دیگر مراجعہ کند۔	″ ٦٣
	غمہای دنیای دوں را نداشتہ بفکر آخرت باشید۔	″ ٦٤

مکتوب،	۶۵ - لغویات را گذاشته دنیا را بقدر ضرورت باید طلبید۔	۶۴۴
"	۶۶ - حضرت امام خان خانان را به توبه و انابت ارشاد و رہنمونی می نماید۔	"
"	۶۷ - معتقدات اہل سنت بطور اختصار عنوانی خان خانان۔	۶۴۷
"	۷۰ - تجلیات و ظہورات که در بیت الله شریف ظاہر است در قلب انسان کامل نیز از ان ظہورات موجود است	۶۴۹
"	۷۱ - شیخ اکبر میگوید که آنحضرتؐ جامع وجوب و امکان است۔	۶۵۰
"	۷۲ - قیوم بالاصالہ خود خداوند متعال بوده عارف کامل خلیفہ و نائب قیوم حقیقی است۔	"
"	۷۳ - اعیان ثابتہ نزد شیخ اکبر صور علمیہ صفات او تعالیٰ است و صفات به نزد او صرف وجود علمی دارند، امّا نزد حضرت امام اعیان ثابتہ صور علمی صفات ثمانیہ است که دارای وجود خارجی اند۔	۶۵۱
"	۷۴ - انسان بصورت رحمان خلق گردیده است چنانچه صفات ثمانیہ انسان صورت صفات ثمانیہ رحمان است	۶۵۴
"	۷۵ - دوستان خدا از ہر دوی ایلام و انعام محظوظ میگردند۔	۶۵۶
"	۷۶ - بعض اولیای کرام قلب عارف را نسبت بعرش وسیع پنداشته اند	۶۵۷
"	۷۷ - شیخ حسن خیال کرده است که عارف در ظاہر و باطن فنا میگردد۔	۶۵۹
"	۷۸ - بیان محبت و اخلاص به بزرگان اسلام	۶۶۰
"	۷۹ - اسلام و کفر ہر کدام دو نوع می باشند۔	۶۶۲
"	۸۰ - بیان عبارات عین القضاة۔	۶۶۳
"	۸۳ - نسبت نقشبندیہ نسبت صحابۂ کرام است۔	۶۶۴

مکتوب ۸۵ - جذبہ متعارف در سیر آفاقی و انفسی و مقامات ظلیہ است - ۶۶۴
" ۸۸ - کسانیکہ بہ اطمینان نفس رسیدہ باشند از ہر دو ے ایلام و انعام محظوظ میگردند - "
" ۹۱ - بعد از ولایت صغریٰ سیر ولایت کبریٰ دست میدہد - ۶۶۵
" ۹۲ - بعض بزرگان صاحب کشف و بعض آنہا صاحب کشف نمی باشند - ۶۶۶
" ۹۳ - عالم خلق ظاہر انسان و عالم امر باطن انسان است - ۶۶۷
" ۹۴ - حقیقت انسان عدم است با عکوس اسماء و صفات او تعالیٰ - ۶۶۸
" ۹۷ - مقصد از آفرینش نقیر این بودہ است کہ ملاحت برنگ صباحت منصبغ گردد - ۶۶۹
" ۹۸ - نسبت واجب و ممکن مثل نسبت نقطہ جوالہ است بدائرہ موہومہ - ۶۷۱

ؤ

بسم اللہ الرحمن الرحیم

شرح مکتوبات قدسی آیات

حصہ ہفتم ——— دفتر دوم

مکتوب پنجاہ و یکم

حضرت امام میفرماید: بدان اے برادر محب صادق کہ بتحقیق کلام حق سبحانہ وتعالی با بشر گاہے روبار و بودہ الخ یعنی حق تعالی در بعض اوقات با بندگان برگزیدہ خود از قبیل انبیاء عظام و برخی تابعان کامل انبیاے عظام کہ عبارت از اخص اولیاے کرام باشد بدون واسطہ ملک و بدون الہام القاے کلام می نمایند۔ دراین وقت تمام وجود عارف سامع آن کلام بودہ و استماع آن تنہا بہ سماع گوش منحصر نمی باشد و این نوع کلام حق سبحانہ تعالی بدون حرف و صوت و بدون رویت متکلم صورت گرفتہ و بوجود عارف القامی یابد بعد ازاں بخیال و دماغ انسان بصورت حرف و صوت و کلمہ منتقش گردیدہ بالآخرہ بہ تعبیر لسانی و تحریر بہ شکل حرف و صوت و کلمہ ظہور می کند اما الہام تنہا بہ قلب مربوط است، تعریف الہام الہام القاے خیر است در قلب بطریق فیض نہ بطریق کسب۔

تبصرہ: بعد از طے مراحل تصفیہ و تزکیہ و بعد از فنا و بقاے کامل وجود بشری عارف بوجود موہوبی تبدیل گردیدہ باطن وے تجلیات ذات او تعالی ظاہر وے تجلیات صفات می گردد۔ دراین مرتبہ مقدسہ چون وجود عارف فی الجملہ رنگ از بیچونی گرفتہ کمال ولیاقت آنرا پیدا کردہ است کہ تا کلام ذات بیچون حق سبحانہ را بدون رویت متکلم و بدون واسطہ ملک و بدون الہام بتمام وجود خویش بشنود۔ بیت

ذرات وجودم ہمہ بر عشق تو شیدا — از وصف جمال تو زبانم شدہ کوتاہ

حسن تو نہ آنست کہ مجنون شدہ عاشق — حسن تو ہمان ست کہ عالم شدہ شیدا

حسن تو کہ یک جلوه ننمود بہ کنعان   مستانه بگردانید یعقوب و زلیخا

چنانچه اولیاے کرام با اموات بزرگان مکالمه و مصاحبه میفرمایند و تمام موضوعات مورد بحث شان بدون تکلم لسانی و بدون حرف و صوت بوده که عارف زنده بمرده و عارف مرده به زنده مکالمه مینمایند صرف تلقی روحانی و افاده و استفاده بوده و حرف و صوت نمی باشد۔

ناگفته نباید گذاشت کسانیکه مراحل تصفیه و تزکیه را طے نکرده باشند و به نعمت اطمینان نفس و تزکیه عناصر نایل نشده باشند ازین مزایاے باطنی و روحی بے بهره و محروم اند لا یحمل عطایا الملك الا مطایاه. خلاصه اینکه انسان داراے اجزاے عشره و هیئت وحدانی بوده و جامعیت که ازین ناحیه دارد به نص قطعی خلیفه رحمان نامیده شده و متحمل بار امانت گردیده است و بالخاصه این فضیلت خاصه عنصر خاکی است که بلندترین اجزاے انسانی می باشد۔

وانچه میفرماید، واین قسم از کلام که بایکے از انسان ها بکثرت واقع گردد آن کس محدَّث نامیده می شود بفتح دال، یعنی به کسانیکه کلام حق سبحانه تعالی بدون واسطه ملک و بدون الهام مکرر القا گردد آنرا محدث گویند چنانچه در شان آنحضرتؐ بحضرت عمرؓ این نوع کلام بصورت مکرر القا گردیده لهذا ایشان را محدث می نامند. سردار دو عالمؐ میفرماید که حق سبحانهٗ به زبان عمرؓ حرف می زند

وآنچه میفرماید، این جنس کلام غیر الهام است زیرا که الهام تنها به قلب تعلق دارد و غیر ازان کلام است که با ملک باشد الخ زیرا که ملک بگوش خواهد شنید، این نوع کلام حق سبحانهٗ و تعالیٰ نصیب کسانی میگردد که عالم امر و عالم خلق شان تصفیه و تزکیه گردیده و نفس او از امارگی رهائی یافته و بمرتبه جهاد اکبر که جهاد عناصر است نایل شده باشد و هکذا بواسطه طے مراتب بیچونی عقل معاش شان به عقل معاد ارتقا یافته و کمالات قرب شان به خیالات آنها منتقش شده بتواند۔ یعنی صاحب کشف و علم هم بوده باشند و ملائک جامعیت ندارند۔

وآنچه میفرماید، ازین کلام لازم نمی آید که متکلم دیده شود الخ یعنی القاے کلام بدون واسطه و بدون الهام مستلزم آن نیست که خود متکلم بالمواجه دیده شود چنانچه حضرت موسی علیه السلام

بدون رویت با حق سبحانہ وتعالی مکالمہ نمودہ است وناگفتہ نماند کہ مخاطب بواسطہ غلبہ شعشعان تجلیات وضعف بصیرت خود متکلم را دیدہ نمی تواند ولی کلام او را می شنود چنانچہ آنحضرت در مقابل سوال حضرت ام المومنین کہ از دیدن حق تعالی پرسیدہ بود چنین جواب دادہ اند "کہ حق جل وعلا نور است چگونہ او را دیدہ می توانم" ازین جواب آنحضرت معلوم میشود کہ کمالات انبیاے عظام دارای مراتب بدایت ووسط وانتہا می باشد. زیرا کہ در مراتب نہایت شعشعان تجلیات وجوبی مانع شہود ذات مقدس شدہ نمی تواند چنانچہ آنحضرت در معراج مستقیما بہ شہود ورویت ذات حق سبحانہ تعالی مشرف گردیدہ ومکالمہ نمودہ اند ومعراج آنحضرت مکرر واقع شدہ است. سوال بی بی صاحبہ در معراج دیگر خواہد بود. وآنچہ میفرماید: بدرستی کہ در کلام شفاہی خرق حجب شہودی است نہ وجودی الخ یعنی در کلام بدون واسطہ اگرچہ صفات مقدس او تعالی کہ در خارج موجود می باشد از بین نمی رود مگر مانع شہود عارف نمی گردد۔

سوال: وقتیکہ در کلام بدون واسطہ در شہود عارف کدام حجاب وموانعی حائل نباشد پس دیدار ورویت او تعالی متحقق می گردد در حالیکہ حضرت امام در فرمائشات شان تذکر دادہ اند کہ متکلم مرئی نمی باشد این موضوع چگونہ خواہد بود۔

جواب: ضعف بصیرت بینندہ مانع رویت است وشہود مستلزم رویت نیست چنانچہ آفتاب مشہود است ولی قرص آفتاب بواسطہ غلبہ شعشعان آفتاب وضعف بصیرت رائی خوب دیدہ نمی شود. این است فرق شہود ودیدن کہ آفتاب مشہود است ودیدہ نمی شود. بنا بر آن دیدن آفتاب را شہود آفتاب دانستہ ورویت گفتہ نمی توانیم۔

تبصرہ: چشم دنیا با چشم آخرت قابل مقایسہ نیست لہذا رویت آخرت معاملہ جداگانہ است کہ با رویت این جہان قابل مقایسہ نمی باشد ونیز ناگفتہ نماند کہ در چشم ہاے این جہان نیز تفاوتہاے عجیبی موجود است کہ قطعا با یکدیگر قابل مقایسہ نیست چنانچہ چشم اسپ در شب تاریک موے را دیدہ میتواند اما چشم انسان از دیدن عاجز است. ہمچنان چشم آخرت دارای لیاقت

جداگانہ است کہ چشم دنیا فاقدان است وآنچہ میفرمایدکہ باین معرفت کسی تکلم نکردہ است الخ یعنی ہمچو معارف خاصہ مجدد الف است کہ بعداز ہزار سال بظہور پیوستہ است۔

خواجہ محمد ہاشم کشمی در مدح حضرت امام فرمودہ۔ بیت

ہمین فرزند فاروق است چون اب | کنون نطق از زبان او کند رب

معارف حضرت امام معارف حضرات انبیاء عظام است واکثر اولیاء کرام بآن نرسیدہ اند۔

مکتوب پنجاہ و دوم

حضرت امام میفرماید کہ حق سبحانہ بمحبت این طائفہ استقامت کرامت فرماید الخ یعنی محبت این طائفہ سبب محبت او تعالی است۔ آنحضرت ؐ میفرماید" خدایا محبت خود را بما روزی گردان و محبت کسیکہ ترا دوست دارد بما عنایت کن" ونیز آنحضرت ؐ میفرماید کہ شخص باکسے است کہ او را دوست دارد۔ چون دوستان او تعالی با او تعالی می باشند لہذا کسانیکہ با دوستان او تعالی محبت و علاقہ داشتہ باشند در حقیقت با خدا محبت داشتہ و بآن محبت سرفراز می گردند چنانچہ عارفی در شان سردار دو عالم میفرماید" حب محبوب خدا حب خداست" بیت

عجب آن نیست کہ محبوب جہانی ہمہ | عجب آن است کہ مجان تو محبوبان اند

حضرت امام میفرماید کسیکہ بظاہر این طائفہ نظر کرد نا امید و زیان کار شد و کسیکہ بہ باطن آنہا نظر کرد نجات یافت و کامیاب شد الخ یعنی دوستان او تعالی در ظاہر مانند دیگران و در ظاہر بشر و در معنی ملک اند بصورت در زمین و در معنی بر فلک اند چنانچہ حضرت بیدل میفرماید

بآن نشہ جمعے کہ محروم شوند | ز غولے گذشتند و آدم شوند

ز آدم ملک از ملک نور پاک | چنین ریشہ ہا دارد اسرار پاک

ونیز میفرماید

لب پشہ زین بادہ گر تر شود | بہ سیمرغ و عنقا برابر شود

اگر ذرہ گرد دازو کامیاب | کشد آئینہ بر رخ آفتاب

بزرگے می فرماید۔ بیت

غافل مشو از سیر گریبان اینجاست کہ عنقا   نہ بال است مگس را

یعنی مگس کنایہ از انسان بودہ کہ در مراقبہ ذات مقدس را پیدا می کند۔ دوستان خدا در ظاہر مانند عوام تعذیہ می شوند و می آشامند اما در باطن از یاد او تعالیٰ غافل نیند، چنانچہ لاتلہیہم تجارۃ ولا بیع عن ذکر اللہ دربارہ این طائفہ نص قطعی است۔ از حضرت امام پرسیدہ شدہ است کہ اولیاء از عبادت او تعالیٰ معاف خواہد گشت یا خیر؟ در جواب فرمودہ اند کہ ہرگاہ اولیا از خواب و خوراک و امراض وغیرہ عوارض بشری فارغ شود آنگاہ از عبادت او تعالیٰ نیز معاف خواہد شد یعنی ولی از احتیاجات بشری بے نیاز شدہ نمی تواند از عبادت حق تعالیٰ چگونہ معاف خواہد گشت بمناسبت ظاہری خواص با عوام باعث آنست کہ کفار بحضرات انبیاء عظام ایمان نمی آوردند و میگفتند کہ چگونہ پیغمبر است کہ میخورد و میخوابد و در بازار میگردد و آنہا نمی دانستند کہ انبیاء عظام چون از جنس بشر بودہ در ظاہر مانند عوام و بہ عوام مناسبت جنسی دارند تا مسائل افادہ و استفادہ بصورت کامل صورت بگیرد و اگر انبیاء عظام از جنس بشر نمی بودند مسائل افادہ و استفادہ بطرز کامل میسر نمی شد۔

خلاصہ علامہ ولایت ولی آنست کہ از ملاقات و صحبت او قلب انسان مائل بحق سبحانہ تعالیٰ گردیدہ محبت ماسوی کم شود نہ آنکہ او نان نخورد و مریض نہ شود۔ باید دانست کہ صحبت بزرگان کیمیا است کہ مس را طلا و غافل را ذاکر میگرداند۔ بیت

در مس قلب من اے مظہر حق کن نظری   زانکہ اکسیر اثر نرگس شہلا داری

و نیز عارفی میفرماید۔

یک نظر کن تا کہ مستغنی شوم زابنائے جنس   سگ چو شد منظور نجم الدین سگان را سرور است

وانچہ میفرماید، تقدم ذاتی بیک اعتبار شناخت راست و بیک اعتبار یافت را الخ یعنی مختار شیخ الاسلام آنست کہ یافت او تعالیٰ مقدم است از دیدن عارف و حضرت امام

دراین مورد تحقیقات بیشتر نمود و معارف بلند حاصل نمود، میفرماید که پیوستن فی الجملہ مقدم است و پیوستن کامل بعد از گسستن است یعنی اول وصل فی الجملہ بہ عارف عنایت گردیدہ سبب رسیدن او می گردد پیوستن اصل بعد از رسیدن است۔

مکتوب پنجاہ و سوم

سائلے از حضرت امام پرسیدہ کہ اگر عبادت میکنم بہ نفس استغنا حاصل می شود و اگر زلت و خلاف شرع از من صادر میشود ندامت و شکستگی پیدا می شود الخ۔ حضرت امام چنین جواب میدہد کہ در ارتکاب عمل خلاف شریعت شکست و ندامتی کہ رخ میدہد نعمتی است عظیم کہ یکے از شعب توبہ است و عجبے کہ در ارتکاب طاعت و عبادت پیدا شود سمی است قاتل و مرضی است مہلک کہ اعمال صالحہ را نیست و نابود میگرداند چنانچہ آتش ہیزم را بکاکستر مبدل و نابود می سازد۔ لہذا انسان ہمیشہ حسنات خود را از قبح و نقصان معرا و خالی نداند و تصور کند کہ حسنۂ او قبح ندارد بلکہ اگر اندک متوجہ شود ہمہ را قبح یابد و بوے از حسن احساس نکند، اگر انسان خود دقت کند و صحت ارکان عبادت خود را ملاحظہ نماید شاید کہ عبادت خود را ناقص داند بیت

بے گنہ نہ گذشت بر ما ساعتے　　　با حضور دل نہ کردم طاعتے

و نیز میفرماید و چون دید قصور در اعمال پیدا شود اعمال را قیمت افزاید الخ یعنی انسان سعی نماید کہ در اعمال حسنہ براِیش دید قصور پیدا شود نہ عجب و خودپسندی۔ آنچہ میفرماید جمعی را کہ این دید قصور اعمال بوجہ کمال میسر گردد الخ یعنی کسانیکہ نواقص حسنات را مشاہدہ می نمایند گمان می کنند کہ کاتب یمین آنہا عاطل و بیکار است و کاتب شمال شان ہمیشہ در کار است۔

تبصرہ: وقتیکہ عارف بمقام عبدیت می رسد آنگاہ بہ کنہ و حقیقت خود پے می برد کہ حقیقت او عدم محض است و عدم سراسر قباحت و شرارت و نقصان است لہذا در این مرتبہ مقدسہ حسنات خود را لایق کتابت ملائک یمین نمیداند بلکہ ہمہ را لایق کتابت کاتب شمال می پندارد

وخود را از ہمہ حسنات خالی میداند بعد ازین مرتبۂ عبدیت حق سبحانہ تعالی دوستان خود را بدرجاتی نایل میگرداند کہ از بیان بیرون و از عقل انسان خارج است۔ ناگفتہ نماند کہ قبل از مقام عبدیت سالک گاہے خود را مرات و مظہر حق می بیند و گاہے خود را ظل حق می بیند و یا ادعاے عینیت می کند۔ یعنی قبل از مقام عبدیت از سکر خالی نمی باشد۔ اما در مقام عبدیت چوں مقام کمال صحو است عارف خود را مخلوق و او تعالی را خالق خود میداند و درین مرتبہ ہیچ کشف عارف مخالف ظاہر شریعت صورت نمی گیرد و از نسبت ہاے سکریہ بیزار می گردد و عارف عدم خود را مشاہدہ می کند کہ ظلمت محض است چنانچہ کہ حضرت امام عدم خود را ملاحظہ و عمل خود را نالایق می داند مقام عبدیت مقام ولایت کبریٰ است کہ ولایت انبیاے عظام است۔

مکتوب پنجاہ و چہارم

حضرت امام میفرماید کہ متابعت آنحضرتؐ دارای ہفت درجہ می باشد۔

درجہ اول: درجہ علماے ظواہر و عوام مسلمانان است کہ ہنوز داخل طریقت نشدہ و بہ تصفیہ قلب و اطمینان نفس مشرف نشدہ و مصداق قضایاے شرعیہ را مشاہدہ نکردہ اند اتباع ایشان اتباع صوری است۔

درجہ دوم: از درجات متابعت آنحضرت درجہ مردان داخل طریقت اند کہ بمدد شیخ مقتدا بہ سیر الی اللہ مشغول و اکتساب تہذیب اخلاق می نمایند اما تا ہنوز بہ مبدا فیض خود نہ رسیدہ اند و قلب شان بہ فنا و نفس شان ہنوز بہ تزکیہ مشرف نگردیدہ است۔

درجہ سوم: از متابعت آنست کہ قلب سالک بہ مبدا فیض خود رسیدہ و نفس او تا اندازہ اطمینان و تزکیہ حاصل نمودہ چوں نفس او بہ کمال اطمینان نرسیدہ تزکیہ کامل ندارد لہذا اعمال او گاہے با اخلاص است و گاہے بدون اخلاص زیرا کہ این طائفہ در این وقت بہ مرتبہ ولایت صغریٰ می باشد و ہنوز بمرتبہ ولایت کبریٰ کہ ولایت انبیاے عظام است نرسیدہ اند۔ خلاصہ در ولایت صغریٰ

تزکیہ کامل میسر نمی گردد بلکہ تزکیہ فی الجملہ دستیاب می گردد۔

درجہ چہارم از اتباع: مخصوص بہ علمائے راسخین است کہ بولایت کبری مشرف ونفس شان بکمال اطمینان رسیدہ است واین طبقہ بہ حقیقت شریعت وحقیقت اتباع مفتخر وتمام اعمال شان بروے اخلاص بودہ واز اجراے حسنات محظوظ می گردند وتسلیم می شوند ومی گویند۔ بیت

بعد ازین دست من ودامن دوست | بعد ازین گوش من وحلقۂ یار

بیت

بے غم ودرد تو صد حیف زعمر کہ گذشت | پیش ازین کاش گرفتار غمت می بودم

درجہ پنجم از متابعت: کمالات آنسرورؐ است کہ علم وعمل را در حصول آن کمالات مدخلی نیست زیرا کہ کمالات اولوالعزم فضلی است وعمل را دران گنجایش نمی باشد حضرت امام میفرماید کہ این کمالات مخصوص بہ انبیاے اولوالعزم است ونیز میفرماید این درجہ بس عالی است یعنی کمالات ذات او تعالیٰ است وکمال درجہ چہارم ولایت کبریٰ وولایت انبیاے عظام است کہ کمالات صفات او تعالیٰ است ناگفتہ نماند کہ در بین کمالات نبوت کمالات رسالت وکمالات اولوالعزمی وکمالات محبوبیت ومحبیت فرق زیاد موجود است۔

تبصرہ: کمالات نبوت انبیا اگرچہ از خود حقیقت شریعت فوق بودہ اما ثمرہ حقیقت شریعت می باشد اما کمالات رسالت واولوالعزم از ثمرہ حقیقت شریعت ہم بلندتر است۔

درجہ ششم از متابعت، اتباع کمالات آنحضرتؐ است کہ مخصوص مقام محبوبیت سردار دو عالم است واز مقامات انبیاے عظام ورسولان کرام ومقام اولوالعزم بلندتر است واین مقام محبوبیت نیز از معارف تجلیات ذات مقدس او تعالی است اما در آن مقام اعلی تجلی ذات مقدس نیز درجات در مقامات است یعنی درجہ رسول فوق درجہ نبی است ودرجۂ اولوالعزم فوق درجۂ رسول است ودرجہ خلیل وکلیم فوق درجہ اولوالعزم است ودرجۂ محبوب فوق درجۂ تمام اولوالعزم است وبعض اولیاے کرام نیز بہ سبب متابعت ووراثت بہ تبعیت بہ این مقام مشرف شدہ می تواند۔

درجہ ہفتم از متابعت: تعلق بہ نزول دارد ومراتب شش گانہ فوق غیر از درجہ اول ہمہ بمقامات

عروج تعلق دارند، در این درجہ نزول ہم تصدیق قلب موجود است کہ در درجہ اولی بودہ و ہم تمکین قلب موجود است کہ در درجہ سوم بودہ یعنی در درجہ سوم تمکین بودہ و تزکیہ نفس بکمال نرسیدہ بود و در این درجہ نزول اطمینان نفس ہم موجود است چنانچہ در درجہ چہارم تزکیہ نفس بکمال رسیدہ بود و در این درجہ نزول اعتدال اجزاے قالب ہم موجود است کہ در کمالات نبوت انبیاے عظام بحصول پیوستہ است یعنی درجہ نزول جامع تمام درجات عروج است. و آنچہ سابق فرمودہ بود گاہ ہست کہ بے توسط فنا و بقا الخ یعنی رسیدن بہ این کمال داراے دو طریق می باشد یکے از راہ سلوک و تصوف است و راہ دوم تنہا اتباع سنت است بدون آنکہ از راہ سلوک باین کمال برسد۔

س: از این بیان معلوم می شود طریق ارشاد طریق سنت نیست؟

جواب: مراد حضرت امام این است کہ طریق سنت دو نوع است یکے از راہ طریقت و اتباع سنت است و دیگرے آنست کہ بدون داخل شدن بہ طریقت و رہنمائی شیخ مقتدا اتباع سنت می نماید اما صحبت ہم داخل سنت است۔

تبصرہ: طریق تصوف و فائدہ صحبت در صدر اول موجود بودہ حضرات صحابہ کرام بہ صحبت آنحضرت ﷺ بہ کمال می رسند یعنی بیعت و صحبت از طرق تصوف و از جملہ سنت ہاے سردار دو عالم است نہ می بینی کہ سردار دو عالم ترک معاصی کردہ است۔

و آنچہ میسر باید عجب معاملہ است الخ یعنی عارف بہ سبب کمال متابعت آنحضرت ﷺ بہ کمالی مشرف میشود کہ بدون توسط آنحضرت ﷺ نیز اخذ فیض می کند و این نیز از کمالات آنحضرت ﷺ است کہ تابع او از برکت متابعت او بہ این کمال مشرف شدہ می تواند کہ بدون توسط او اخذ فیض می نماید۔

و آنچہ میسر باید پیر و مقتداے خود را غیر از ہدایہ و بزدوی ندانستہ اند الخ یعنی مقصد حضرت امام این است کہ ہدایہ و بزدوی بیان ظاہر شریعت است و از باطن شریعت بحث نمی کنند و حال آنکہ شریعت مقدس داراے ظاہر و باطن است بنابر آن باطن شریعت را نیز طلب باید کرد و تنہا بظاہر قناعت نباید کرد یعنی ہدایہ و بزدوی را نیز خواندہ مگر محتویات این دو کتاب را حاوی ظاہر و باطن شریعت

گمان نکنند و باطن شریعت را از راه سلوک و طریقت حاصل نماید تا وارث کامل گردند۔ تعلیم ظاہر شریعت چیزے دیگر و باطن آن دیگر است اما دعوی باطن بدون متابعت ظاہر صحت ندارد۔

مکتوب پنجاہ و پنجم

دراین مکتوب شریف حضرت امام از جامعیت قرآن مجید بحث و بیان نمودہ و میفرماید کہ قرآن جامع تمام احکام شرعیہ بودہ بلکہ جامع شرائع ماتقدم و کتب سابقہ نیز می باشد الخ یعنی احکامیکہ برائے پیغمبران سابقہ نازل و در کتب و صحایف شان درج بودہ قرآن مجید حاوی آن احکام منزلہ سابقہ بودہ و قرآن کامل ترین کتب آسمانی است و شریعت آنحضرت جامع ترین شرائع ماتقدم است چنانچہ حق سبحانہ میفرماید وانہ لفی زبر الاولین۔

سوال: آنحضرت میفرماید، ہمانقدر احکامیکہ در قرآن موجود بودہ من ہمان اندازہ احکام را بیان کردہ ام۔ ازین حدیث شریف چنین استنباط میشود کہ قرآن حاوی تمام احکام نہ بودہ است بدلیل اینکہ ہمان قدر احکامیکہ در قرآن بودہ بہمان اندازہ احکام از طرف آنحضرت نیز بیان گردیدہ است واگر قرآن جامع تمامی احکام می بود احکام جداگانہ دیگر باندازہ احکام محتویات قرآنی از طرف آنحضرت بیان نمی گردید۔

جواب: این اعتراض را حضرت امام چنین دادہ است کہ بعض احکام قرآن ازان قبیل است کہ بدون اعلام خداوندی از قرآن فہمیدہ نمی شود و حصول این اعلام مخصوص بہ پیغمبر است یعنی چون انبیائے عظام ممثل و مبین احکام خداوندی اند بنابران فہمیدن معنائے این نوع احکام غیر صریح قرآنی خاصہ حضرات انبیاء بودہ کہ آنرا بعد از اعلام خداوندی تبلیغ فرمودہ اند و بنام حدیث شہرت یافتہ پس این احکام ہم احکام قرآنی است یعنی این حدیث شریف معنائے آنرا نمی دہد کہ آنحضرت بر علاوہ احکام قرآنی احکام جداگانہ دیگر را از خود بیان و تفصیل دادہ باشند، اما این بیان پیغمبر را سنت می نامند و بیانات سردار دو عالم ہم تفصیل قرآن بودہ و چیزے دیگر نمی باشد۔

آنچہ میفرماید پیغمبرانیکہ متابعت پیغمبران اولوالعزم می نمایند الخ

تبصرہ: متابعت دو نوع است یکے متابعت انبیاء عظام است کہ از پیغمبران اولوالعزم متابعت می نمایند و دیگرے متابعت امت است کہ از پیغمبر متبوع خود متابعت و پیروی می نمایند۔ فرقیکہ در بین این دو متابعت موجود است این است۔

۱۔ پیغمبرانیکہ از پیغمبران اولوالعزم متابعت می نمایند این متابعت آنہا مانند متابعت امت نیست کہ از سنت پیغمبر متبوع خود بیرون شدہ نتوانند بلکہ این پیغمبران نیز از خود دارای سنت و حدیث می باشند و تابع سنت و حدیث پیغمبر اولوالعزم نمی باشند۔ خلاصہ اینکہ پیغمبران در احکام صریح خود صحیفہ تابع شریعت پیغمبران اولوالعزم بود و در احکام غیر صریح تابع تاویل خود می باشند زیراکہ درک و فہم علام خداوندی خاصہ کافۂ انبیاء عظام است (خواہ اولوالعزم باشند یا رسل و نبی)۔

۲۔ متابعت امت آن است کہ تابع سنت و حدیث پیغمبر متبوع خود نیز می باشد۔ آنچہ میفرماید اجتہاد حضرت روح اللہ مطابق اجتہاد حضرت امام اعظم خواہد بود الخ یعنی حضرت امام در این مکتوب شریف کمال حضرت امام اعظم علیہ الرحمہ را بیان میفرمایند۔ فرقیکہ در بین اجتہاد حضرت امام اعظمؒ و سایر مجتہدین موجود است این است کہ حضرت امام اعظم حدیث مرسل را نیز بر اجتہاد خود مقدم میداند برعکس مجتہدین دیگر کہ حدیث مرسل و قول صحابی را بر اجتہاد خود مقدم نمی دانند بلکہ اجتہاد خود را نسبت بہ حدیث مرسل و قول صحابی ترجیح می دہند۔ باز ہم بعض از مخالفین حضرت امام اعظمؒ بواسطہ قلت فہم و درایت حضرت امام را صاحب رای یعنی خود رای می پندارند علت ہمچو پندارہای آنہا این است کہ ماخذ حضرت امام اعظم علیہ الرحمہ نہایت دقیق و عالی است و از سویہ فہم مخالفین بلند است و مخالفین بواسطہ کوتاہ نظری از درک آن قاصر و عاجز اند بنابر آن حضرت امام را بنام خود رای متہم ساختہ اند و در حقیقت فرمائشات حضرت امام ماخوذ از کتاب و سنت است اما دقیق است و از فہم مخالفین بلند است۔ مصرع

کار پاکان را قیاس از خود مگیر

حضرت امام میفرمایند: الہام مثبت حل وحرمت نبود الخ یعنی کشف والہام کہ بعارفان دست میدہد این کشف والہام آنہا فرض وسنت حلال وحرام را اثبات نمی نماید زیراکہ مثبت حل وحرمت عبارت از کتاب وسنت وقیاس واجماع است غیر ازین ادلہ اربعہ ہیچ عوامل دیگر فرض وسنت را ثابت نمی کنند والہام بالاے دیگران حجت نیست امابراے خود صاحب الہام حجت است۔

حضرت امام میفرمایند: الہام ایشان راست وکلام باایشان است الخ یعنی حق سبحانہ وتعالی بدوستان خود القاے کلام می نماید واین بزرگان نیز کلام او تعالی را بدون واسطہ می شنوند ودر تمام اعمال وحرکات تابع الہام وکشوفات خود اند چنانچہ این بزرگان اگر نماز نفل میخوانند باساس الہام است۔ خلاصہ ہر عمل خوبی راکہ انجام میدہند ہمہ متکی بہ الہام است، بنابران نفل دیگران فرض ایشان است دیگران ثوابے راکہ از اداے فرض میگیرند این بزرگان آن ثواب را از اداے نفل می برند زیراکہ نفل ایشان چون بامر والہام حق سبحانہ صورت گرفتہ بمنزلہ فرض گردیدہ است۔

تبصرہ: اگرچہ دوستان حق سبحانہ وتعالی بکمالات کشف والہام مشرف اند وہمہ عمل آنہا باساس کشف والہام است اما کشف والہام ایشان در حق خود آنہا مثبت بودہ وسبب الزام دیگران نمیگردد۔ حضرت امام میفرمایند کہ حضرت خواجہ محمد پارسا کہ روحانیت حضرت خضر را در علوم لدنی متوسط دانستہ است الخ یعنی این نسبت بہ مبتدی ومتوسط خواہد بود ومعاملہ منتہی دیگر است یعنی منتہیان بحضرت خضر احتیاجی ندارند چنانچہ کشف صریح شاہدان است ونیز حضرت خضر از محمدیان نیست پس محمدیان باو احتیاج ندارند چنانچہ حضرت شیخ عبد القادر جیلانیؒ حضرت خضر را اسرائیلی دانستہ است وازین عبارت معلوم است کہ حضرت خضر از محمدیان نیست از ملل سابقہ است۔ خلاصہ ازین فرمایش فوق معلوم می گردد کہ حضرت خضر در حین بعثت آنحضرتؐ حیات نداشتہ است واگر در قید حیات می بود بزیارت آنحضرتؐ مشرف ودر جملہ متابعان شان قرار میگرفت واز اسرائیلیت بہ محمدیت ارتقامی یافت زیراکہ نبوت آنحضرتؐ براے کافۂ عالم است ونیز محققین محدثین وفات حضرت خضر را تائید نمودہ اند وآنحضرت میفرمایند کہ ”اگر خضر حیات می بود بہ ملاقات من

میر سید" حضرت عروة الوثقیٰ در بارہ وفات حضرت خضر تفصیلات زیادہ ارشاد فرمودہ اند. خلاصہ بر روے دلائل فوق معلوم می گردد کہ حضرت خضر قبل از بعثت آنحضرت ﷺ چشم از جہان پوشیدہ بودند و از این امت نمی باشند. بنابران منتہیان محمدیان بایشان محتاج نمی باشند. بیت

عجب آن نیست کہ مجنوب بہ جہانی زہمہ　　عجب آنست کہ محبان تو محبوبان اند

سوال: بعض اشخاص حضرت خضر را می بینند و از صحبت شان فیض می برند و از نزد شان آمد آمدی جویند از ین معلوم میشود کہ حضرت شان ہنوز در قید حیات بودہ چشم از جہان پوشیدہ اند۔

جواب: دیدن حضرت خضر دلیل حیات او شدہ نمی تواند زیرا کہ لطائف عارفان کامل احیاء و اموات بشکل و صورت خود شان متمثل شدہ و بہ دوستان شان امدادات غیبی می نمایند۔

ہرگز نمیرد آنکہ دلش زندہ شد بعشق　　ثبت است بر جریدۂ عالم دوام ما

حضرت عروة الوثقیٰ خواجہ محمد معصوم نیز در مکتوبات قدسی آیات خود وفات حضرت خضر را بدلائل زیاد تائید فرمودہ اند و حضرت امام نیز در مکتوبی در این مورد تفصیلات مکفی دادہ اند۔

آنچہ میفرمایند۔ پس محقق شد کہ علوم و معارف دیگر اند کہ اہل اللہ بآن مخصوص اند الخ یعنی بعض معارف کہ بہ بیان مرتبۂ صفات و مرتبۂ ذات او تعالیٰ مربوط است کہ ظاہر شریعت مقدس از ان ساکت است در این بارہ کشف و الہام بزرگان قابل دقت و دارای اہمیت است مصرع

مصلحت نیست کہ از پردہ بیرون افتد راز

ازین فرمایش حضرت امام معلوم می شود کہ حصول ہمچو معارف عالی بواسطہ تعمیل احکام شریعت میسر نمیگردد بلکہ بہ فضل و احسان حق سبحانہ و تعالیٰ مربوط است اگر بدست آوردن این چنین معارف بہ تعمیل شرائع مربوط می بود می بائیست تمام انبیاے عظام رسل و تمام رسولان اولوا العزم می بودند و نیز تمام اولوا العزمان محبوب و خلیل و کلیم می بودند زیرا کہ تمامی این بزرگواران عامل شرائع بودند، پس معلوم شد کہ بعض مراتب و بعض معارف بہ شریعت مربوط نیست۔ ناگفتہ نماند کہ اساس و بنیاد این معارف شریعت است یعنی شریعت بمنزلہ تہداب و این معارف بمنزلہ کرسی و بالاخانہ است

واگر در تهداب خلل رخ دهد تمام خانه عالی منزل خراب میگردد و اگر تهداب صحیح بود در تعمیر هیچگونه خللی رخ نخواهد داد یعنی شریعت مقدس شرط این معارف بوده اما علت آن نمی باشد۔ و آنچه میفرماید پس رواست که خواص اهل الله الخ یعنی بزرگان اسلام بلکه بزرگترین اولیاے کرام چنانچه حضرت امام در معارف ذات و صفات ثمانیه او تعالی بعض اسرار و دقایق را بیان کرده اند که ظاهر شریعت ازان ساکت است و آن مربوط باطن قرآن می باشد مقام بزرگان را ازین جا قیاس باید کرد۔

تبصره: اگرچه تمام صفات ثمانیه او تعالی در یک درجه و مرتبه قرار دارند اما در کشف اولیاے کرام بعضی فوق و بعضے تحت بمشاهده می رسد چنانچه حیات و علم و قدرت در مراتب فوق و صفات دیگر در مراتب پائین تر مکشوف می گردد دلیل آن اینست که بعض صفات مدار صفات دیگر اند نمی بینی ذاتیکه حیات نداشته باشد علم از کجا خواهد کرد و نیز ذاتیکه داراے علم نباشد از قدرت خود چه کار خواهد گرفت و نیز ذاتیکه قدرت نداشته باشد چه طور اراده خواهد کرد علی هذا القیاس۔

اے عزیز این معارف از جمله اسرار شریعت بوده و ظاهر شریعت ازان ساکت است پس لازم است که از کمالات بزرگان انکار نه کنی و تسلیم باشی۔ تفاصیل که حضرت امام در بیان مراتب وجود حق داده اند در هیچ کتاب یافته نمی شود که وجود زائد است و یا عین ذات مقدس بوده۔ و نیز ناگفته نماند که در معارف حضرت امام مکشوف شده است که کدام صفت مربی کدام پیغمبر اولوالعزم است و صفت دیگر مربی کدام پیغمبر اولوالعزم دیگر است علی هذا القیاس و حالانکه ظاهر شریعت ازینچنین معارف باطنی تذکرے نداده است و این مسائل مربوط باطن شریعت است اما افسوس از بے خبری بعض ملانما که از تصوف و باطن شریعت انکار می ورزند

وانچه میفرماید بسیار است دیگران در بعض اوقات عبادت کنند الخ یعنی صوفیه کرام میفرمایند که براے مبتدی تکرار اسم ذات او تعالی عمل مقربین بوده تلاوت قرآن و نماز نوافل در حق او عمل ابرار است و در حق متوسط و منتهی تکرار نفی و اثبات عمل مقربین بوده و تکرار اسم ذات عمل ابرار است و در نهایت نهایت تلاوة قرآن کریم خصوصا در نماز در حق او عمل مقربین بوده و تکرار اسم ذات و نفی و اثبات عمل

ابرار است خلاصہ اینکہ ہر سخن جائے و ہر نکتہ مکانے دارد۔ خلاصہ در بعض اوقات عبادت مرضی نمی باشد۔ و آنچہ میسر نماید، اما امور دینیہ ماورائے احکام شرعیہ بسیار است الخ یعنی تصفیہ لطائف خمسہ و تکمیل و تزکیہ اجزائے عشرہ انسانی کہ بمعارف اولیاء مربوط است ظاہر شریعت ازان ذکری بمیان نیاوردہ است اما بزرگان اسلام بواسطہ فضل و عنایت خداوندی تمام اجزائے عشرہ خود را ذاکر ساختہ و ہر کدام آنرا لعروج مراتب و جوب مشرف گردانیدہ است و در ظاہر شریعت این مسائل بیان نیامدہ۔

سوال: اگر معارف باطنیہ از ماموراتِ شرعیہ بودہ باشد علمائے ظواہر و سایر عوام بہ ترک این معارف عاصی میگردند زیرا کہ علمائے کرام نام خفی و اخفی را نمی شناسند بنابر آن از معارف آن چہ خبر خواہند داشت۔

جواب: این معارف اگرچہ از ماموراتِ شرعیہ نیست و ترک آن موجب عصیان ہم نیست اما از مسائل دینیہ بحساب میرود کہ از کمالات خفیہ دین بودہ و سبب کمال ایمان است اولیائے کرام بر علاوہ تعمیل ماموراتِ شرعیہ از تعمیل امور خفیہ دینیہ نیز غفلت نمی نمایند۔

خلاصہ اینکہ ماموراتِ شرعیہ خاص و امور دینیہ عام است و ہر امر شرعی امر دینی بودہ و ہر امر دینی مامور شرعی نیست و ظاہر شریعت باں امر نکردہ لما از اسرار شریعت است چنانچہ تفصیل صفات ثمانیہ در ظاہر شریعت نیامدہ و شناختن آن از امور دینیہ می باشد و این کہ کدام صفت مبدا فیض کدام پیغمبر است نیز از امورات دینیہ بودہ اما در ظاہر شریعت نیامدہ است۔

تبصرہ: حضرت امام فرمودہ کہ از جملہ امور دینیہ بعد از ادلہ اربعہ اصل پنجم الہام اولیا است بلکہ میتوان گفت کہ بعد از کتاب و سنت اصل سوم الہام است بدلیل این کہ اجتہاد و قیاس مستند برائے است و الہام مستند بخالق رائے یعنی از طرف حق سبحانہ است بنابر آن در الہام یک نوع اصالت پیدا شد کہ در اجتہاد نیست خلاصہ الہام شبیہ اعلام نبی است کہ ماخذ سنت است اینقدر فرق است کہ اعلام نبی قطعی است الہام اولیا ظنی۔

مکتوب پنجاہ و ششم

حضرت امام میفرماید کہ از سیئات است الخ یعنی ریاے عارف از اخلاص مرید بہتر است زیرا کہ عارف ازین سبب عبادت خود را ظاہر می کند تا سبب تشویق و اقتداے دیگران گردد وگرنہ این عارف بمقام عبدیت رسیدہ از کبر و عجب و ریا خلاص شدہ و باصلیت خود پے بردہ و فہمیدہ است کہ اصل او عدم است کہ سراسر ظلمت و کدورت است و داراے ہیچگونہ خیریت نمی باشد و خیریکہ در وجود او ہویدا است پرتو صفات ثمانیہ او تعالی است بنابراں در صورت ریا و سمعہ مقصد او خود نمائی و شہرت طلبی نیست بلکہ اظہار نعمت خداوندی است و اعلام احسان اوست کہ نسبت باین عارف موہبت شدہ است پس ریا در حق این عارف عین اظہار حمد و شکر خداوند است کہ ذات او را از عدم بوجود و بار آرد رسالت بہ محمدت آوردہ است بیت

بیت
گر بر تن من زبان شود ہر موے ‏ یک شکر نوازہزار نتوانم کرد
ازاں طرف نہ پذیرد کمال او نقصان ‏ ازین طرف شرف روزگار من باشد

ونیز تعرایہ حقیقت انسان کہ ذات او چہ چیز است در ظاہر شریعت نبود بلکہ بہ باطن شریعت مربوط است۔

سوال: حقیقت انسان در شریعت موجود است چنانچہ کہ فرمودہ کہ نطفہ و علقہ و مضغہ بودہ۔

جواب: مرام مرنداشتہ در ظاہر شریعت نیامدہ کہ حقیقت علقہ و مضغہ از کجاست بزرگان اسلام بہ اسرار شریعت واقف اند می فہمند کہ ذات انسان عدم است کہ ظلمت بودہ و خیریت ندارد و ہر خیریت کہ ہست ازاں طرف است، بیت

نیاوردم از خانہ چیزے نخست ‏ تو دادی ہمہ چیزے من چیز تست

مکتوب پنجاہ و ہفتم

حضرت امام میفرماید۔ فتورے درین التزام پیدا گشت الخ یعنی حق سبحانہ تعالی دوستان خود را

می فهماند که دراین وقت کدام عبادت سبب قرب انهاست بنابران حضرت امام را نیز دانانیده است که دراین وقت ذکر گفتن بهتر است از درود گفتن زیرا که در درود گفتن سوال موجود است و در ذکر گفتن بجز از یاد کردن محبوب حقیقی هیچگونه سوالی وجود ندارد و نیز از درود گفتن و ذکر گفتن که هر دوے آن یک عمل نیک و از جمله عبادات است بآنحضرت ثواب راجع می گردد بواسطه این که معلم و بانی تمامی همچو اعمال حسنه آنحضرت است و بس. پس ثواب ذکر نیز بآن حضرت راجع میگردد۔

خلاصه فرقیکه در بین ذکر و درود موجود است این است که در درود گفتن سوال موجود است و در ذکر گفتن سوال نیست لهذا ذکر گفتن اولی گشت از درود گفتن و آنچه میفرماید: ذکر یکه شایان قبول است باین مرتبت مخصوص است الخ یعنی ذکر یکه از شیخ کامل گرفته شده و یا بعد از فنائے قلب و فنائے نفس صورت میگیرد از درود فرستادن بهتر است بواسطه اینکه در این مرتبه عارف به فنائے قلب و نفس مشرف و بمقام عبدیت رسیده است لهذا ذکر او از هر گونه عجب و ریا مبرا است و ذکر او سبب وصول مقام مقربین است. و آنچه میفرماید این ذکر وسیله آن ذکر است الخ یعنی ذکر یکه طالب مبتدی از مرشد کامل میگیرد این ذکر ابتدائی بالآخره سبب رسیدن به ذکر انتهائی میگردد که خاصه مقام عبدیت است. بنابران ذکر ابتدائی سالک که از کامل مکمل گرفته است سبب آن ذکر است اما ذکر ابرار چنان است. که نسبت به درود گفتن اولی و انسب گشته باشد۔

سوال: وقتیکه عارف به فنائے قلب و نفس مشرف گردد می باید از مردم بے گانه و بے خبر گردد و حالانکه این عارف هم همیشه با مردم اختلاط و آمیزش داشته و از خود و بیگانه را می شناسد پس فنائے قلب و نفس در حق این عارف چه مفهوم خواهد داشت؟

جواب: فنائے قلب و نفس در یک زمان واحد بعارف دست نمی دهد بلکه فنائے قلب مقدم است به فنائے نفس وقتیکه قلب فانی گردد معامله عارف با مردم بواسطه نفس است و در وقت فنائے نفس سروکار عارف با مردم بواسطه حواس خمسه است و در نزد صوفیه کرام حواس خمسه دارائے ادراک اند و نیز ناگفته نماند که در وقت فنائے نفس قلب عارف نزول میکند و با مردم

مخالطت پیدا می کند اما بعالم گرفتاری نمی گردد یعنی با عالم می آمیزند اما نمی گروند چنانچہ بزرگان میفرماید کہ عارف کامل آمیختہ با عالم است و آویختہ با عالم نیست۔ بیت

اندرون شو آشنا و از برون بیگانہ وش
این چنین زیبا روش کم می بود اندر جہان

وآنچہ میفرماید، مشائخ طریقت بمبتدی را غیر از ذکر کردن الخ یعنی بزرگان برائے طالب مبتدی ذکر گفتن را بہتر دانستہ اند تا بواسطہ تکرار اسم ذات بعالم وجوب منجذب و عروج نماید و برائے طالب متوسط تکرار نفی و اثبات را لازم دیدہ اند تا بواسطہ تکرار این کلمۂ مبارکہ مشہودات ظلیہ کہ از تکرار اسم ذات پیدا شدہ انتفا یابد و سالک در مراتب وجوب بہ ترقیات بلند مشرف شود و برائے منتہیان کہ بہ تزکیۂ نفس مشرف شدہ باشند تلاوت قرآن مجید را مناسب دیدہ اند تا از اسرار قرآنی محظوظ گردد، زیرا کہ قبل از تصفیۂ قلب و تزکیۂ نفس پے بردن باسرار قرآنی امکان پذیر نیست چنانچہ عارفی میفرماید:

عروس معنی قرآن حجاب آنگہ بر اندازد
کہ دار الملک ایمان را مجرد بیند از غوغا

دار الملک قلب انسان است وقتیکہ از گرفتاری ہائے لاطائل خلاص شود اسرار قرآنی را درک می کند یعنی تا کہ عارف از غوغائے ماسوی رہائی نیابد و بہ تزکیۂ نفس مشرف نگردد حجاب معنی قرآن از بین نمیرود و از اسرار قرآنی پے نمی برد وقتیکہ بہ کمال اطمینان نفس برسد حجاب از بین می رود و ہمہ اسرار قرآنی مکشوف عارف گردیدہ و تلاوت آن وسیلہ پیش رفت و ترقی او میگردد۔ خلاصہ اینکہ ہر سخن جائے و ہر نکتہ مکانے دارد۔ اے عزیز! استعداد طالب بیک حال نبودہ تفاوت پیدا می کند و بلند شدہ می رود۔ وآنچہ میفرماید، ہیچ فردے از امت اگرچہ در کمالات بدرجہ علیا برسد بہ پیغمبر خود مساوات نکند الخ یعنی پیغمبر برعلاوہ ثواب عبادات خود بہ ثواب عبادات تمام امتان خود نیز حصہ دارد لہٰذا ثواب ہیچ فرد امت ہر قدر بدرجات عالی ہم رسیدہ باشد بہ ثواب پیغمبر قابل مقایسہ نیست و نیز ناگفتہ نماند کہ پیغمبر بالاصالہ خواستہ شدہ و امتان بواسطہ پیغمبر خواستہ شدہ اند دعوت می نماید۔ شتان ما بینہما۔ وآنچہ میفرماید فضل مطلق مبلغ جامع راست الخ یعنی فضیلت مطلق نصیب کسانے است کہ دارائے علوم ظاہر و معارف باطن بودہ و بہ ہر دوے آن دعوت و تبلیغ نماید و در عین

تدریس و تعلیم احکام شرعیہ از راہ سلوک نیز طالبان را تربیہ نمودہ و بہ تصفیہ لطایف و تزکیہ نفس برسانند، تا طالبان بر علاوہ احکام شرعیہ از اسرار و معرفت باطنی نیز بہرہ ور گردند و مبلغیکہ دارای این اوصاف نباشد و منحصر تبلیغ ظاہر بودہ باشد مبلغ جامع گفتہ نمی شود. و بہ فضیلت شخص جامع نمی رسد، سردار دو عالم مبلغ ظاہر و باطن بودہ اند و تنہا ظاہر شریعت را تبلیغ نکردہ اند حضرت ابوہریرہؓ میفرماید کہ از حضور مبارک دو نوع علم آموختہ ام. اما اکثر محدثین کرام از اسرار شریعت غافل بودہ شریعت را محصور در احکام ظاہری پنداشتہ و از اسرار قاصر دانستہ اند. بیت

چو آن کرمے کہ در سنگ نہان ست زمین و آسمان او ہمہ است

اے عزیز! معاملہ بہ مناسبت مربوط است شخصیکہ در باطن با اسرار شریعت یک گونہ مناسبت داشتہ بآن طرف مائل است و کسیکہ مناسبت ندارد منکر است. این اختلاف مبنی بر اختلاف استعدادات است. بیت

ہر کسے را بہر کارے ساختند مہر اورا در دلش انداختند

آنچہ میفرماید، ظاہر بے باطن ناتمام است الخ یعنی عالمیکہ تنہا دارای علم ظاہر بودہ از معارف باطن بے بہرہ باشد آنرا عالم ناقص میگویند، عالم کامل کسے است کہ دارای علوم ظاہر و معارف باطن باشد. خلاصہ اینکہ باطن بدون ظاہر نافرجام و ظاہر بدون باطن ناتمام است آنحضرتؐ میفرماید کہ "قرآن دارای ظاہر و باطن است" یعنی درک ظاہر قرآن مربوط بعلم ظاہر و درک باطن آن مربوط بہ معارف باطنی است و نیز حضرت مولانای روم میفرماید.

من ز قرآن مغز را برداشتم پوست را بر دیگران بگذاشتم

و در این جا نیز مراد از مغز باطن و مراد از پوست ظاہر قرآن است تفصیل بیشتر این موضوع در شرح مکتوب ۵۴ ہمیں دفتر مکتوبات قدسی آیات قبلاً تذکار یافتہ است.

مکتوب پنجاہ و ہشتم

حضرت امام در این مکتوب شریف در اطراف عالم مثال و تردید تناسخ وغیرہ صحبت میفرمایند۔ آنچہ میفرماید، کہ در عالم شہادت غیر از ابو البشر حضرت آدم دیگر آدم بوجود نیامدہ الخ یعنی این فرمایش حضرت امام در جواب مقولہ حضرت شیخ محی الدین بن عربی است کہ در حین طواف کعبہ معظمہ جمعی را دیدہ کہ ہمراہ وے طواف می نمایند اما ایشان را نمی شناسد در حین حال یکے ازین جماعہ حضرت شیخ را طرف خطاب قرار دادہ میگوید کہ من جد توام واز فوت من بیش از چہل ہزار سال میگذرد و شیخ در تعجب می افتد کہ از خلقت حضرت آدم ہفت ہزار سال نمی گذرد و این شخص کہ فوت خود را بیش از چہل ہزار سال وانمود میسازد چگونہ خواہد بود۔

حضرت امام باساس کشف و مشاہدات بلند خود باین مقولہ حضرت شیخ جواب دادہ و میفرماید این ہمہ آدم ہائے کہ پیش از وجود حضرت آدم گذشتہ اند وجود حضرت آدم در عالم مثال بودہ است نہ در عالم شہادت، و در عالم شہادت غیر از حضرت آدم علیہ السلام آدم دیگر بوجود نیامدہ است و این جماعہ را کہ حضرت شیخ دیدہ کہ یکے آن خود را جد ایشان وانمود ساختہ است آن آدم ہا ہمہ لطائف حضرت آدم بودہ کہ قبل از تخلیق حضرت آدم بصورت آدم در عالم مثال بوجود آمدہ و بصورت آدم ظاہر گشتہ و باسم آدم مسمی شدہ اند و کاروبار اصل آدم منتظر از آنہا سرزدہ حتی مناسب آن عالم مثال توالد و تناسل نیز بظہور آمدہ و توالد و تناسل آئندہ آنہا در عالم مثال ظاہر شدہ و کمالات صوری و معنوی نیز مناسب آن عالم ظہور یافتہ شایان عذاب و ثواب گردیدہ اند، ثواب و عذاب آیندہ آنہا در عالم مثال دیدہ شدہ است۔ خلاصہ اینکہ از فرمایش کشفی حضرت امام چنین معلوم میشود کہ در عالم شہادت غیر از حضرت آدم علیہ السلام آدمی دیگر بوجود نیامدہ است ازینکہ آدم جامعیت داشتہ و دارائے صفات متنوعہ و لطائف متعددہ است لہذا قبل از خلقت حضرت آدمؑ در ہر وقتی از اوقات صفتی از صفات یا لطیفہ از لطائف او در عالم مثال بایجاد خداوندی بصورت آدم در عالم مثال بوجود آمدہ اند و گذشتہ اند و از ان جملہ یکے آن خود را جد حضرت شیخ وانمود ساختہ و با حضرت شیخ مکالمہ کردہ است و اگر آدم دیگر می بود

جد شیخ نمی بود۔

تبصرہ: عالم مثال عبارت از عالمی است مانند آئینہ کہ خود آن دارای اجسام و دارای ارواح نیست اما تمام اجسام و تمام ارواح در آنجا نمایاں و موجود است و معانی نیز در آنجا نمایان است خلاصہ اینکہ در عالم مثال مخلوقات گذشتہ و آئندہ ہمہ نمایان و ظاہر است چنانچہ آنحضرت ﷺ میفرماید کہ اہل بہشت را در بہشت و اہل دوزخ را در دوزخ مشاہدہ کردم شاید کہ این شہود نیز در عالم مثال بودہ است زیرا کہ آنہا ہنوز در جنت و دوزخ نرفتہ اند۔

ناگفتہ نماند کہ در این مکتوب شریف حضرت امام تناسخ را نیز تردید می نمایند، تناسخ آنست کہ روح یک شخص بدن اصلی خود را گذاشتہ بدن دیگر را زندہ کند و این عقیدہ کفر است بدلیل اینکہ قرار نص قطعی روح و بدن در محشر حاضر می شوند در صورت تناسخ اگر روح ہمراہ بدن ثانی حاضر شود بدن اول بے روح ماندہ و در محشر حاضر شدہ نمی تواند و این خلاف نص است بنا بران عقیدۂ تناسخ خلاف ہدایات قرآنی و احادیث نبوی بودہ و اعتقاد آن کفر است۔ و نیز حضرت امام از بروز و کمون شکایت میکند کمون و بروز آنست کہ مرشد روح خود را از بدن خود کشیدہ در بدن مرید بیاندازد تا این تربیت روح او را تصفیہ نماید حضرت امام این قسم تربیہ مرشد را تقبیح و آنرا شبہ تناسخ میدانند۔

تبصرہ: فرقیکہ در بین تناسخ و کمون و بروز موجود است این است کہ در تناسخ روح یک شخص بدن آنرا گذشتہ و در بدن دیگر داخل و آنرا حیات بخشد و در کمون و بروز این چنین نبودہ بلکہ مرشد انعکاس روح خود را در بدن مرید انداختہ روح مرید را تصفیہ می نماید و مرید قبل از گرفتن انعکاس روح مرشد بروح خود زندہ بودہ است شتان ما بینہما۔ باوجودیکہ در بین تناسخ و بروز و کمون تفاوت زیاد موجود است باآن ہم حضرت امام این عمل و این چنین تربیہ مرشد را تقبیح و شبیہ تناسخ دانستہ و از آن ممانعت میفرمایند۔ و ہدایت می دہد کہ روح مرشد در بدن او بودہ اثرات آن را بہ روح مرید اندازد۔

پوشیدہ نماند کہ کمون و بروز دارای معنای دیگر نیز می باشد و آن این است۔ وقتی کہ

در وجود عارف تجلیات عالم وجوب غلبه و ظهور نماید آنرا بروز گویند و زمانیکه این تجلی انقطاع یابد آنرا الکمون می نامند و کمون و بروز در مذهب هنود آنست که خداوند در مرتبه الوهیت کمون و در بدن برهمنان و جوگیان بروز نماید از اینجا است که هندوان به جوگیان سجده می کنند و این کفر صریح بوده خداوند از آن برتر است که در بدن جوگی داخل شود بے عقلان اند آن خداے قدوس با این اجسام خبیثه ظلمانی مکدر چرکین که به انواع معاصی و کفر محفوف است چه مناسبت و کجا در آنها ظهور می کند شیطان لعین است که اولاد حضرت آدمؑ را بانواع کفر و معاصی رهبری و اغوا کرده است حق سبحانه میفرماید یعدهم و یمنیهم و ما یعدهم الشیطٰن الا غرورا۔

و نیز ناگفته نباید گذاشت که معتقدین تناسخ تناسخ را براے تکمیل روح یک امر لازمی میدانند و میگویند وقتیکه روح در بدن اول بکمال نرسد باید در بدن ثانی انتقال یابد تا در آنجا بکمال برسد و اگر در آنجا هم بکمال نرسد به بدن ثالث داخل گردد علی هذا القیاس۔ حضرت امام این عقیده را کفر میدانند۔ حضرت امام در این مکتوب شریف انتقال روح را نیز تقبیح و آنرا تردید می فرمایند: نقل روح آنست که روح بعد از کمال خود در یک بدن آن بدن را بواسطه پیری و یا ضعیفی ترک نموده در بدن جوان دیگر داخل می شود۔ این عقیده نیز کفر بوده از تناسخ هم بدتر است زیرا که وقتیکه روح بدن اول را بواسطه ضعیفی گذاشته در بدن جوان دیگر داخل گردد بدن اول در محشر بدون روح چگونه حاضر خواهد شد، بنا بران این عقیده نیز خلاف هدایات قرآن و حدیث نبوی است۔

حضرت امام میفرمایند: بلکه اعتقاد ایشان از اعتقاد فلاسفه هم بدتر است الخ یعنی فلاسفه اگرچه از حشر اجساد منکر اند اما بعذاب روحانی قایل اند و لی معتقدین تناسخ از عذاب آخرت بالکل انکار دارند۔ آنچه میفرمایند: ارواح این بزرگواران است الخ یعنی ارواح بزرگان بشان جسد متمثل میگردند و در این معامله تناسخ موجود نیست و آنچه میفرمایند: بعض ا ۱ ۱ ۱ ۔ در یک آن در امکنه متعدده الخ یعنی هر کدام لطیفه از لطائف و صفتی از صفات بزرگان ۱ ۱ ۔ در ت جسد آن بزرگ متمثل می شود بنا بر آن عرفا در یک آن در امکنه متعدده حاضر می شوند یعنی یک لطیفه شان بیک جاے و لطیفه دیگر شان

بصورت خود آن بزرگ متمثل شدہ بجائے دیگر حاضر می شوند چنانچہ حضرت غوث ثقلین و حضرت شاہ نقشبند و حضرت امام و بعض دیگر در یک آن در چندین جاہائے مختلف تشریف بردہ و در آنجا حاضر بودہ اند و آنچہ میفرماید و این تشکل گاہ در عالم شہادت بود الخ یعنی یک بزرگ زندہ در یک وقت در نقاط متعددہ حاضر و یا در عالم مثال می باشد چنانچہ آنحضرت ﷺ را در یک شب ہزاراں نفر بصورت ہائے مختلف در خواب می بینند و آنچہ میفرماید در عالم صغیر نمونہ عالم مثال خیال است الخ یعنی خیال نمونہ از عالم مثال است و عالم مثال اگرچہ وسیع ترین عوالم است باز ہم متناہی است لہذا صفات و ذات حق سبحانہ و تعالیٰ کہ غیر متناہی است در وی کہ متناہی است نگنجد اما اظلال صفات در عالم مثال و خیال عارف می گنجد چنانچہ عارفان تا زمانیکہ در مراتب ظلال قرار دارند بحث از معارف می نمایند اما وقتیکہ بمراتب صفات و ذات مقدس برسند از بیان آن عاجز اند بواسطہ اینکہ این مراتب در عالم مثال و خیال نمی گنجد و بہ تعبیر نمی آید۔ آنچہ میفرماید قلیلی را این دولت در این جا میسر میگردد الخ یعنی بعضی اولیائے بلند استعداد و محبوبان او تعالیٰ در زندگی خود از مرتبہ خیال میگذرند و بوصول بلاکیف بذات او تعالیٰ میرسند و بعضی اولیائے کرام بعد از مرگ از مرتبہ خیال می گذرند۔ در وقتیکہ از مرتبہ خیال بگذرند در آن وقت با دراک ذات مقدس مشرف شدہ می توانند و آن ادراک بہ عناصر بلکہ بہ عنصر خاک می باشد۔

اے عزیز! لیاقت اولیائے کرام تعجب آور بودہ از ادراک ما و شما بلند است کہ عناصر آنہا مدرک بودہ و بہ قرب مشرف اند بلکہ ادراک آن مرتبہ مقدسہ نصیب ہیئت وحدانی انسان است۔

مکتوب پنجاہ و نہم

حضرت امام از خواجہ عبداللہ حکایت میکند کہ گفتہ است آن شعبدہ ہا برطرف شدہ است الخ یعنی توحید وجودی بمنزلہ شعبدہ بازی است و حقیقت ندارد از آن گذشتہ ام۔ و آن چہ میفرماید ہمت یاران مصروف است الخ یعنی ہمت من آن است کہ در مرتبہ اثبات ہیچ چیز محسوس نشود

زیرا کہ محسوسات و معقولات و موہومات ہمہ داخل ماسوی بودہ و ظلال است - آنچہ میفرماید،
اما این معنی بہ تکلف است الخ یعنی از شہود ماسوی بکلی خلاص نشدہ ام و نیز ماسوی را کہ ماسوی
می گوئیم بنا بر تکلف است و کشف ما مثبت وجوب آنہاست. حضرت امام میفرماید کہ اگر نفی کردن
ماسوی بہ تکلف است مقام طریقت است و آن جا بہ علم الیقین است و اگر نفی ماسوی حاصل و
ماسوی منتفی گردد بمقام حقیقت و عین الیقین و حق الیقین خواہی رسید الخ یعنی تا کہ سالک ماسوی
را نفی میکند در مقام طریقت است و در مرتبہ علم الیقین است و وقتیکہ ماسوی منتفی شود بہ مقام
حقیقت و عین الیقین و حق الیقین میرسد و عارف میگردد. آنچہ میفرماید بحصول این نفی و اثبات الخ
یعنی وقتیکہ شہود عارف از ماسوی بگذرد و بمراتب وجوب برسد بولایت خاصہ مشرف میشود
و مقام نفی کہ عبارت از ممکنات است در مقابل اثبات کہ مرتبہ وجوب است بہ منزلہ قطرہ است
نسبت بہ دریا زیرا کہ مرتبہ وجوب غیر متناہی بودہ و مرتبہ ممکنات متناہی است و متناہی بہ نسبت
غیر متناہی ہیچ نسبت ندارد -

تبصرہ: ولایت دو نوع است یکے ولایت عامہ است کہ ولایت کافہ مسلمین است
چنانچہ حق تعالیٰ میفرماید "خداوند دوست کسانے است کہ ایمان آوردہ اند"۔ دوم ولایت خاصہ است
کہ بہ معنائے فنا و بقا و عروج و نزول و تزکیہ نفس مربوط است چنانچہ ولایت اولیائے کرام کہ بہ این
کمالات مشرف اند، و ولایت خاصہ کہ فنا و بقا و عروج و نزول است نیز دارائے خاص و عام است
ولایت خاصہ ولایت آنحضرت است و بہ تبعیت آنحضرت نیز بعض اولیائے کرام را ازین مرتبہ نصیبے
است و ولایت عامہ ولایت انبیائے اولوالعزم دیگر است -

مکتوب ۶۰ حاجت بشرح نیست -

مکتوب شصت و یکم

حضرت امام میفرماید، در یک دیگر فانی باشند الخ یعنی ہر کدام از صوفیان کرام تصور نمایند کہ از برادر

صوفی من بمن فیض میرسد. و آنچہ میفرمایند طریق شیخ حسن الخ یعنی استعداد شیخ حسن مناسب استعداد مولانا است و نیز نسبتیکہ بحضرت مولانا رسیدہ بود نسبت اصلی بودہ و شیخ حسن دران اشتراک دارد و شیخ حسن از ظلال گذشتہ و بابتدائے معارف مرتبۂ اصل رسیدہ است و آنچہ میفرمایند مبادا نفس امارہ الخ یعنی شیخ حسن ہم تاہنوز خلیفہ مقید بودہ و بمرتبۂ خلافت مطلق مفتخر نگردیدہ است. ناگفتہ نماند کہ شیخ یوسف برادر شیخ حسن است بنابراں احوال او را نیز بہ شیخ حسن نوشتہ اند۔

مکتوب شصت و دوم

حضرت امام میفرمایند خیریت و صلاح شما الخ یعنی چونکہ شما بہ برادران اسلامی معاونت می نمائید بنابراں دعاے کہ در حق شما صورت می گیرد منفعت او بکافہ اسلام میرسد و آنچہ میفرمایند اہل این سلسلہ علیہ الخ یعنی طریقہ علیہ نقشبندیہ تازہ بہ ہندوستان رسیدہ و ہنوز توسعہ نیافتہ است و بواسطہ اینکہ در این طریق علیہ التزام سنت است و در این دیار بدعت بیشتر است بنابران بعض نقشبندیان نیز اختراع بدعت کردہ اند تا بدیگران مناسبت پیدا کنند و آنچہ میفرمایند در تمدن بہ بنی نوع خود محتاج است الخ یعنی انسان بواسطہ حصول کمال ولایت از احتیاجات بشری مستغنی نمیگردد و اولیاے کرام نیز مانند سایر عوام الناس بخوراک و پوشاک و مسکن وغیرہ معاملات و معاشرت حیاتی نیازمند است چنانچہ اولیاے کرام تشنہ و گشنہ میشوند و ہکذا لباس می پوشند و بہ کمک دیگران محتاج اند. خلاصہ اینکہ ظاہر عارف بنابر اقتضاے بشریت مانند عوام و در باطن مانند ملک اند و آنچہ میفرمایند وجود سیادت پناہ الخ یعنی وجود حضرت میر نعمان در ولایت دکن بسیار غنیمت است. و آنچہ میفرمایند ظاہر ساختہ بودند الخ یعنی حضرت میر نعمان در مکتوب خود بحضور حضرت امام نوشتہ بود کہ پادشاہ وقت بصوبداری ولایت دکن شخص دیگرے را مقرر کردہ است و خان خانان را عزل نمودہ است بنابران از حضور حضرت امام تمنا بردہ است کہ خان خانان واپس بولایت خود مقرر شود دعا و توجہ طلب کردہ است صوبہ داری بہ معنی والی بودن است ۔

مکتوب شصت و سوم

در این مکتوب شریف حضرت امام ہدایت میفرمایند کہ اگر مرید از مرشد خود فیضیاب نگردد میتواند بمرشد دیگر مراجعہ ورا ترقی و پیش رفت خود را جستجو نماید یعنی مقصد پیر نیست بلکہ مقصد قرب حق سبحانہ وتعالی است لہذا بواسطہ ہر کس و در ہر جا کہ این سعادت میسر گردد ذریعہ ان شخص و در آنجا کسب سلوک نمودہ خود را بہ مقصد می رساند. بیت

اے دوست ترا بہ ہر مکان می جستم ہر دم خبرت ز این و آن می جستم

مکتوب شصت و چہارم

در این مکتوب شریف حضرت امام بہ شخص کہ شاید در اول دارای عزت و سرمایہ بودہ و بالآخرہ آنرا از دست دادہ است توصیہ میفرمایند کہ غمہای دنیای دون را گذاشتہ بفکر آخرت باشید۔ دنیا چیست شغل قلب و ثقل حساب و ترک دنیا فراغ قلب و خفت حساب۔

مکتوب شصت و پنجم

در این مکتوب شریف حضرت امام مرسل الیہ را کہ گرفتاری ہای لاطائل داشتہ و در عین حال مرتکب بعض کارہای نیک نیز می شدہ است توصیہ نمودہ و می نویسد کہ لغویات را گذاشتہ و دنیا را بقدر ضرورت باید طلبید و حرمت اقارب و صاحبان حقوق را ہم تا اندازہ بجا آوردہ باشید و اما عمل مقربین کہ فنا و بقا و عروج و نزول است از دست ندادہ و در فکر آن باشید کہ مثمر رضای او تعالی است۔

مکتوب شصت و ششم

در این مکتوب شریف حضرت امام خان خانان را بتوبہ و انابت و ورع و تقوی ارشاد و رہنمونی میفرمایند۔

تبصرہ: ورع وتقوی دو نوع است یکی تعمیل اوامر و دیگرے ترک مناہی است ترک مناہی جزء اعظم ورع وتقوی است اما در اکثر تقوی را در تعمیل اوامر و ورع را در ترک مناہی استعمال می نمایند. ناگفته نماند که ترک مناہی نسبت بتعمیل اوامر دارائے اہمیت است زیرا که در ترک مناہی مخالفت نفس است از ہمیں سبب است که ترک مناہی وسیله پیش رفت وترقی سالک میگردد و نیز سبب مزیت بر ملک انسان ملک ہمیں معامله ترک مناہی است که نصیب انسان گردیده است یعنی چوں ملک از ارتکاب مناہی نداشته به ترک مناہی مامور نه گردیدند۔ پیش رفت وترقی نیز ندارند خلاصه اینکه ملائک چوں دارائے نفس نیستند لہذا به ترک مناہی مامور نشده اند ازیں سبب ترقیات کرده نمیتوانند زیرا ترقیات اثر ترک مناہی می باشد۔

مکتوب شصت و هفتم

دراین مکتوب شریف حضرت امام معتقدات اہل سنت وجماعت را بطریق اختصار عنوانی خان جہان بیان وتوضیح می نمایند و میفرماید که از دربار او تعالی استقامت این عقیده را طلب باید کرد که شمارا بفضل وکرم خود باین عقیده ثابت داشته باشد الخ زیرا که بدون این عقیده نجات متصور نیست و نیز حضرت امام در مکتوب دیگر میفرماید که بدلائل نقلی وعقلی وکشفی به نزد من ثابت شده که نجات مخصوص طائفه ناجیه اہل سنت است. آنچه میفرماید که الله تعالی بذات قدیم خود موجود است الخ بیان عقاید است یعنی مخلوقات بواسطه عروض وجود موجود گشته وذات او تعالی بدون عروض وجود بذات خود موجود است وآنچه میفرماید شریک ندارد الخ یعنی خداوند تعالی ہم در وجوب وجود واحد است وہم در استحقاق عبادت واحد است ومشرکین که حق تعالی را در وجوب وجود واحد میدانند ودر استحقاق عبادت برائے او شریک میگیرند این ہا از حقیقت انحراف کرده جاہل اند زیرا ذاتیکه وجوب وجود نداشته باشد خود او محتاج بوده مستحق عبادت شده نمیتواند۔ وآنچه میفرماید مر او را صفات کامله است الخ یعنی صفات ثمانیه او تعالی در خارج موجود بوده وقدیم می باشند و

وتعلقات صفات حادث وخود صفات قدیم اند وحدوث تعلق وحدوث متعلق بہ فتح لام مانع قدامت متعلق بکسر لام کہ صفات است شدہ نمی تواند۔ آنچہ میفرماید: او تعالیٰ از صفات ولوازم جواہر واجسام الخ یعنی حق تعالیٰ از صفات ممکنات منزہ بودہ ونیز حق تعالی زمانی ومکانی نیست زیرا کہ مکان وزمان مخلوق او تعالی است. وآنچہ میفرماید بے خبری باشد کہ او را فوق عرش خواند الخ یعنی حق تعالیٰ مکان ندارد فوق عرش وتحت عرش نبود، عرش وغیر عرش در قرب وبعد باو تعالی یکسانی است این قدر ہست کہ عظمت وکبریائی او تعالی در عرش ظاہر است وعرش آئینہ عظمت خدا است زیرا کہ عرش دارائے این لیاقت بودہ وغیر عرش این لیاقت ندارد۔ چنانچہ یک آئینہ ویک دیوار نسبت بہ زید نام در مقام قرب وبعد یکسان بودہ باشد اما زید در آئینہ ظاہر ودر دیوار ظاہر نمیگردد این ظہور زید در آئینہ بواسطہ قرب آئینہ نیست بلکہ بہ نسبت لیاقت آئینہ است کہ زید در آن ظہور نمودہ ودیوار چون این لیاقت نداشتہ است دران نمایان شدہ نمی تواند۔ وجود واجب و وجود ممکن بہ منزلہ نقطہ ودائرہ است کہ درمین آن فوقیت وتحتیت نیست۔

تبصرہ: وجود وظہور از ہم فرق داشتہ وہر دو یک چیز نمی باشد چنانچہ زید در آئینہ ظاہر است ودر آئینہ موجود نیست بنا بران عرش مجید ظرف ومکان او تعالی نہ بودہ بلکہ مظہر او تعالی است قلب عارف نیز ظرف او تعالی نبودہ بلکہ مظہر او تعالی است. کعبہ معظمہ نیز مظہر عظمت و جلال و جمال وکبریائی او تعالی است ومکان او تعالی نیست حق تعالی از ظرف ومکان وزمان مبرا است۔

آنچہ میفرماید: بلکہ واسع است الخ یعنی وسعت حق تعالی یک وسعت بے کیف است و مانند وسعت اجسام نیست وعدم محدودیت وعدم تناہی او تعالی نیز مانند صفات اجسام نبودہ احاطہ وقرب او تعالی نیز بے کیف است درادراک ما نمی گنجد وعلماء کرام کہ احاطہ علمی وقرب علمی گفتہ اند ان نیز یک تاویل متشابہات است حقیقت آنست کہ او تعالی بما قریب و بما محیط است اما این احاطہ وقرب او تعالی یک امر بے کیف واز متشابہات است ودرک این امر در عقل انسان نمی گنجد۔ وآنچہ میفرماید: او تعالی با ہیچ چیز متحد نشود الخ یعنی حق تعالی بسیط و

قدیم است ومرکب حادث نیست وغیر او تعالیٰ ہمہ حادث اند حادث با قدیم متحد نشوند وحق تعالیٰ چون بسیط است تبعض وتجزی ندارد واو تعالیٰ مثل ومثال ندارد زیرا کہ تمام ماسوی حادث و فانی اند واو تعالیٰ قدیم است زوال ندارد ہیچ کس فرزند او تعالیٰ شدہ نمی تواند وحق تعالیٰ بزدن فرزند احتیاج ندارد وصفات او تعالیٰ بے مثل وبے کیف اند مانند صفات بندگان نیستند زیرا کہ آن صفات قدیم وکامل اند واین صفات بندگان حادث وناقص اند تصور صفات حق تعالیٰ از عقل ما بلند است وتصور ذات حق سبحانہ وتعالیٰ از ادراک بشر بسیار بلند است۔ بیت

زاعلیٰ وبالا وبالا زبالا بلندی ہمی نمی گنجد در آنجا

بیت

اے برتر از خیال وگمان ووہم واز ہر چہ گفتہ اند وشنیدیم وخواندہ ایم

وآنچہ میفرماید: اسماء او تعالیٰ موقوف بر سماع اند الخ یعنی ہر نامیکہ از نامہاے او تعالیٰ در شریعت مقدس تذکار یافتہ است بآن اسم حق تعالیٰ را یاد باید کرد وہر اسمیکہ در شریعت مقدس نیامدہ حق تعالیٰ را بدان نام یاد نباید کرد۔ وآن اسم نام او تعالیٰ نباید دانست۔

تبصرہ: یاد کردن دو نوع است: اول آنکہ آن اسم را نام او تعالیٰ بدانید کہ در شریعت مقدس تذکار یافتہ باشد واگر آن اسم در شریعت نیامدہ باشد آنرا نام خدا نباید دانست۔ دوم آنکہ آن اسم را نام او تعالیٰ نمیدانید مگر با وتعالیٰ اطلاق می نمائید این قسم اطلاق تعلق بر سماع شرع شریف ندارد بلکہ یک اسم کہ معنی مدح داشتہ باشد بدون نام گذاشتن با وتعالیٰ اطلاق کردہ میشود چنانچہ بزرگان اسلام حق تعالیٰ را محبوب ومعشوق ودوست گفتہ اند واین قسم اطلاق بقسم نام گذاشتن وعلمیت نیست بلکہ یک اطلاق است بدون اینکہ این کلمات نام او تعالیٰ بودہ باشد۔ نمی بینی کہ کلمہ خداے ہم در شریعت نیامدہ مگر چون معناے مدح داشتہ وذم ندارد با وتعالیٰ اطلاق کردہ میشود۔ وآنچہ میفرماید: قرآن کلام خدا است، الخ یعنی کلام حق تعالیٰ دو نوع است یکے کلام نفسی است کہ آنرا صفت الکلام میگویند ودیگر کلام لفظی است چنانچہ قرآن کریم وتورات شریف وانجیل شریف وزبور شریف وغیرہ صحائف مقدسہ کہ بر انبیاے عظام

نازل شدہ است، تمامی آنہا کلام لفظی بودہ کلام او تعالیٰ می باشد۔ حق تعالیٰ کلام نفسی خود را بہ لباس حرف وصوت درآوردہ بہ پیغمبران خود نازل گردانیدہ است وہر دو قسم کلام کلام او تعالیٰ است اما صفت الکلام قدیم وکتب منزلہ حادث اند و آنچہ میسر باید دیدن مومنان حضرت حق سبحانہ را حق است الخ یعنی مومنان در بہشت حق تعالیٰ را می بینند و این دیدن بے کیف است کہ در این دنیا در عقل و تعبیر بشر نمی گنجد فلاسفہ و معتزلہ و دیگر فرقہ ہائے بتدعہ از دیدار حق تعالیٰ انکار کردہ اند و آخرت را بدنیا .... وچشم آخرت را بچشم دنیا قیاس کردہ اند و این قیاس آنہا یک قیاس غلط و بے اساس است زیرا کہ چشم آخرت ہمہ نور است وچشم دنیا کہ از عدم ساختہ شدہ مرکب از نور و ظلمت بودہ و جزء اعظم آن ظلمت است بنا بر آن چشم آخرت را با چشم دنیا مقایسہ کردن کار بے خبران و بے خردان است۔ خلاصہ اینکہ چشم آخرت سراسر نور بودہ و در دیدن آن نور مقابلہ و محاذات شرط نیست بلکہ آن نور جہات ستہ و چیز بے جہت را دیدہ می تواند بنا بران آن نور را با این ظلمت قیاس کردن قیاس مع الفارق است و قیاس لیاقت آخرت بہ لیاقت این جہان فانی یک قیاس مع الفارق است۔ ناگفتہ نماند کسیکہ ایمان بقرآن آوردہ و بقرآن اعتقاد داشتہ باشد باید تابع فرمایشات و ارشادات قرآن و سنت باشد و ہدایات قرآن و حدیث ثبت دیدار او تعالیٰ است۔

تبصرہ: چشم آخرت و موجودات جنت نتیجہ شیونات او تعالیٰ بودہ لیاقت آن بلند است وچشم دنیا از عدم ساختہ شدہ کہ ظلمت می باشد۔

و آنچہ میسر باید از عذاب گور ضغطہ آن الخ یعنی ضغطہ در حق اشخاص صالح مانند بغل کشی وملاقات دو نفر بودہ و زمین مثل مادر مہربان فرزند خود را در آغوش می کشد مسلم است کہ تمام انسانہا اولاد زمین اند و ضغطہ در بارہ اشخاص ناصالح البتہ سبب تکلیف و تعذیب است و این مضمون در کتاب شرح صدور و بدور سافرہ علامہ سیوطی تذکار یافتہ است۔

و منکر نکیر دو ملک ناشناختہ می باشد کہ یکے آنہا از میت مسلمان و دیگران از میت کافر

می پرسد یعنی باز میت سوال کرده میشود که خدای تو کیست و دین تو کدام دین است و پیغمبر تو کدام پیغمبر است و نیز در حدیث شریف آمده است که مرده در قبر خود آنحضرت ؐ را می بیند اگر مرده مسلمان بوده باشد در جواب ملک میگوید که این ذات مبارک پیغمبر خداست و من برسالت او ایمان دارم و اگر میت کافر باشد در جواب ملک میگوید که من هیچ نمی دانم و خبر ندارم۔ بعد از سوال و جواب در قبر مومن فرش و لباس جنت آورده میشود و در قبر کافر فرش آتش دوزخ آورده میشود و لباس او نیز از آتش دوزخ پوشانیده می شود۔

تذکرہ: در قبر مسلمان خوش خلق یک شخص نورانی تشریف فرما می شود که تمام قبر را منور می گرداند مرده از آں شخص نورانی می پرسد که شما را نمی شناسم، آن شخص نورانی میفرماید که من همان خوشی می باشم که مرا در دل یک نفر مسلمان انداخته بودی و تا قیامت با تو می باشم۔

مکاتیب ۶۸ و ۶۹ حاجت بشرح نیست۔

مکتوب ہفتادم

حضرت امام میفرماید، در انسان چنانچه قلب او الخ یعنی در انسان کامل تجلیات که در عرش مجید است در انسان نیز موجود است همچنان تجلیات و ظهورات که در بیت الله شریف و کعبه معظمه ظاهر است در انسان کامل نیز از آن ظهورات موجود است۔ آنچه میفرماید از یمین و شمال بیگانه است الخ یمین و شمال عبارت از صفات و ظلال صفات بوده، تجلی ظلال صفات و تجلی خود صفات گذشته به تجلیات ذاتیه مشرف شده است بلکه به مقامی رسیده که از تجلی هم بلند تر است و بوصول بلا کیف بذات بے کیف او تعالی رسیده است و آنچه میفرماید اگر یکے را به این دولت الخ یعنی خود حضرت امام از فضل و رحمت او تعالیٰ باین دولت مشرف شده است و رسیده گان این مقام بسیار بسیار کم اشخاص می باشند۔ و آنچه میفرماید نسبت ہائے سابقه رو به زوال آمد الخ یعنی نسبت قلب و دیگر لطائف که تعلق به ظلال داشته زائل میشوند

زیرا کہ در وقت اصل ظل در تحت می ماند و آنچہ میفرماید کہ از وصول مطلوب بعید تر می افتد الخ یعنی کسیکہ طرف مرکز متوجہ نبودہ طرف ظلال صفات توجہ کند از مطلوب دور تر می افتد زیرا کہ تفصیلات صفات تعلقات صفات است و آن غیر متناہی است و بطرف ممکنات است. زیرا کہ ممکنات نیز متعلق صفات می باشند۔

مکتوب ہفتاد و یکم

حضرت امام میفرماید، صاحب فتوحات مکیہ الخ یعنی حضرت شیخ اکبر گفتہ کہ آنحضرت ﷺ جامع وجوب و امکان است زیرا کہ آنحضرت ﷺ از جملہ ممکنات است و صفات واجبی نیز در ذات مبارک او ظاہر است کہ عبارت از حیات و علم وغیرہ صفات است مگر صاحب فتوحات نہ فہمیدہ کہ در ذات مبارک آنحضرت ﷺ تمثال صفات واجبی ظاہر است نہ خود صفات واجبی۔ و آنچہ میفرماید و چون وسعت مرتبہ وجوب پرتو انداز د الخ یعنی وقتیکہ عارف وسعت ذات مقدس او تعالیٰ و وسعت صفات ثمانیہ را مشاہدہ کند تمام عالم را در مقابل آن جزو مختر خواہد دید زیرا کہ ذات مقدس و صفات ثمانیہ او تعالیٰ غیر متناہی است و آنچہ میفرماید زیرا کہ گوئیم نبوت عبارت از الخ یعنی نبوت تنہا نزول نہ بودہ بلکہ یک جزو نبوت عروج است و دیگر جزو آن نزول است چنانچہ ولایت دارائے عروج و نزول است نبوت نیز دارائے عروج و نزول است اما عروج نبوت بہ کمالات اصلیہ بلکہ بہ ذات مقدس او تعالیٰ می رسد و عروج ولایت بکمالات ظلیہ تعلق دارد۔ اما عارفیکہ بہ کمالات حضرات انبیا مشرف شود از معارف اصلیہ باخبر میگردد۔

مکتوب ہفتاد و دوم

حضرت امام میفرماید ظہور عرش ہر چند الخ یعنی در عرش مجید ظہور ذات جامع الصفات است و کعبہ معظمہ یک معاملہ بے کیف بذات بحت او تعالیٰ داشتہ می باشد کہ از ظہور ہم برتر است زیرا کہ ظہور شے

تمثال شے است و معاملہ کعبہ معظمہ از تمثال و ظہور بلند تر است ۔ آنچہ میفرماید الحاق بہ حقیقت کعبہ میسر شدہ است و بالاتر ازاں نیز عروج واقع شدہ الخ

سوال: حضرت امام در اول مکتوب فرمودہ اند کہ معاملہ کعبہ فوق ظہورات است یعنی بذات او تعالیٰ تعلق دارد و در اینجا میفرماید کہ ترقیات بے اندازہ بوصول پیوستہ است یعنی عروجات فقیر از حقیقت کعبہ بالاتر است وقتیکہ حقیقت کعبہ بذات او تعالیٰ رسیدہ باشد عروج بالاتر ازان چہ گنجایش داشتہ خواہد بود؟

جواب: این سوال دو جواب داشتہ می باشد۔ جواب اول آنکہ وصول بذات مقدس او تعالیٰ مراتب متفاوتہ داشتہ می باشد نمی بینی کہ حضرات انبیاء ہمہ در آنجا رسیدہ اند و بعض اولیاء کرام نیز واصل گشتہ اند، امادر بین این دو وصول فرق زیاد موجود است۔

جواب دوم: آنکہ کعبہ معظمہ اگرچہ بوصول بلاکیف مشرف است اما کعبہ مظہر تنزیہ صرف او تعالیٰ است نہ مظہر ذات او تعالیٰ و ترقی از ظہور تنزیہ ہیچ اشکال ندارد اما حقیقت کعبہ از حقیقت عارف و استقرار کعبہ از استقرار عارف بلند است و بلند رفتن عارف فقط در وقت عروج بودہ و استقرار عارف پائین تر از استقرار حقیقت کعبہ است۔ اما عروجات عارف از حقیقت کعبہ بسیار بلند است مراد از عارف آن عارف است کہ از مکمل مرادان بودہ باشد نہ ہر عارف مصرع

نہ ہر کہ آئینہ دارد سکندری داند

تبصرہ: تنزیہ یک شان از شیونات او تعالیٰ بودہ و عین ذات او تعالیٰ نیست و کعبہ مظہر تنزیہ او تعالیٰ است نہ مظہر ذات او تعالیٰ عروج عارف کطرف ذات او تعالیٰ واقع میشود از حقیقت کعبہ کہ ظہور تنزیہ صرف است می گذرد۔ ازاینجا است کہ کعبہ بہ نزد بعض بزرگان تشریف می برد۔

مکتوب ہفتاد و سوم

حضرت امام میفرماید اعیان ثابتہ را کہ حقایق ممکنات است الخ

تبصرہ: اعیان ثابتہ بہ نزد حضرت شیخ اکبر صور علمیہ صفات او تعالی هست کہ آن صور علمیہ بصورت ممکنات ظاہر شدہ است و بہ نزد حضرت شیخ صفات ثمانیہ او تعالی وجود خارجی نداشتہ صرف وجود علمی دارند و بہ نزد حضرت امام اعیان ثابتہ عبارت از صور علمیہ آن صفات است کہ در خارج موجود اند و تجلیات خود صفات در عدمات متقابلات خود پرتو انداختہ و این پرتو صفات و عدمات متقابلہ در علم او تعالی ممزوج گردیدہ و بعد صفت تخلیق خداوندی این عدمات ممزوجہ را موجود گردانیدہ زید و بکر وغیرہ ایجاد شدہ است پس اعیان ثابتہ نزد حضرت امام تجلیات صفات است با امتزاج عدمات متقابلہ۔

اگر سائلے از حضرت شیخ اکبر سوال کند و بپرسد: وقتیکہ صفات ثمانیہ نبودہ باشد علم او تعالی کہ از جملہ صفات او تعالی است کجا وجود خواہد داشت کہ صور علمیہ نامیدہ شود۔ حضرت شیخ در جواب خواہد گفت کہ مراد از علم عالمیت او تعالی است نہ وجود صفت العلم۔ اما فرمودہ شیخ چوں موافق عقیدہ اہل سنت نبودہ محمول بہ سکر وقت است۔

تبصرہ: چوں فرق این دو مذہب حضرت شیخ و حضرت امام واضح گردید باید دانست کہ کدام این دو مذہب موافق شریعت غرا و موافق اہل سنت است و کدام آن موافق نیست و ہکذا کدام مناسب حال ابتدا و کدام مکشوف مناسب حال انتہا است معلوم است کہ مکشوف حضرت امام مطابق شریعت و مکشوف انتہائی است۔ زیرا کہ وجود خارجی صفات عقیدہ اہل سنت است و مکشوف حضرت شیخ ابتدائی و مطابق شریعت نیست۔ و آنچہ میفرماید این مقام را کہ جمع توجہین است پس عالی گفتہ اند الخ یعنی بہ نزد آنہا عالم خلق ظاہر انسان و عالم امر باطن انسان است و وقتیکہ عارف بہ مبدأ فیض خود می رسد و عالم خلق او کہ عبارت از نفس اوست برائے دعوت نزول کند و عالم امر او برائے طے کردن مقامات عالیہ در عروج بودہ باشد این مقام را پس عالی میدانند و جامع توجہین میدانند۔ و بہ نزد حضرت امام بمشاہدہ رسیدہ است کہ عارف کامل کہ از جملہ اخص خواص است بعالم امر و عالم خلق خود نزول میکند و بہ کلیت متوجہ دعوت می شود۔ و صاحب توجہین مقامات عالیہ را بانجام نہ رسانیدہ نفس او نزول کردہ و روح او بہ طے کردن کمالات عالیہ در عروج ماندہ بخلاف منتہی حقیقی

که کمالات عالیه را بانجام رسانیده بروح ونفس خود متوجه دعوت خلق است وفرق این دو عارف بمنزله قطره ودریا می باشد ونیز بمشاهده حضرت امام رسیده است که ظاهر عارف تجلی صفات و باطن او تجلی ذات مقدس می گردد و عالم خلق وعالم امر او بمنزله پوستین ولباس او گردیده از حقیقت او خارج میگردد۔ ونیز حقیقت عارف آن صفت اضافی است که مبدا فیض اوست واین اسم نیز دارای اصول دیگر است که عبارت از خود صفات وشیونات واعتبارات است وآن صفت حقیقت وجوبی عارف است که عارف آنرا حقیقت خود می بیند۔ وآنچه میفرماید: این شهود مجرد تخیل نیست الخ یعنی اگرچه حقیقت عارف اسم او تعالیٰ نبوده بلکه اسم او تعالیٰ مبدأ فیض اوست اما عارف آن اسم را بمنزله حقیقت خود مشاهده میکند واین شهود اگرچه دارای حقیقت نیست اما سبب آثار وعلامات بوده وباین شهود عارف مظهر آن صفت گردیده واز تجلیات او بهره ور می گردد وبآن تجلیات بقا پیدا میکند

بیت مرا دیگر بجای من نه بینی چو جان آئی بجای من نشینی

وآنچه میفرماید: وآنچه فقیر الخ یعنی دران وقت من هم عالم خلق را ظاهر عارف وعالم امر را باطن عارف گفته بودم اما آن معرفت از معارف مقامات متوسط بوده واین معرفت از معارف انتهائی است۔

سوال: عارف از افراد عالم وحادث است اسما وصفات وشیونات حقیقت او شده نمیتواند این موضوع چگونه خواهد بود؟

جواب: انوار مراتب قدسیه جزو بدن عارف میگردد نه اینکه خود مراتب وجوب حقیقت عارف گردد واین موهبت از لیاقت واستعداد انسان است بهر مقام ومراتب عالی که مشرف میگردد انعکاس تجلی آن مراتب قدسیه جزو بدن او میگردد وملک دارای این لیاقت نیست۔ بیت

قدسیان را عشق هست ودرد نیست درد را جز آدمی درخورد نیست

وآنچه میفرماید، باید دانست که توجه بحق الخ

تبصره: صاحب عروج دارای سه حال می باشد: اول، سالک به تمام قوای خود متوجه عالم وجوب بوده ولی هنوز به مبدأ فیض خود نرسیده است۔ دوم: آنکه عارف به مبدأ فیض خود

رسیدہ و منعکس بہ انعکاس تجلیات صفات گردیدہ و بہ تجلیات آن مرتبہ باقی گردیدہ و بقا باللہ مشرف شدہ است اما عروجات مراتب وجوب را بانجام نہ رسانیدہ دراین مرتبہ نفس او برائے دعوت نزول می کند و روح او برائے طے کردن مقامات عالیہ در عروج می باشد۔ سوم: آنکہ عارف سیر تمام مراتب و مقامات وجوبی را طے کردہ و از مرتبہ خواص گذشتہ و بمرتبہ اخص خواص مشرف گردیدہ است این عارف نائب اکمل انبیائے عظام است لہذا بظاہر و باطن متوجہ دعوت خلق اللہ است چنانچہ حضرات انبیائے عظام بظاہر و باطن متوجہ خلق اند۔

پوشیدہ نماند با اینکہ این عارف متوجہ بحق نبودہ بلکہ متوجہ بخلق است مگر مظہر آن تجلیات است کہ عارف متوجہ بحق بہ گردان نرسیدہ است۔ حضرت امام در مکتوبے میفرماید کہ سردار دو عالم در وقت نماز ہم متوجہ دعوت خلق بودہ باوجود آن مظہر آن تجلیات بودند کہ عارفان متوجہ بحق بگردان نمیرسند، زیرا کہ مقامات عروج بانتہا رسیدہ۔ پوشیدہ نماند کہ معاملہ سردار دو عالم در ادراک ہم نمی گنجد سرش آنست کہ او تعالیٰ محبوب خود را مظہر آن کمالات و تجلیات گردانیدہ کہ دیگران بہ عشر عشیر آن ہم نمیرسند و این مرتبہ مقدسہ مظہریت حاجت بہ توجہ عارف ندارد صرف عنایت محبوب حقیقی است کہ بہ محبوب خود موہبت کردہ است و تابعان کامل بہ تبعیت بآن مشرف می شوند۔

تذکرہ: وقتیکہ تزکیہ و تصفیہ حاصل شود عارف مظہر تجلیات قدسیہ می گردد۔ بیت

اول بروب خانہ پسان مہمان طلب آئینہ شو وصال پری طلعتان طلب

مکتوب ہفتاد و چہارم

تبصرہ: حضرت امام درین مکتوب شریف این آیہ کریمہ را تحریر فرمودہ: ثم اورثنا الکتٰب الذین اصطفینا من عبادنا فمنھم ظالم لنفسہ ومنھم مقتصد ومنھم سابق بالخیرٰت باذن اللّٰہ و آیہ دیگر انا عرضنا الامانۃ علی السمٰوٰت والارض والجبال فابین ان یحملنھا واشفقن منھا وحملھا الانسان انہ کان ظلوما جھولا ط

حضرت امام تذکر میدہند کہ دراین آیہ کریمہ از سہ طائفہ یادآوری گردیدہ است۔

(۱) قیوم وقت کہ تعبیر از آن قیوم بظالم لنفسہ واقع شدہ است. قیوم وقت عبارت از عارفی است کہ ہر فیض وجودی و توابع وجودی کہ بعالم میرسد بواسطہ او میرسد یعنی حق تعالی کمالات ظاہری و باطنی را بہ توسط او بعالم می رساند و انس و جن و ملک باو محتاج اند و در حقیقت جمیع اشیا بجانب او متوجہ اند زیرا کہ تمام ممکنات از مکلفین وغیر مکلفین محتاج وجود و بقا اند پس تمام عالم باو متوجہ اند اگرچہ توجہ خود را ادا نمودہ یا نہ دانند۔ خلاصہ تعبیر ازین عارف بہ لفظ ظالم برای آن واقع شدہ است کہ نفس خود را خراب ساختہ و ظلم بمعنای تخریب نفس است کہ او نفس خود را در معرفت و عبادت او تعالی فانی ساختہ است۔

(۲) طائفہ دوم آن بزرگان اند کہ حق تعالی تعبیر آنہا را بہ کلمہ مقتصد فرمودہ است و آنہا بدولت خلت مشرف گشتہ اند و صاحب اسرار و راز ہای او تعالی بودہ و ندیم می باشند چنانچہ حضرت خلیلؑ۔

(۳) طائفہ سوم آن بزرگان اند کہ تعبیر از آنہا بہ سابق بالخیرات شدہ است و آن عبارت از محب و محبوب است و این طائفہ بہ نسبت یار و ندیم ہم محبوب تر اند چنانچہ سردار دو عالمؐ و حضرت کلیمؑ۔

آنچہ میفرمایند: تا بصورت شے مخلوق نگردد الخ یعنی انسان بصورت رحمان خلق گردیدہ است چنانچہ صفات ثمانیہ کہ در انسان است صورت صفات ثمانیہ عالم وجوب است یعنی حقیقت صفات در مرتبہ وجوب و صورت آن در مرتبہ امکان است از ینجاست کہ فرمودہ اند انسان بصورت رحمان مخلوق شدہ است و نگفتہ اند کہ انسان بحقیقت رحمان مخلوق گردیدہ است۔

تبصرہ: جامعیت کہ انسان دارد سایر ممکنات دارای این جامعیت نمی باشد یعنی انسان دارای اجزای عشرہ و صورت صفات ثمانیہ است اما عالم کبیر باوجود وسعت و فراخی دارای این جامعیت نیست چنانچہ زمین با کلانی خود تنہا خاک است و آب باوجود بزرگی و وسعت خود تنہا آب است و علی ہذا القیاس سایر عوالم. بنا بر آن انسان بواسطہ این جامعیت قیوم وقت و خلیفہ رحمان گردیدہ است و بہ منصب قیومیت و خلت و محبیت و محبوبیت مشرف شدہ است

ناگفتہ نماند کہ انسان بواسطہ ہمیں جامعیت خود مناسبت فی الجملہ بعالم وجوب داشتہ است۔ بیت

زمین زادہ بر آسمان تاختہ زمین و زمان را پس انداختہ

چنانچہ ذات مقدس او تعالیٰ بسیط جامع است قلب انسان کامل نیز بسیط جامع بودہ کہ با خوردی خود دارائے اجزائے عشرہ است۔ باید دانست کہ بساطت عالم وجوب باعتبار عدم ترکیب است و بساطت قلب بواسطہ خوردی آن است پس قلب نیز بہ سبب بساطت و جامعیت مناسبت فی الجملہ بعالم وجوب پیدا کرد۔ خلاصہ اینکہ قیوم بالاصالہ خود خداوند تعالیٰ است و عارف کامل خلیفہ و نائب قیوم حقیقی است۔ آنچہ میفرماید این دو صفات ظلم و جہالت علت اند مر حمل بار امانت را الخ یعنی وقتیکہ عارف نفس خود را در معرفت او تعالیٰ فانی ساختہ و از تمام مراتب امکان و وجوبی گذشتہ بمرتبہ رسیدہ کہ از ادراک آن عاجز است کہ حق سبحانہ او را ظلوم و جہول نامیدہ بنابر آن لایق ان شدہ است کہ خلیفہ رحمان گردد۔

تبصرہ: قیوم اول حضرت آدمؑ است و علیٰ ہذا القیاس حضرات انبیاء اولوالعزم دیگر کہ ہر کدام نائبان و خلیفہ گان او تعالیٰ اند۔ طائفہ دوم کہ بہ مفصلا یاد آوری شدہ اند بہ منصب خلت مشرف گشتہ اند سر حلقہ مقام خلت حضرت ابراہیم است و مقام محبت فوق مقام خلت است۔ طائفہ سوم کہ سابق بالخیرات می باشند عبارت از محب و محبوب اند سر حلقہ محبان حضرت کلیم اللہ است و سرگروہ محبوبان حضرت خاتم الرسل و سردار دو عالم است و بہ تبعیت و وراثت این انبیاء عظام ہر کسے را کہ حق تعالیٰ بنوازد بآن مقامات مشرف میسازد۔ و محبوبیت تنہا خاصۂ سردار دو عالمؐ است و از برکت متابعت شان بعض اولیاء کامل نیز باین مقام مشرف شدہ میتوانند۔ آنچہ میفرماید مقامات کہ فوق مقام محبت اند الخ چنانچہ محبوبیت و محبیت فوق مقام محبت اند محبیت از حضرت کلیمؑ و محبوبیت از سردار دو عالمؐ است ازین مکتوب فوقیت حضرت موسیٰؑ معلوم است۔

مکتوب ہفتاد و پنجم

تبصرہ: دراین مکتوب شریف مرسل الیہ شخص متنفذ وصاحب منصب بودہ کہ در سفری باعالمی ہم سفر بودہ است شاید کہ این سفر او سفر حج وزیارت بیت اللہ شریف ؓ یا سفر جہاد بودہ باشد ودراین سفر برائے مرسل الیہ خسارہ ہائے وتکلیف جانی رسیدہ است بنابر آں حضرت امام او را تسلی دادہ ومیفرمایند کہ ہر چہ از محبوب حقیقی می رسد باید کہ انسان ازان لذت بگیرد الخ زیرا کہ چیزیکہ مراد محبوب است لذیذ است می باید انسان ازاں محظوظ گردد۔ پوشیدہ نماند کہ صبر کردن دیگر است ولذت گرفتن دیگر ما طبقہ عوام اگر لذت گرفتہ نتوانیم صبر کردہ ہم بتوانیم غنیمت است اما دوستان خاص او تعالیٰ از تکلیفات وآلام لذت میگیرند زیرا کہ آنہا از خواہشات نفس آزاد وعاشق فعل محبوب اند۔ بنابراں برائے دوستان خدا ایلام وانعام کہ ہر دو فعل محبوب اند یکسان اند یعنی از ہر فعل محبوب چہ ایلام باشد یا انعام محظوظ ومتلذذ می گردند، این مقام ہم مقام بعض اولیائے بزرگ است ہر عارف بایں مقام نمی رسد۔

مکتوب ہفتاد و ششم

تبصرہ: بعض اولیائے کرام قلب عارف را بہ نسبت عرش کلان ووسیع پنداشتہ اند حضرت امام دراین مکتوب شریف آنرا تردید ومیفرمایند کہ فضیلت کلی برائے عرش ثابت است وتجلی قلبی یک جزء ظہور عرشی است الخ چون در حدیث شریف لیاقت قلب بہ نسبت لیاقت آسمان ہا ثابت گردیدہ حضرت امام آنرا چنین تشریح می دہد کہ وسعت قلب بہ نسبت آسمانہا درست است اما عرش از جملہ آسمانہا نیست۔ آنچہ میفرماید کہ عرش مجید کہ محل الخ یعنی تجلی عرشی تجلی اصلی است و تجلی آسمانہا وغیرہ ظل آن تجلی است مسلم است کہ ظل در جائے اصل حکم معدوم دارد اما تجلی قلبی در مقابل تجلی عرشی معدوم نمی گردد زیرا کہ تجلی قلبی یک جزء تجلی عرشی است وہمچنان تجلیاتیکہ در عالم امر است کہ فوق عرش می باشد فوق تجلی عرشی است۔ پوشیدہ نماند کہ خود عرش از عالم امر نمی باشد بلکہ یک طرف عرش کہ رو بعالم امر داشتہ حکم عالم امر دارد و طرف دیگران

که رو به عالم خلق داشته حکم عالم خلق دارد۔

سوال: از بیان فوق معلوم می گردد که عالم امر به نسبت عالم خلق افضل است وحالانکه حضرت امام در مکاتیب دیگر عالم خلق را افضل گفته اند؟

جواب: فضیلت در بین عالم خلق و عالم امر دائر است یعنی در این جا حیثیات مختلف است از حیث مکانیت وظهور عالم امر افضل است که مکان آن فوق عالم خلق است ونیز ظهور دائمی که در عالم امر است فاضل تر است بر ظهوریکه در عالم خلق است وحیث دیگر که عبارت عروجات است ودر عروج ووصول بلاکیف بذات بحت او تعالی عالم خلق افضل است به نسبت عالم امر و پستی خاک سبب بلندی او گردیده است وعروجاتیکه عالم خلق دارد عالم امر ازان بے بهره است۔
حضرت امام میفرمایند: بعد از تمامی این دائره الخ یعنی وقتیکه عارف از ظهورات عالم امر میگذرد وبعالم وجوب می رسد در این وقت چون مراتب وجوب بدرک او نمی گنجد جهل نصیب او میگردد اما بعض افراد اکمل اولیاے کرام از مرتبه جهل گذشته وبه معرفت ادراک مرتبه وجوب وحتی بدرک ادراک نیز مشرف میگردند ذلک فضل الله یؤتیه من یشاء۔ چنانچه حضرت امام در دفتر سوم بآن تصریح فرموده ودرک به نسبت ادراک فوق تر است۔

وآنچه میفرمایند: اما آنرا هیئت وحدانی حاصل است الخ یعنی عالم صغیر که انسان است دارای هیئت وحدانی است که عالم کبیر فاقد آن است واین هیئت وحدانی سبب لیاقت انسان گردیده است۔
آنچه میفرماید: جزء ارضی اقرب ظهورات است الخ یعنی حضرت امام جزو ارضی را دورتر وعالم امر را قریب تر میدانند از این فرمایشات حضرت امام معلوم می شود که تخلیق عالم امر قبل از تخلیق عالم خلق است واز ملاحظه حدیث شریف کنت نبیا نیز تقدیم عالم امر قبل از تخلیق عالم خلق معلوم میگردد و علامه ملا علی قاری میفرماید که روح به نسبت بدن چهار لک سال قبل تخلیق شده است وحضرت امام عالم خلق وعالم امر را به منزله دائره پنداشته اند که نصف آن دائره عالم امر ونصف دیگر آن عالم خلق است واز مرتبه مقدسه عالم وجوب تعبیر بنقطه نموده اند۔ حضرت امام عالم امر را قوس اولی وعالم خلق را

قوس دوم دائرہ فرمودہ و قوس اول معرض و قوس ثانی را مقبل فرمودہ۔ آنچہ میفرماید کہ در مرتبہ عالم امر کہ جزو اول دائرہ است ظہورات معرض است از نقطہ کہ عبارت از عالم وجوب است و در نصف آخر دائرہ کہ عالم خلق است ظہورات مقبل و متوجہ بہ نقطہ اول می باشد کہ عالم وجوب است و درین معرض و مقبل فرق زیاد موجود است یعنی مقبل افضل است نسبت بہ معرض۔ تمامی ببینید کہ در رسم کردن دائرہ نصف اول دائرہ معرض و نصف دوم آن مقبل است۔

مکتوب ہفتاد و ہفتم

تبصرہ: شیخ حسن خیال کردہ است کہ در وقت فنا باید کہ ظاہر و باطن فانی گردیدہ و عارف در حین فنا دارای قابلیت حرف زدن نبودہ و می باید کسی را نشناسد اما شیخ حسن این را نفہمیدہ است کہ سالک دارای لطائف ظاہر و باطن است لطائف باطنی سالک عبارت از قلب نوری روح و سر و خفی و اخفی بودہ کہ فانی میشود و ظاہر سالک کہ عبارت از عالم خلق و حواس خمسہ او باشد بحال خود باقی است۔ و نیز شیخ حسن بر علیہ صوفیہ وجودیہ اعتراض کردہ می گوید کہ آنہا عالم را ظہور حق تعالی میدانند بنا بران حضرت امام در این مکتوب شریف شیخ حسن را دانا نمیدہ و میفرماید کہ توحید شہودی از ضروریات طریقت است الخ یعنی سالک باید کہ ماسوا را فراموش نماید و اینکہ وجودیہ عالم را ظہور حق تعالی میدانند این گفتار شان دارای حقیقت نبودہ و یک حال ابتدائی است اما آنہا معذور اند ملامت نمی باشند۔

خلاصہ حاصل فرمایش حضرت امام این است کہ ظاہر سالک دوبین است و باطن او یک بین یعنی باطن او غیر حق را نمی بیند و ظاہر او مشرک است چنانچہ خداوند ایمان داشتہ و دیگران را ہم می بیند۔ حضرت امام میفرماید ظاہر و باطن عارف را در مکتوبی الخ یعنی حضرت امام در آن مکتوب فرمودہ کہ لطائف خمسہ عالم امر باطن انسان و عناصر اربعہ و نفس ناطقہ ظاہر انسان میباشد و آنچہ میفرماید نہایت مراتب بسیار است الخ یعنی شخصیکہ بہ مبدأ فیض خود میرسد کہ ظل یک صفتی از صفات

ثمانیہا ست این شخص منتہی گفتہ می شود و شخصیکہ بخود صفات برسد نیز منتہی گفتہ میشود و ہکذا عارفیکہ بہ شیونات و اعتبارات میرسد نیز منتہی است و عارفیکہ بوصول بلا کیف بذات بحت او تعالی میرسد منتہی حقیقی است پس معلوم گردید کہ انتہا دارای مراتب متفاوت است حضرت مولانا میفرماید. مصرع از دو زانو تا دو زانو فرقہاست

یعنی موش و اشتر ہر دو دارای زانو می باشند و این دو زانو از ہمدیگر فرق بسیار داشتہ می باشند. زانوی موش با زانوی اشتر قابل مقایسہ نیست۔

مکتوب ہفتاد و ہشتم

حضرت امام در این مکتوب شریف در اطراف محبت و اخلاص بزرگان اسلام صحبت میفرماید آنچہ میفرماید کہ محبان ایشان با ایشان اند الخ یعنی قربیکہ این بزرگان دارند محبان ایشان بہ آن قرب مشرف میشوند شقاوت و بدبختی ہا تحت فضیلت این قرب پنہان میگردد حق تعالی خطاب بآنحضرت میفرماید "بگو مردم اگر خدا را دوست دارید متابعت من بکنید" تا کہ محبوب خداوند شوید. یعنی متابعت و محبت بزرگان سبب فنا و بقا و قرب حق سبحانہ می گردد. و آنچہ میفرماید اگر در ابتدا بدون توسط احدی الخ یعنی انسانہا دو نوع اند یکے محبوبین است و دیگرے محبین. مرتبہ محبوبین بسیار عالی بود بدون توسط مرشد ہم میرسند و فضل و مرحمت او تعالی شامل حال آنہا است و در حق محبین انابت لازم است. بیت

مرا گر توسن دل نیست در راہ کمند زلف او ہم نیست کوتاہ

: گفتہ نماند اگرچہ محبوبین بدون وسیلہ مرشد ہم بمطلوب میرسند اما عادت حق تعالی آنست کہ در تربیت محبوبین نیز از اسباب و وسائل کار گرفتہ شود اما محبین محتاج بہ راہبر و مرشد اند تا در محبت شیخ فانی شدہ و آن فنا سبب فنا فی اللہ و بقا باللہ گردیدہ باشد۔

تبصرہ: فنا فی الشیخ معاملہ ایست کہ نصیب مرید صادق میگردد و این مرید در وقت فنا

فنا فی الشیخ همیشه مرشد خود را حاضر می بیند مکاشفات و مشاهدات تصوف از عقل بلند است۔

و نیز ناگفته نماند که بقا بالله گرفتن انعکاس صفات مقدسه او تعالیٰ است و آنچه گفته شد که در مجذوبین هم از اسباب عادیه کار گرفته میشود چنانچه درباره آنحضرت ﷺ که رئیس و سردار مجذوبین است از اسباب عادیه کار گرفته شده است، و سینه مبارک شان سه مراتب تشریح گردیده و قلب مبارک شان به آب کوثر شسته شده است و اگر اسباب عادیه در نظر نمی بود به شرح صدر آنحضرت ﷺ که بهترین عالم و عالمیان است هیچ احتیاجی نبود۔

سوال: بعض مجذوبین صاحب کشف و خوارق بوده باوجود آن به تعمیل امور شرعیه متصف نمی باشند دلیل آن چه خواهد بود؟

جواب: مولانا عبدالرحمٰن جامی میفرماید که این طائفه دو قسم اند بعض آنها بزرگ بوده و کشف شان کشف ولایت است و بعض آنها دیوانه بوده کشف شان کشف حیوانی است زیرا که حیوانات هم دارای کشف اند تمیز این دو کشف وظیفه اولیائے کرام است و بزرگان میدانند که این صاحب کشف عارف است و یا دیوانه۔

سوال: بعض اشخاص باوجودیکه باحکام شرعیه پابند نمی باشند با آن هم در بین مردم به بزرگی و ولایت شهرت دارند، آنچه عمده ازین طائفه دیده میشود که نماز ایشان قضا میشود و بادائے نماز هیچ متوجه نمی شوند علت آن چه خواهد بود؟

جواب: این شخص اگر عارف بوده باشد از امکان دور نیست زیرا که احتمال دارد که لطائف او مراتب تصفیه و تزکیه را طے کرده و از هم جدا شده باشد و هر کدام ان بصورت آن عارف متمثل شده در جاهاے دیگر به ادائے نماز پرداخته باشد چنانچه بعض عارفان کمل باین دولت مشرف شده اند از قبیل حضرت غوث الثقلین رح و خواجه بزرگ حضرت شاه نقشبند رح و حضرت امام وغیره. خلاصه اینکه حق تعالی بدوستان خود چنین کمالات را موهبت میفرماید که درک و فهم آن از عقل عوام بعید است و اگر عارف نیست معلوم است که یک شخص جاهل است. و آنچه میفرماید بر شکر غلطید الخ یعنی کسانیکه بمرتبه ولایت نرسیده باشد مانند صفرائے شیرنی، تقوی و معرفت را نمی فهمند چنانچه صفرائی شیرنی

نبات را نمی فہمد، بنا برآن لازم کہ آنہاں بہ بزرگان مقابلہ و موافقت کنند و معاملہ آنہا را در پیش گیرند۔

مکتوب ہفتاد و نہم

حضرت امام میفرمایند اسلام طریقت نیز الخ یعنی اسلام و کفر ہر کدام دو نوع میباشند اول اسلام مجازی، چنانچہ اسلام عوام و کفر مجازی چنانچہ کفر یہود و نصاری وغیرہ مشرکین۔ دوم اسلام حقیقی چنانچہ اسلام عرفاء کرام کہ بعد از کفر طریقت با سلام طریقت و حقیقت مشرف شدہ اند۔ ناگفتہ نماند کہ کفر طریقت مانند کفر حضرت منصور است کہ بمقام جمع رسیدہ بود و دران وقت در بین حسن اسلام و قبح کفر تمیز کردہ نمی توانست و این کفر طریقت را کفر حقیقی نیز میگویند۔ حضرت امام بہ شیخ یوسف میفرمایند کہ از کفر طریقت باسلام طریقت رسیدہ شود الخ۔ پوشیدہ نماند کہ کفر طریقت عقیدہ نیست بلکہ یک حال است کہ برای بعض اولیاء کرام در راہ سلوک دست میدہد و برای بعض دیگر دست نمی دہد، صاحب کفر طریقت حق تعالی را جامع تشبیہ و تنزیہ میدانند و میگویند چنانچہ کہ مرتبہ تنزیہ واجب است مرتبہ تشبیہ کہ ممکنات است ہم واجب است لہذا ہمہ اوست میگویند۔

خلاصہ اینکہ این طائفہ چنانچہ کہ مرتبہ تنزیہ را ذات مقدس او تعالی میدانند سایر اشیاء و ماسوی حق سبحانہ را نیز ظہورات حق پنداشتہ و میگویند کہ حق تعالی بہ شان زمین و آسمان وغیرہ مخلوقات ظہور فرمودہ است پس ہمہ واجب اند۔ ناگفتہ نماند کہ ظہور دیگر است و وجود دیگر و صوفیہ وجودیہ نمی گویند کہ حق تعالی بصورت آسمان و زمین وغیرہ تبدیل گردیدہ بلکہ میگویند کہ باین اشکال ظہور فرمودہ است چنانچہ زید در آئینہ ظاہر است اما در آئینہ موجود نیست۔ آنچہ میفرمایند بہ حقیقت اسلام مشرف گرداند الخ یعنی حق تعالی بہ ایمان قلب و نفس مشرف سازد زیرا کہ قبل از فنا تنہا ایمان قلب است و بعد از تزکیہ نفس ایمان نفس ہم میسر می گردد و بہ حقیقت اسلام مشرف می شود و تمام اوامر شرعیہ را برغبت تعمیل می کنند۔

تبصرہ: فنا عبارت از معدوم شدن سالک نیست بلکہ فنا عبارت از نسیان ماسوی

وبقا باللہ عبارت ازان نیست کہ عارف خدا شود بلکہ بقا عبارت از گرفتن انعکاس صفات مقدسہ او تعالیٰ است

مکتوب ہشتادم

حضرت امام میفرماید یعنی عبارت تمہیدات عین القضاۃ آنحضرت ؐ را واجب دیدہ وواجب را بعنوان آنحضرت ؐ تعبیر کردہ وسردار دو عالم ؐ را بہ عنوان وجوب دیدہ معنائے این عبارات را شیخ تہاری از حضرت امام پرسیدہ است۔ حضرت امام درجواب آن میفرماید کہ این عبارت مبنی بر توحید واتحاد است کہ از غلبۂ سکر در مرتبہ جمع ظہور می کند۔

عین القضاۃ ہمدانی از صوفیہ وجودیہ است وصوفیہ وجودیہ تمام عالم را واجب می پندارند اگر سردار دو عالم ؐ را واجب دانند گنجایش دارد عین القضات از جملہ صوفیہ وجودیہ بودہ وذو وجود گوئندہ را مشرک میگوید۔

وانچہ میفرماید کہ آنحضرت ؐ مظہر اتم کمالات اوست یعنی انعکاس صفات وکمالات مرتبہ مقدسہ وجوب باندازہ کہ در وجود مبارک آنحضرت ؐ ظاہر گردیدہ در وجود ہیچ کس دیگر بآن پیمانہ بظہور نپیوستہ است زیرا کہ کمالات دیگران تحت کمالات آنحضرت ؐ قرار دارند۔ وانچہ میفرماید بدانند کہ اشتراک درمیان مبتدی الخ یعنی منتہی در صورت وتوجہ بہ خلق مانند مبتدی است امادر کمالات باطنی از مبتدی امتیاز دارد زیرا کہ باطن منتہی بواسطہ عروج ونزول مظہر انوار واسرار گردیدہ باطن او از ظاہر او جدا شدہ است وباطن مبتدی ازین کمالات بے بہرہ بودہ وہنوز مراتب سلوک ومعرفت را طے نکردہ است۔

بیت گر بصورت آدمی انسان بودی . آدمی وبوزنہ یکسان بودی

حضرت مولانائے روم میفرماید:

کار پاکاں را قیاس از خود مگیر گرچہ باشد در نوشتن شیر شیر

مکاتیب ۸۱ و ۸۲ حاجت بہ شرح ندارد۔

مکتوب ہشتاد و سوم

حضرت امام میفرماید کہ صحبت اصل عظیم است نزد این بزرگواران الخ یعنی نسبت مشائخ نقشبندیہ شبیہ نسبت اصحاب کرام است زیراکہ کمالات آنہا از برکت صحبت آنحضرت ﷺ بودہ ہمچنان نسبت این طریقہ علیا نیز بواسطہ صحبت شیخ مقتدا است۔ و آنچہ میفرماید دوام توجہ قلب است الخ یعنی در صحبت اول مرشد قلب طالب طرف عالم وجوب متوجہ گردیدہ و در ثانی بہ نسیان ماسوٰی کہ آنرا فنا گویند مشرف می گردد۔

مکتوب ۸۴ حاجت بہ شرح نیست۔

مکتوب ہشتاد و پنجم

حضرت امام میفرماید، بلکہ از ماورائے فنا و بقائے متعارف الخ یعنی شیخ عبدالحی از فنا و بقا و جذبہ و سلوک متعارف کہ متعلق بمقامات ظلیہ است بالا رفتہ و بمعارف اصلیہ رسیدہ است جذبہ متعارفہ قبل از ان و در سیر آفاقی و انفسی می باشد کہ از مقامات ظلیہ است کمالات اصلیہ از جذبہ و سلوک متعارف برتر است یعنی جذبہ و سلوک متعارف در ولایت صغریٰ است و شیخ عبدالحی مذکور بولایت کبریٰ بلکہ بمراتب ولایت علیا و کمالات نبوت رسیدہ است۔

مکاتیب ۸۶ و ۸۷ حاجت بہ شرح نیست۔

مکتوب ہشتاد و ہشتم

حضرت امام میفرماید بلکہ چون فعل محبوب است الخ یعنی از بندگان او تعالیٰ کسانے کہ باطمینان نفس مشرف شدہ باشند از ہمہ افعال محبوب چہ ایلام باشد و یا انعام محظوظ می گردند بیت

ناصح اگر گشت ما را دوست ما نیم دوست
در بہ قتل من سعی او سنت ما دانیم دوست

قہر او عین رضا و مہر او عین مراد ‌ ‌ ‌ ‌ اے عزیزان این چہ گفتگو نیست ما دانیم دوست

تبصرہ: این مرتبہ فوق مقام صبر و رضا قرار دارد زیرا کہ صبر وقتی است کہ فعل ایلام را خوب نمی داند اما صبر می کند و رضا در حالتی است کہ آن فعل را بد ندانستہ و با آن رضایت داشتہ باشد و لذت ایلام ازین ہر دو فوق تر است۔

مکاتیب ۸۹ و ۹۰ حاجت بہ تشریح نیست۔

مکتوب نود و یکم

حضرت امام میفرماید کہ مربوط بسیر فی اللہ است الخ یعنی وقتیکہ عارف از ولایت صغریٰ و مراتب ظلال می گذرد و مرتبہ ولایت کبریٰ کہ ولایت انبیاء عظام است میسر شایان آن میگردد کہ معشوق در وے ظہور فرماید و سیر فی اللہ سیر در صفات است کہ تجلیات صفات در وجود عارف پرتو می اندازد و این را سیر معشوق در عاشق می نامند زیرا کہ تجلی از آن طرف است۔

تبصرہ: ظہور صفات موجب آن نیست کہ قلب عارف محل و مکان صفات وجوبی بگردد زیرا کہ وجود دیگر است و ظہور دیگر یعنی در قلب عارف ظہور صفات او تعالیٰ است نہ وجود صفات چنانچہ ظہور زید در آئینہ خود زید نیست بلکہ ظہور زید است. و آنچہ میفرماید این مقام اعلاے مقامات قاب قوسین است یعنی در وقت ظہور صفات قوسین موجود است کہ قوس صفات و قوس ذات مقدس است و این مقام مقام اعلاے مقامات قاب قوسین است و چون عارف گرفتاری و عشق بذات مقدس او تعالیٰ کہ محبوب حقیقی است پیدا شود و بہ صفات ملتفت نگردد و صفات از شہود این عارف بکلی برآید آن را مقام او ادنیٰ میگویند. و آنچہ میفرماید ازین مقام اعلیٰ الخ یعنی چون عارف ازین مقام نزول میکند قدم اول او بہ عنصر خاک است.

سوال: بلند ترین و بالا ترین مخلوقات لطیفہ خفی است می بایست کہ قدم اول او در نزول در لطیفہ خفی می بود نہ کرہ خاک؟

جواب: مثال واجب وممکن مثال نقطہ جوالہ ودائرہ موہومہ است لہذا بہ نسبت واجب تعالی لطیفہ اخفی وعنصر خاک در قرب وبعد یکسان اند۔

وانچہ میفرمایند؛ این قدر فرق است کہ آن نقطہ ثانیہ الخ یعنی از فرمودہ ہاے حضرت امام معلوم میشود کہ عالم امر در تخلیق سبقت دارد از عالم خلق ونیز عالم امر معرض از مرکز وعالم خلق مقبل بمرکز است از معرض تا مقبل فرق زیاد موجود است۔ قوس اول دائرہ معرض است بہ نقطہ وقوس ثانی بہ نقطہ مرکز مقبل است وقوس دوم عالم خلق وقوس اول عالم امر است۔

مکتوب نود ودوم

حضرت امام میفرمایند شخص را این قرب الخ یعنی مردم بصورت عموم سہ قسم اند

اول: آنکہ دارائے قرب بودہ واطلاع بر احوال غیبی نیز داشتہ می باشد۔

دوم: آنکہ دارائے قرب بودہ ولی بدون کشف بودہ باشد۔

سوم: آنکہ باوجود اینکہ دارائے قرب نمی باشد ولی از احوال مغیبات خبر دارند واین طائفہ سوم اہل استدراج اند بواسطہ اینکہ آنہا بہ نسبت ریاضت صفائے نفس بدست آوردہ اند وبہ صفائے نفس مکونات را کشف کردہ می توانند اما چون تزکیہ نفس ندارد از کشوفات الہٰی عاجز اند۔

تبصرہ: شخص اول ودوم دارائے تصفیہ قلب وتزکیہ نفس واز دوستان او تعالی اند اما تفاوت درجات آنہا مربوط بہ کثرت عروج واستعداد آنہا است وکشف بسبب زیادت قرب نیست۔

سوال: بعض اولیائے کرام صاحب کشف بودہ وبعض آنہا دارائے کشف نمی باشند علت آن چہ خواہد بود؟

جواب: اگر قرب عارف در خیال او منقش شدہ بتواند صاحب کشف است و اگر قرب او در خیال او منقش نشود صاحب کشف نمی باشد۔

سوال: فرق در بین صفائی نفس وتزکیہ نفس چہ خواہد بود؟

جواب: فرق در بین صفائے نفس وتزکیہ آن این است کہ اگر بواسطہ ریاضات شاقہ وزحمات فاقہ بدون اتباع شریعت مقدسہ دارائے کشوفات کونیہ گردد آنرا صفائے نفس میگویند چنانچہ جوگیہ ہند وفلاسفہ یونان واگر از احکام شریعت مقدس پیروی نمودہ دارائے کشوفات الہیہ گردیدہ وبہ تزکیہ نفس مشرف شود۔

وآنچہ میفرماید بسیارے از اولیاء اللہ الخ۔ یعنی عارفیکہ قرب او در خیال او منتقش نگردد وبولایت خود علم نداشتہ وظاہر او از باطن او خبر نداشتہ باشد۔ آن عارف صاحب کشف نیست۔

وانچہ میفرماید کہ پیر دل مردۂ مرید را الخ یعنی اولیاء اللہ چنانچہ جسد شان زندہ است دلہائے شان نیز بذکر او تعالی زندہ اند ودل مردہ مرید را نیز زندہ میگردانند۔

اما طبقہ عوام اگرچہ از حیث جسد زندہ اند ولی دلہائے شان مردہ اند وزندگی وحیات حقیقی ندارند۔

تبصرہ: حیات وممات دل بعد از اشتغال سلوک معلوم میشوند تنہا قلب بلکہ تمام اجزائے بدن سالک زندہ وبہ ذکر مشغول میگردد۔ بیت

ذرات وجودم ہمہ بر عشق تو شیدا — آنی کہ بیانم بود از وصف تو کوتاہ
حسنت نہ ہمان ست کہ مجنون شدہ عاشق — حسن تو چنان ست کہ عالم شدہ شیدا
از شعلہ وصف تو بود یوسف مصری — از پرتو فعل تو بود وامق وعذرا
حسن تو کہ یک جلوہ بہ نمود بکنعان — مستانہ بگردانید یعقوب وزلیخا

مکتوب نود وسوم

تبصرہ: عالم خلق ظاہر انسان وعالم امر باطن انسان است اما این ظاہر وباطن یعنی لطائف عالم خلق وامر نیز ہر کدام آنہا دارائے ظاہر وباطن می باشند، وباطن لطیفہ عبارت از تعلق آن لطیفہ است باسم مربی واسم قیوم خود۔

وآنچہ میفرماید کہ منصبغ برنگ باطن است الخ یعنی ظاہر انسان اگرچہ بعالم تعلق داشتہ

می باشد اما انعکاس اسم قیوم خود را گرفته است و در حقیقت بعالم تعلق نداشته اگرچہ آمیختہ بعالم اند اما آویختہ باعالم نمی باشند و دل بیار و دست بکار اند و آنچہ میفرمایند، این توجہ ظاہر و باطن الخ یعنی عارف کامل بظاہر و باطن خود متوجہ تکمیل و ارشاد خلق است و عارف متوسط این چنین نسبت بلکہ ظاہر او متوجہ بخلق و باطن او متوجہ بحق است۔ زیراکہ عروجات او ہنوز بانتہا نرسیدہ و عارف کامل از عروجات فارغ است اما توجہ عارف بخلق تا زمان حیات اوست بعد از وفات بظاہر و باطن متوجہ حق میگردد و بوصال محبوب حقیقی مشرف می شود و بکلام حسن انتظام اللھم الرفیق الاعلی مترنم می گردد۔

مکتوب نود و چہارم

حضرت امام میفرمایند، بلکہ عکوس الخ یعنی حقیقت انسان عدم است یا عکوس اسماء صفات او تعالیٰ و چون عارف بہ قرب او تعالیٰ مشرف گردد عدم ذاتی او بہ تجلیات مستور می گردد یعنی عدم و عکوس صفات کہ بشکل و صورت انسانی بظہور پیوستہ بود ہر دوے آن از شہود عارف می برآید۔ و این مرتبہ را مقام فنا گویند۔ و آنچہ میفرمایند اگر این سالک فانی را بقا بخشند الخ یعنی این عارف کہ بعد از فنا و بقا بعالم رجوع نماید در اول عدم ذاتی خود را در رنگ پوست نازک می یابد و در ثانی عدمی کہ ذات او بودہ در رنگ جامہ او میگردد و از حقیقت او خارج می شود۔ بیت

جسم آب گشت و چشم بگریست در عشق تو بے جسم ہمی باید زیست

تبصرہ: ذات مردمان غیر عارف عدم بودہ اما ذات عارف بواسطہ فنا و بقا عدم ذاتی خود را فانی ساختہ و تجلیات، مراتب وجوب جانشین آن عدم گردیدہ است یعنی وجود بشری عارف کہ عدم است او بوجود موہوبی تبدیل یافتہ است۔ عارفی میفرماید بیت

مرا دیگر بجاے من نہ بینی چو جان آئی بجاے من نشینی

و آنچہ میفرماید کہ۔ آن جزو مغلوب از این ترکیب انحلال یافتہ الخ یعنی ذات مبتدی و ہیولائی او عدم است

وتجلی صفات در وے جا گرفته و در منتهی این عدم ذاتی عارف بمنزلهٔ صورت و تجلیات صفات بمنزلهٔ هیولائے او میگردد چنانچه انعکاس صفات که قبلا بعدم قیام داشته و در این وقت باصول خود قائم میگردد که صفات است و عدم قبلا چنان بوده که عکوس صفات بآن قیام داشته اکنون آن عدم چنان ضعیف گشته که او بعکوس اسما و صفات که در وجود عارف است قائم گردیده است۔

سوال: اصول آن عکوس که ظلال و صفات اضافیه است صفات او تعالی است و صفات واجبی چگونه حقیقت یک ممکن شده میتواند که عارف است۔

جواب: این معامله یک امر شهودی است نه وجودی یعنی عارف عدم خود را و عالم خلق و عالم امر خود را بمنزلهٔ جامه و پوستین خود مشاهده می نماید و آن اسم مربی خود را بمنزلهٔ حقیقت خود میداند اما این معامله در شهود است۔

سوال: این شهود چه فائده خواهد داشت؟

جواب: این شهود سبب گرفتن انعکاس آن اصول است که عارف به تجلیات آن اصول منعکس و وجود بشری او بوجود موهومی که عبارت از تجلیات است تبدیل گردیده است و یک خیال بدون ثمره نمی باشد۔ انچه میفرماید: این تا شمه سرایت بیرونی است الخ یعنی بعد از تزکیهٔ نفس این عارف از وساوس داخلی فارغ گردیده است و اگر احیاناً وساوس رخ بدهد این وساوس بیرونی یعنی شیطانی است نه نفسی۔

تبصره: نفس دشمن داخلی است و شیطان دشمن بیرونی شیطان به کمک دشمن داخلی که نفس است همدست شده انسان را گمراه و از راه حقیقت منحرف میسازد اما وقتیکه نفس تزکیه گردید و دشمن داخلی از بین رفت بعد از ان فعالیت دشمن بیرونی که شیطان است کدام تاثیری وارد کرده نمی تواند۔

مکاتیب ۹۵ و ۹۶ حاجت به شرح نیست۔

مکتوب نود و هفتم

حضرت امام میفرمایند: انگارم که مقصود از آفرینش من الخ. یعنی ولایت محمدی اجمال و مرکز ولایت ابراهیمی است و ولایت آنحضرت ملاحت بوده ولایت حضرت ابراهیمؑ صباحت است که بعد از الف ثانی بواسطه حضرت امام ولایت محمدی که ملاحت است برنگ صباحت که ولایت ابراهیمی است منصبغ گردیده است۔

تبصرہ: در تصوف و سلوک اجمال به نسبت تفصیل برتری دارد زیرا که در این جا بحث از تجلی و نور می باشد و اجمال نور به نسبت تفصیل نور را اصالت دارد نمی بینی که در قرص آفتاب و خود شمس اجمال نور است و روشنی که زمین را منور ساخته است تفصیل آن اجمال است و بهذا روشنی که در گروپ برق است اجمال است و روشنی اطاق تفصیل آن اجمال بوده و ظل اجمال می باشد۔

و آنچه میفرمایند بدانند که منصب دلالگی و مشاطگی الخ یعنی ذات مبارک آنحضرت ص از روی محبوبیت و استعداد ذاتی مناسبت با اجمال جمال داشته که مرکزیت دارد و از حیث استعداد خود به تفصیل مناسبت نداشته است لهذا رفتن از مرکز به محیط و از اجمال به تفصیل مناسب استعداد مبارک آنحضرت نیست بنابران یک نفر متوسطی لازم است از امتان آنحضرتؐ که تفصیل را با اجمال ارتقا داده و اجمال را برنگ تفصیل رنگین سازد و این متوسط حضرت مجدد الف ثانیؒ است که بواسطه متابعت پیغمبر خویش باین موهبت خداوندی مفتخر گردیده است۔ زیرا که آنحضرتؐ از کمالات حسنه فرد فرد امتان خود حصه دارد یعنی هر عمل و عبادت امت به پیغمبر متبوع او راجع میگردد لهذا معارف تفصیل جمال ذاتی که به حضرت امام به سبب متابعت میسر گردیده بود به سردار دو عالمؐ نیز راجع و اجمال برنگ تفصیل و تفصیل برنگ اجمال منصبغ گردیده۔ خلاصه اینکه این کمالات اگرچه از خود آنحضرتؐ بوده مگر ظهور آن موقوف به یک وقت بوده است . . . . سردار دو عالم فرموده که کلیدهای روی زمین بمن داده شده، ظهور این معامله در وقت حضرت مهدی است

وفرموده که فتوحات شام را مشاهده کردم وظهور آن در وقت خلافت حضرت فاروقؓ می باشد۔

مکتوب نود و ہشتم

تبصره: نسبت واجب وممکن مثل نسبت نقطہ جواله است بدائره موهومه و نقطه نه داخل دائره است ونه خارج دائره ونه متصل به دائره است ونه منفصل به دائره۔

وآنچه میفرماید: روپوش گفتن نظر به عوام است الخ یعنی عالم در نظر عوام پرده وحجاب مرتبه وجوب است وعالم در مقام ولایت صغریٰ که مقام ظلال است، آئینه شهود مرتبه وجوب است زیرا که در این مقام ظل را اصل می انگارند ودر مقام نبوت عالم دلیل رہنمائی مرتبه وجوب او مصنوع آنست بواسطه اینکه در این مقام عالم را دلیل وجود حق تعالیٰ می دانند۔ وایمان حضرات انبیاء در وقت نزول ایمان غیب است اگرچه در عروج شهودی بوده۔

وآنچه میفرماید: این کمالات را در بیرون خانه علم الخ یعنی عدم مظهر کمالات وجوبی است واین کمالات وجوبی قبل از آنکه در مرات عدم ظاهر گردد در علم حق تعالیٰ ممتاز بوده اما در بیرون علم امتیاز تفصیلی وظهور تفصیلی نداشته است ووقتیکه این کمالات وجوبی در آئینه عدم بظهور پیوست بیرون علم نیز وجود پیدا کرد۔

سوال: این وجود ممکنات در خارج است ویا در علم او تعالیٰ وظهور صفات کامله در عدم که عبارت از ذات ممکنات است در خارج است ویا خاص در علم او تعالیٰ وحالانکه به نزد صوفیه عالیه در خارج غیر از ذات مقدس او تعالیٰ هیچ موجودی نیست؟

جواب: این ظهور در ظل خارج قرار داشته ودر مرتبه وهم متقن است ووهم متقن نیز در مرتبه ظل خارج است وقول وجودیه از سکر است۔

وآنچه میفرماید: ودر جانب وجود نیز شرارت الخ یعنی مرتبه وجوب وعلم واجبی مظهر عالم امکان است وممکنات در علم واجب تعالیٰ ظاهر اند، وچون ذات ممکنات عدم است که منشاء شرارت است

پس دراین جایک شرارت متوہمہ طرف وجوب راجع می گردد اگرچہ وجود شرارت درآن جا حقیقت ندارد وصرف ازینکہ علم واجبی مظہر شرارت عدم است دراینجایک شرارت درتوہم می آید وابلیس علیہ اللعنہ حامل شرارت طرفین گردیدہ است یعنی شرارت عدم وشرارت متوہم کہ دروہم بہ واجب راجع شدہ است، ابلیس حامل آن گردیدہ است۔

مکتوب ۹۹ حاجت بہ شرح نیست۔

شرح دفتر دوم مکتوبات قدسی آیات کہ حاوی حصہ ششم وہفتم است درہمیں جاخاتمہ یافت۔

بیت افغانی

افغانی پہ سرہند یا تو دیوہ خدایا ہم ی زیا کڑہم ی لوو ڑلری حالونہ

بیت فارسی

سرہند مگو کہ کوہ طور است بام ودرش ہمہ ز نور است

خداوندا ازبرکت دوستان خود این عاصی را درجملہ عاصیان مرحوم بداری۔

وصلے اللہ تعالیٰ علیٰ خیر خلقہ سیدنا محمد والہ واصحابہ اجمعین برحمتك یا ارحم الراحمین ط

⁂

وَاذْكُرْ رَبَّكَ فِي نَفْسِكَ تَضَرُّعًا وَّخِيفَةً

شرح مکتوبات قدسی آیات

بیان عقائد اسلامی و تصوف

محبوب سبحانی امام ربانی حضرت مجدد الف ثانی شیخ احمد فاروقی کابلی سرهندی قدس سره السامی

حصه هشتم ——— دفتر سوم

شارح

مولوی نصرالله هوتکی ولد مرحوم حاجی محمد شاه خان ولد محمد حیدر

حافظ مضامین مکتوبات قدسی آیات

رکن از اراکین جمعیت العلماء دولت علیه اسلامیه جمهوری افغانستان

محرر و مرتب و همکار شرح این کتاب مقدس

الحاج حفیظ الله خان سیرت بدخشی تالقانی ولد مرحوم صفو علی خان

بینگ باشی

و آغای خیری مدیر صاحب وزارت جلیله مطبوعات نیز بابنده معاونت زیاده فرموده است

فہرست مضامین

صفحہ	موضوع	مکتوب نمبر
٦٧٧	۱- بیان ماہیت اصلی در ماہیت ظلی	〃
〃	۲- در ولایت صغریٰ تکرار اسم ذات و در ولایت کبریٰ نفی اثبات و در کمالات نبوت تلاوت قرآن مجید است۔	〃
٦٧٩	۳- در بیان مطلق ایمان و ایمان کامل۔	〃
〃	۴- بیان آن عارفیکہ بہ کمالات نبوت مشرف گردیدہ باشد ولایت کبریٰ توسط او و کمالات نبوت انتہائی اوست۔	〃
٦٨٠	۵- عارفیکہ بہ تزکیہ نفس مشرف گردد ایلام و انعام او یکساں میگردد۔	〃
٦٨١	۶- جفائے محبوب لذت بخش تر است از وفائے او۔	〃
〃	۷- شکست نفس سبب پیشرفت و ترقی میگردد۔	〃
٦٨٢	۸- در طریقہ علیہ نقشبندیہ عمل بر عزیمت است۔	〃
〃	۹- از آن مقام تعبیر بہ غیب می شود۔	〃
〃	۱۰- قرب دان بسیار اند و اقربیت دان کمتر۔	〃
〃	۱۱- عرش و قلب ہر دو مظہر ذات مقدس او تعالیٰ اند۔	〃
٦٨٣	۱۲- فراموشی عالم ممکنات سبب قرب او تعالیٰ است۔	〃
٦٨٤	۱۳- بہ کلمہ نفی و اثبات ہمہ مرادات را نفی باید کرد۔	〃
〃	۱۴- در مرتبہ ذات مقدس او تعالیٰ نسبت وجوب وجود نیست۔	〃
〃	۱۵- لذت ایلام نسبت بانعام بیشتر است	〃
٦٨٥	۱۷- شکرانہ حق تعالیٰ عقلاً نیز ثابت بودہ اما شناختن آن مربوط بہ شریعت است	〃
٦٩٠	۱۸- بہ طالبان حق سبحانہ خدمت باید کرد۔	〃
٦٩١	۱۹- ایمان شہودی تعلق بہ ظلال داشتہ و در دنیا باصل رسیدن نہایت قلیل است	〃
٦٩٢	۲۰- مسترشد از ہر مقام و منبعی کہ فیض بیند آنرا از مرشد خود داند۔	〃
〃	۲۱- علم دو قسم است یکی حصولی است و دیگر حضوری۔	〃

مکتوب نمبر ۲۵ - عمل دو نوع است یکی عمل ابرار است و دیگر عمل مقربین ۔	۶۹۳
" ۲۶ - حق تعالیٰ در ہستی خود بہ عروض وجود محتاج نیست ۔	۶۹۴
" ۲۷ - گذشتن از ہواہاے نفس مربوط بولایت خاصہ است ۔	۶۹۸
" ۲۸ - در بیان ثواب صدقاتیکہ بارواح موتی کردہ میشود ۔	"
" ۲۹ - در بیان معانی بعض کلمات قرآن مجید کہ از درک بشر بلند است ۔	۷۰۰
" ۳۰ - روح انسان قبل از ینکہ در بدن تعلق گیرد فوق عرش و متوجہ عالم قدس بودہ است ۔	"
" ۳۱ - عالم مثال جاے بودن نیست بلکہ بمنزلہ آئینہ است کہ عوالم اجسام و معانی دران نمایاں میگردد ۔	۷۰۴
" ۳۲ - در مشاہدہ تجلی صوری وصل نبودہ بلکہ فصل است ۔	۷۰۷
" ۳۳ - اسلام دو نوع است، اسلام صوری و اسلام حقیقی ۔ کفر نیز دو نوع است، کفر ظاہر و کفر طریقت ۔	"
" ۳۵ - خواص بشر بہ سبب ملائک افضلیت دارد ۔	۷۱۲
" ۳۶ - قبل از تزکیہ نفس تصدیق کامل مشکل است ۔	"
" ۳۷ - از اخبار پراگندہ متوحش نباشند ۔	"
" ۳۸ - شخص مرتکب کاری شود از جملہ صد تاویل نود و نہ آن کفر بودہ باشد و یک تاویل آن اسلام بودہ باشد آن شخص را نباید کافر گفت ۔	۷۱۳
" ۴۰ - درین مکتوب شریف بیان استخارہ است ۔	"
" ۴۲ - حضرت میر نعمان از خلفاے مشہور حضرت امام است ۔	"
" ۴۴ - موجودات این جہان از عدمات و موجودات آخرت از شیونات و اعتبارات ذاتیہ متشکل اند ۔	۷۱۴
" ۴۵ - قلب ہمسایہ او تعالیٰ است ۔	۷۱۵
" ۴۶ - مراد از مرکز دائرہ اصل ذات مقدس او تعالیٰ و مراد از نقطہ عدم عدم صرف است ۔	۷۱۶
" ۴۷ - سلطان جہانگیر در وقت وفات حضرت امام بہ سرہند تشریف آوردہ بود ۔	۷۱۷
" ۴۸ - علم حضوری عبارت از علم بخود شی و علم حصولی علم بمفہوم آن شی است ۔	"
" ۴۹ - علم شما بذات شما حضوری و بدیگران حصولی است ۔	۷۲۱
" ۵۰ - ایمان عرفاے کرام در وقت عروج شہودی و در وقت نزول استدلالی است ۔	۷۲۲

مکتوب ۵۱ - بیان فرق یقین و تصدیق تصدیق خاص است و یقین عام ۔ ۷۲۳

» ۵۲ - نسیان آفاق عبارت از زوال علم حصولی است ۔ ۷۲۴

» ۵۳ - فنائے عارف فنائے ہر دوئے شہودی و وجودی میباشد و وجود بشری او بوجود موہوبی تبدیل می یابد ۔ ۷۲۵

» ۵۶ - در فنائے وجودی ممکن واجب نمی گردد و دوئی از بین نمی رود ۔ ۷۲۹

» ۵۸ - صفات ثمانیہ حق تعالیٰ بعدمات متقابلہ خود پرتو انداختہ و عالم در مرتبہ وہم و حس از امتزاج عدم و انعکاس تجلیات صفات ثمانیہ ایجاد گردیدہ ”

» ۵۹ - از نبودن ثروت متاثر نباید بود ۔ ۷۳۱

» ۶۰ - ممکنات در مرتبہ حس و وہم موجود اند و نقیض عدم وجود است نہ موجود ۔ ”

» ۶۱ - حینیکہ عارف از مرتبۂ صفات عروج نماید اسباب مناسبت او بعالم کمتر میگردد ۔ ۷۳۳

» ۶۲ - موجودات سہ قسم اند ۔ موجودات خارجی، موجودات نفس الامری، موجودات وہمی ۔ ۷۳۷

» ۶۳ - عالم ممکنات موہوم بودہ و حق سبحانہ تعالیٰ موجود خارجی است ۔ ۷۴۰

» ۶۴ - اولیائے کرام بحیات حقیقی زندہ اند مرگ صوری حیات حقیقی آنہا را از بین بردہ نمیتواند ۔ ۷۴۱

» ۶۵ - وقتیکہ عارف بہ شہود ذات مقدس او تعالیٰ مشرف شود ہر صفت از صفات عارف و ہر لطیفہ از لطائف عارف بصورت او ظہور می نماید ۷۴۶

» ۶۶ - معرفت ظل مستلزم معرفت اصل است ۔ ۷۴۷

» ۶۷ - حضرت شیخ اکبر تنہا ذات حق سبحانہ را موجود خارجی دانستہ و ہیچ چیز دیگر را موجود خارجی نمیداند ۔ ”

» ۶۸ - در خارج تنہا وجود حق تعالیٰ بودہ و وجود ممکنات در مرتبہ وہم است ۔ ۷۴۸

» ۶۹ - صحبت نائبان آنحضرت ﷺ مانند صحبت آنحضرت ﷺ است ۔ ۷۵۰

» ۷۰ - فوائد صحبت صالحین در احادیث شریفہ تذکار یافتہ است ۔ ”

» ۷۱ - حضرت امام حقیقت واجب و ممکن را در مثال نقطہ جوالہ و دائرہ موہومہ توضیح میفرمایند ”

» ۷۲ - کسانیکہ بہ جمعیت باطن مشرف بودہ باشند تلوین ظاہر در باطن شان تاثر وارد کردہ نمی تواند ۔ ۷۵۳

» ۷۳ - حضرت شیخ اکبر ظہور علم اجمالی را تعین اول میداند و حضرت امام آن مرتبہ را تعین اول نمیدانند کہ بہ نسبت ظہور علم اجمالی پنج درجہ فوقیت داشتہ می باشد ۷۵۴

» ۷۴ - حضرت شیخ اکبر رویت حق تعالیٰ را بصورت لطیفہ مثالی میداند و میگوید کہ بینندہ صورت خود را می بیند ۔ ۷۵۵

» ۷۵ - رسیدن بذات مقدس او تعالیٰ وظیفہ عنصر خاک است ۔ ۷۵۸

تمت

بِسۡمِ اللّٰہِ الرَّحۡمٰنِ الرَّحِیۡمِ

شرح مکتوبات قدسی آیات

حصہ ہشتم ——— دفتر سوم

مکتوب اول

حضرت امام میفرمایند: تصدیع بسیار کشیدند الخ این مکتوب را حضرت امام در ایام حبس خود تحریر فرموده اند حضرت میر محمد نعمان چون درباره رہائی حضرت امام از حبس سعی بلیغ مبذول نمودند بنابراں حضرت امام باین کلمات مبارک از خدمت میر نعمان اظہار رضائیت می نمایند۔ وآنچہ میفرمایند: این معنی در نظر کشفی الخ یعنی ماہیت دو نوع است، یکی ماہیت اصلی است و دیگری ماہیت ظلی۔ ماہیت اصلی آنست کہ بماہیت خود موجود بوده باشد و ماہیت ظلی آنست کہ بوجود اصل خود موجود بوده باشد نہ بماہیت خود۔ بنابراں چونکہ ممکنات ظلال افعال واجبی است وافعال واجبی ظلال صفات واجبی است و صفات ثمانیہ ظلال ذات مقدس او تعالی است لہذا افعال او تعالی بعالم نزدیک تر است از خود عالم۔ وہکذا صفات ثبوتیہ نسبت بہ صفات فعلیہ، و عالم بعالم نزدیک تر است۔ و نیز ذات بحت او تعالی بعالم نسبت بخود عالم و نسبت بصفات فعلیہ و ثبوتیہ نزدیک تر است زیرا کہ ذات مقدس اصل تمام آنہا است۔

مکتوب دوم

حضرت امام میفرمایند: یکی از سہ چیز کہ نباید خالی از آن نباشد الخ۔ شاید کہ درین وقت مخدوم زادگان بہ ولایت کبریٰ کہ ولایت انبیاء عظام است وہکذا بہ کمالات انبیاء عظام رسیده باشند۔ زیرا کہ ذکر اوراد صاحبان ولایت صغریٰ تکرار اسم ذات است و وظیفہ صاحبان

ولایت کبریٰ تکرار نفی و اثبات است و وظیفہ اشخاصیکہ بہ ابتدا کمالات نبوت رسیدہ اند تلاوت قرآن عظیم است۔ چہ در نماز و یا خارج از نماز و عارفانیکہ بہ کمالات نہائی رسیدہ باشند وظیفہ آنہا تلاوت قرآن کریم است در فرائض نماز، زیراکہ کمالات نہایت نہایت بہ فرائض مربوط است و نیز تجلیات قدسیہ و وصول بلاکیف بذات بے کیف او تعالیٰ در ادائے نماز است ازینجاست کہ آنحضرت ؐ فرمودہ کہ اے بلال ؓ مرا راحت بدہ" یعنی اذان بگو کہ فرض شروع شود و قرب بلاکیف حاصل گردد، کہ حصول آن مربوط بہ فرائض است و ادائے نوافل با اذان بلال ؓ تعلق نداشتہ و آن راحت کہ در نوافل است کہ ظل از ظلال قرب فرائض است برائے آنحضرت ؐ بدون اذان بلال ؓ ہم میسر بودہ است۔ پوشیدہ نماند کہ نماز معراج مومن است و آن قربیکہ برائے آنحضرت ؐ در معراج حاصل شدہ بود نمونۂ آن در نماز غایت میگردد شخصیکہ باین مرتبہ رسیدہ باشد صاحب ارادہ کلی میباشد و ارادہ کلی عبارت از طلب منفعت عامہ و مفاد اسلام و جماعۂ مسلمین است زیراکہ شخصیکہ بہ تزکیہ نفس مشرف شود مراد او تعالیٰ عین مراد او میگردد۔

تبصرہ: عارفیکہ باین کمال مشرف گردد اگر در ظاہر بہ یک کسب و تجارت وغیرہ مشغول گردد این اشتغال ظاہری او سبب گرفتاری باطن او نمی گردد زیراکہ لطائف ظاہر و باطن او از ہم تفریق یافتہ است۔ و آنچہ میفرمایند بہ ہیچ چیزے نپردازند الخ۔ یعنی بہ کلمۂ نفی و اثبات ہمہ را سلب نمائید تاکہ در دل غیر از حق تعالیٰ مقصدے نماند۔

تبصرہ: تاکہ ماسویٰ از شہود سالک نہ برآمدہ باشد سالک در مقام نفی و مقام طریقت است و وقتیکہ ہمہ از شہود او برایند عارف بمقام حقیقت و انتفا میرسد۔ باید دانست کہ نفی ماسوی قبل از فراموشی ماسوی بودہ و انتفا بعد از فراموشی ماسوی است۔

تذکرہ: فرق در بین نفی و انتفا آنست کہ اگر انسان برائے از بین بردن چیزے در سعی و تلاش باشد و آن چیز بکلی از بین نرفتہ باشد آنرا مقام نفی میگویند و اگر آن چیز بکلی از بین برود آنرا مرتبہ انتفاء نامند۔

سوال: حضرت امام در این جا میفرمایند که بمطالعہ کتاب ہم مشغول نباشید و در مکتوب دیگرے برائے مولانا احمد برکی میفرمایند کہ روزانہ بدرس و تکرار طلبہ مشغول باشید و ساعات شب برائے ذکر کافی است تطبیق این فرمایشات چگونہ خواہد بود۔

جواب: شاید کہ مولانا احمد برکی منتہی بودہ باشد و مخدوم زادگان آن وقت بہ انتہا نرسیدہ باشند۔ و آنچہ میفرمایند: جائیکہ نشستہ اند الخ ازین فرمودہ حضرت امام معلوم می شود کہ مخدوم زادگان در ایام حبس حضرت امام از جائے خود تبعید شدہ بودند۔

مکتوب سوم

حضرت امام میفرمایند: و در غیر شرائع این بزرگواران الخ یعنی تمام حضرات انبیاء تبلیغ عدم عبادت الٰہہ باطلہ را کردہ اند و بدون حق تعالیٰ دیگرے را مستحق عبادت ندانستہ اند و بیرون این بزرگواران مقتدایان دیگر مشرک اند چنانچہ بعضی آنہا بت پرست و آتش پرست و آفتاب پرست وغیرہ بودہ اند و بباشند و توحید در عبادت خاصہ انبیاء عظام است و آنچہ میفرمایند: در حقیقت شریعت بکمال ایمان الخ یعنی یکے مطلق ایمان و دیگرے ایمان کامل است و در ایمان کامل غیر از حق سبحانہ از تمام مقصودات و مرادات صرف نظر بعمل می آید و در ایمان مطلق کہ صورت ایمان است از مقاصد دیگر صرف نظر بعمل نمی آید و انسان بہ آن اشتغال میداشتہ باشد مگر از حدود شریعت تجاوز نمی کند۔ و آنچہ میفرمایند: پس نفی مقصودیت غیر الخ یعنی تاکہ سالک بہ فنائے عین و اثر مشرف نگردد از رجوع صفات بشری محفوظ نیست۔

مکتوب چہارم

حضرت امام میفرمایند: و رمزے کہ در این مقام الخ یعنی حق تعالیٰ اخبار و حکایت می کند کہ احساس نمیکند اسرار قرآنی را مگر جماعہ کہ از لوث تعلقات بشری پاک شدہ باشند و اغنائے قلب

وتزکیہ نفس مشرف گردیدہ باشد و شخصیکہ قبل ازین کمال تلاوت قرآن مجید نماید بہ اسرار آن پے نمیبرد۔

بیت عروس معنی قرآن حجاب آنگہ براندازد کہ دار الملک ایمان را مجرد بیند از غوغا

یعنی دار الملک قلب و بدن انسان است یعنی اسرار قرآنی بعد از تزکیہ نفس بدرک عارف می آید وسالک از تلاوت قرآن بہ متکلم آن کلام کہ حق تعالیٰ است میرسد چنانچہ آنحضرت می فرماید کہ قرآن یک رشتہ و حبل او تعالیٰ است کہ یک سر آن بہ نزد اللہ سبحانہ و سر دیگر آن نزد مردم است کسے کہ این سر آنرا بگیرد بہ سر دیگر آن میرسد۔ وآنچہ می فرماید و رمز دیگر الخ یعنی اشخاصیکہ نفوس آنہا از ہوا و ہوس پاک نشدہ باشد تلاوت قرآن کریم مناسب حال او نیست یعنی دار الملک عبارت از قلب انسان است تا از گرفتاری غیر خلاص نہ شود اسرار قرآنی را درک کردہ نمی تواند۔ مناسب حال مبتدی ذکر است تا بہ سبب ذکر از گرفتاری غیر خلاص گردد و ماسوا را فراموش نماید و بہ تکرار اسم ذات و نفی و اثبات از آفاق و انفس بگذرد بعد ازاں لائق تلاوت قرآن خواہد شد خلاصہ اینکہ عمل دو قسم است: عمل مقربین و عمل ابرار، برائے مبتدی تکرار اسم ذات و نفی و اثبات عمل مقربین است و تلاوت قرآن در جملہ عمل ابرار است و برائے متوسطین و صاحبان ولایت کبریٰ تکرار نفی و اثبات عمل مقربین و تکرار اسم ذات در جملہ عمل ابرار است و در حق منتہی و اشخاصیکہ بہ کمالات نبوت مشرف شدہ اند دراں وقت تلاوت قرآن کریم در حق آنہا عمل مقربین و تکرار اسم ذات و نفی و اثبات عمل ابرار است۔ "ہر سخن جائے و ہر نکتہ مکانے دارد۔" عارفیکہ بہ کمالات نبوت انبیائے عظام مشرف شود ولایت کبریٰ مقام توسط اوست و کمالات نبوت انتہائے او۔

مکتوب پنجم

حضرت امام می فرماید، از حضور بہ غیب الخ یعنی ایمان شہودی و حضور در مرتبہ ظلال است وآن حضور در حقیقت غیب است چنانچہ کسانیکہ بمراتب اصل نرسیدہ اند مشہودات مقامات ظلال را اصل پنداشتہ اند و سیر انفسی و سیر ظلال را سیر فی اللہ دانستہ اند در خیال خود بہ ایمان شہودی

وحضور رسیدہ اند۔ وآنچہ میفرماید، استغنائے حضرت حق الخ یعنی تا وقتیکہ عارف انفس را سیرے ننماید بہ شہود مراتب وجوب نمی رسد بعد از سیر انفسی بسیر اقربیت مشرف وبہ عظمت وکبریائی مراتب وجوب پے خواہد برد۔ وآنچہ میفرماید، درایں محنت کدہ الخ یعنی تازمانیکہ محبوس نشدہ بودم وصول بہ اصل دست نداده بود وآنچہ در عبارت عربی میفرمایند۔ یعنی مرا توفیق دادہ است کہ در وقت سختی وآسانی شکر کنم الخ یعنی وقتیکہ عارف از خواہشات نفسی خود بگذرد راحت وزحمت کہ ہر دو افعال محبوب بودہ در حق او یکسان وموجب شکرانہ عارف میگردد۔ خلاصہ اینکہ عارف طالب مطلق فعل محبوب است وجلال وجمال منظور نظر او نیست۔ بیت

ناصحا گر کشت یار ما دوست یاد انیم ورد دوست
ور بقتل من رضا اوست ما نیم ورد دوست

مکتوب ششم

حضرت امام میفرماید کہ جفائے محبوب لذت بخش تر است از وفائے او زیرا کہ در وفائے محبوب نفس شرکت داشتہ ودر جفائے او حظ نفسی موجود نیست، ازین سبب بزرگان اسلام در جفا نہ تنہا صبر بلکہ شکر ورضائیت می کنند ولذت می برند مصرع

کار دیوانگان این راہ واژگونہ است

بیت غرض ز عشق توام چاشنی درد وغم است ورنہ زیر فلک عیش وتنعم چہ کم است

مکتوب ہفتم

حضرت امام میفرماید، نمکی درسکونت آن مقام الخ یعنی از جفائے مردم شکست نفس حاصل میگردد این شکست نفس سبب پیش رفت وترقی سالک میگردد۔ بنابران دوستان خداوند از آزار وجفائے مردم متاثر نمی گردند بلکہ از آزار مردم لذت گرفتہ وآنرا میخواہند حضرت مولانا عبد الرحمن جامی میفرماید۔

الٰہی ہمہ را بمن بدخو کن روئے دل مرا از ہمہ جہانیان یکسو کن

مصرع در عشق توام یک جہت ویک رو کن

مکتوب ہشتم

حضرت امام میفرماید اما بیان زیادتی مراعات شریعت الخ یعنی درین طریق عمل بر عزیمت است و بزرگان این طریق بہ رخصت عمل نمی کنند۔

مکتوب نہم

حضرت امام میفرماید از ان مقام تعبیر بہ غیب الخ شاید کہ مراد حضرت امام آن بودہ باشد کہ ذات مقدس کہ غیب است وصل بہ آن ذات منزہ غیب درین مقام حاصل است و بعض بزرگان باین مقام رسیدہ اند واللہ اعلم

مکتوب دہم

حضرت امام میفرماید قرب دان بسیار اند و اقربیت دان کمتر الخ یعنی در سیر انفسی و آفاقی کہ در مراتب ظلال است گمان قرب می نمایند و حالانکہ قرب بیرون آفاق و انفس است سالکانیکہ بآن مرتبہ نرسیدہ باشند و از مرتبۂ اقربیت بے بہرہ باشند از نارسائی و بے خبری خود سیر انفسی و آفاقی را قرب تصور می نمایند۔ اما اقربیت دان کہ بہ سیر اقربیت مشرف شدہ اند و از سیر آفاقی و انفسی گذشتہ کمتر اند۔

مکتوب یازدہم

حضرت امام میفرماید بخلاف عرش الخ یعنی عرش و قلب عارف ہر دو مظہر ذات مقدس او تعالیٰ می باشند اما قلب عاشق ذات مقدس است و عرش ازین عشق بے بہرہ است ازین جا است کہ گفتہ اند

بیت عرش و غزنین ہر دو یک طبق است بلکہ غزنین شریف تر طبق است

زیرا کہ قلب بہ سبب عشق کہ دارد بالاتر از ظہور عرشی عروج می کند و عرش اگرچہ مظہر ذات و صفات است مگر بالاتر از ان عروج ندارد و نیز عشقیکہ قلب دارد عرش دارائے آن عشق نیست و قلب

عارف کامل کہ محب و عاشق ذات مقدس او تعالیٰ است با ذات او تعالیٰ یک نوع معیت بلا کیف داشتہ می باشد کہ صفات مقدسہ نیز دران وقت بلحوظ او نمی باشد۔ زیرا کہ محب بہ محبوب معیت دارد و در معیت ہیچ حائل نمی باشد۔ بیت

ما ہر چہ خواندہ ایم فراموش کردہ ایم الا حدیث یار کہ تکرار می کنیم

خلاصہ اینکہ عرش تنہا مظہر ذات نبودہ بلکہ مظہر ذات و صفات است اما قلب عارف تنہا گرفتار ذات بحت او تعالیٰ است۔ بیت

عشق تو چنان کرد مرا زیر و زبر کز خال و خط و زلف توام نیست خبر

مکتوب دوازدہم

حضرت امام میفرماید، نفی و اثبات در رنگ وضو الخ یعنی فراموشی عالم ممکنات شرط قرب او تعالیٰ است تا زمانیکہ ماسوی فراموش نشود و امراض باطنی معالجہ نگردد قرب متصور نیست و این امراض باطنی و گرفتاری قلب بواسطہ تکرار نفی و اثبات علاج می پذیرد و ماسوی را از یاد می برد۔ بزرگان این طریق علیہ در مرتبہ ولایت صغریٰ تکرار اسم ذات و در ولایت کبریٰ تکرار نفی و اثبات را مقرر فرمودہ اند۔ در این مراتب این دو ذکر از جملہ اعمال مقربین است و بعد از فنائے قلب و تزکیہ نفس کمالات مقامات نبوت است و ترقی در انجا منوط بہ تلاوت قرآن کریم است و اسرار قرآنی در آنجا محسوس می گردد۔ و آنچہ میفرماید، انجام این معاملہ الخ یعنی مدت نسیان ماسوی و فراموش آن کہ چہ قدر وقت را در برمیگیرد معین شدہ نمی تواند زیرا کہ برائے بعضی افراد در زمان اندک و برائے برخی دیگر در مدت طویل این معاملہ میسر می گردد و این از تفاوت استعداد سالک بودہ کہ مربوط بہ عنایت او تعالیٰ است۔ خلاصہ اینکہ کسانیکہ جذب خداوندی شامل حال آنہاست بزودترین فرصت بہ این کمال مشرف می شوند و کسیکہ دارائے این جذب نباشد بعد از انفصلے مدت طویل باین کمال مشرف خواہد شد ناگفتہ نماند کہ محبان ہیچ وقت بمقام محبوبان رسیدہ نمی توانند۔ بیت

اگر از جانب معشوق نباشد کششی — کوشش عاشق بیچارہ بجائے نہ رسد

بیت

مرا گر توسن دل نیست در راہ — کمند زلف او ہم نیست کوتاہ

بیت افغانی

افغانی پہ خپل کرم درانہ راشہ — دگنہ پتی لہ درتلو لو پاتہ کرمہ

مکتوب سیزدہم

حضرت امام میفرماید ملتزم فکر نفی و اثبات باشد الخ چوں میر محب اللہ بولایت کبریٰ رسیدہ بود بنابران حضرت امام برائے او ارشاد میفرماید کہ بہ تکرار این کلمہ ہمہ مرادات را نفی کند تاکہ در دل بجز از عشق محبوب حقیقی چیزے نماند زیراکہ تاکہ دشمن از اندرون خانہ بہ بیرون راندہ نشود دوست نمی آید۔ بعد از برآمدن دشمن دوست خود بہ خود می آید۔ حضرت حافظ شیرازی میفرماید

فراز منظر چشم من آشیانہ تست — کرم نما و فرود آکہ خانہ خانہ تست

مکتوب چہاردہم

حضرت امام میفرماید آنجا کہ ذات بحت است الخ یعنی در مرتبہ ذات مقدس او تعالیٰ نسبت وجوب و وجود نیست و ہستی او تعالیٰ بذات مقدس خود است نہ بہ عروض وجود اما ہستی اشیائے دیگر بعروض وجود است و آنچہ در آیات کریمہ ارشاد است کہ "بہ مثل او تعالیٰ چیزے نیست" یک معنی ان این است کہ تمام اشیائے دیگر بہ عروض وجود موجود اند و تنہا ذات مقدس او تعالیٰ است کہ بذات خود موجود است نہ بوجود۔

مکتوب پانزدہم

حضرت امام میفرماید از این امر بہ مقتضائے بشریت الخ یعنی چون از سعی و کوشش دوستان اجع برہائی فقیر مغادی بدست نیامد۔ بنابران یک اندازہ حزن و اندوہ عاید حالم شدہ بود، اما حال

بہ شادمانی مبدل گردید و فقیر متیقن شد کہ اگر بندہ ایلام و انعام محبوب را یکسان بے بیند و ہر دو را از افعال محبوب بر اند تنگی سینہ و غم و اندوہ کدام مفہومی ندارد اما این نعمت بعد از تزکیہ نفس و کمال قرب میسر می گردد۔ آنچہ میفرماید، بلکہ لذت ایلام نسبت بہ انعام زیادتر است عجب معاملہ است الخ۔ یعنی کسانیکہ سبب آزار فقیر گردیدہ اند نسبت بدیگران بہ نظر فقیر محبوب تر اند زیرا کہ آنہا مظہر فعل محبوب اند و عاشق خواہان ظہور فعل محبوب است و بخصوصیت فعل کارے ندارد کہ ایلام است و یا انعام، ضرب المثل مشہور است کہ میگویند "زدن جیب کشمش است" یعنی شیرین است. و آنچہ میفرماید پس بدی آن شخص خواستن الخ یعنی عارف در حق اشخاص جفاکار دعاے بدنمی کند زیرا کہ منافی محبت محبوب است خلاصہ اینکہ آنہا مظہر فعل محبوب اند و فعل محبوب محبوب است۔

مکتوب شانزدہم حاجت تشریح نیست۔

مکتوب ہفدہم

حضرت امام میفرماید، پس اداے شکر او تعالی منحصر الخ یعنی شکر آن حق سبحانہ و تعالی بہ عقلا نیز ثابت بودہ اما شناختن آن مربوط بہ شریعت است زیرا کہ بدون شریعت مدح و ذم معلوم شدہ نمی تواند نمی بینی چوپانی حضرت موسی علیہ السلام میگفت کہ "خدایا کجا ہستی کہ شیر و ماست براے تو بیاورم و پیزار و چارق ترا بر دوزم" پس شکر آن است کہ شریعت نشان دادہ است و نیز ریاضت کہ خلاف اقتضاءات شرع مقدس باشد آنہم مدار اعتبار نیست چنانچہ ریاضات جوگیان و براہمہ ہند و فلاسفہ یونان۔ پس طرز شکر موقوف بہ شریعت است۔

و آنچہ میفرماید فاقد عمل الخ یعنی مسلمانیکہ عقیدہ کامل داشتہ و عمل نیک نکردہ باشد و بدون توبہ بمیرد، معاملہ او مفوض بار حم الراحمین است کہ عذاب کند و یا بہ بخشد اما شخص کہ توبہ کند حق تعالی گناہان او را می بخشد و اشخاص توبہ گار بے گناہ اند اما کسیکہ فاقد اعتقاد باشد از مغفرت محروم است و آنچہ میفرماید، خداوند تعالی بذات مقدس خود موجود است الخ یعنی ذات مقدس او تعالی باعث

هستی او تعالیٰ است و ذات دیگران باعث هستی آنها نیست بلکه آنها به عروض وجود موجود شده اند۔
و آنچه میفرماید، شریک وقتی درکار بود الخ یعنی ذات مقدس الهی برای تمام مهمات کافی بوده و دیگران محتاج اوست و او تعالی به هیچ کس محتاج نیست پس بجای دیگر چه حاجت۔ و آنچه میفرماید چنانچه مقرر علمای اهل حق است الخ یعنی بوجود خارجی صفات ثمانیه غیر از اهل سنت طوایف دیگر راه نیافته اند۔

تبصره: اگرچه ذات مقدس او تعالی در تمام کمالات خود کامل بوده محتاج به هیچ صفت نیست مگر صفات مقدسه دارای فوائد ذیل می باشد۔

(۱) اگر صفات در بین ذات مقدس و عالم حایل نباشد تمام عالم طعمهٔ حریق خواهد شد زیراکه طاقت شعشعان ذات مقدس ندارند۔

(۲) ذات مقدس او تعالیٰ غنی و مستغنی است و به عالم هیچ مناسبت ندارد۔ پس عالم بدون واسطه صفات از ذات مقدس او تعالیٰ استفاده کرده نمی تواند زیراکه از روی عادت افاده و استفاده مربوط به مناسبت است و صفات او تعالیٰ یک نوع مناسبت بعالم امکان داشته می باشد زیراکه علم با نمونه عالم او تعالیٰ و قدرت ما نمونهٔ قدرت او تعالیٰ است و ذات او تعالی در عالم نمونه ندارد و در باره زیادتی صفات ثمانیه آن ذات یکتا اهل سنت دلائل عقلی، نقلی، علمی و کشفی دارند که تفصیل آن قبلاً تذکار یافته است۔

تبصره: صفات ذاتی آن ذات بیچون عبارت از آن صفاتی است که حق تعالیٰ بآن موصوف است و به اضداد آن موصوف شده نمی تواند۔

سوال: صفات ذاتیه دیگر هم موجود است چنانچه ازلیت و ابدیت و قدم و بقا و غنا وغیره پس منحصر دانستن صفات ذاتیه به صفات هشت گانه بکدام اساس خواهد بود؟

جواب: صفات ذاتیه دو قسم است۔

(۱) یک قسم صفات ذاتیه آنست که دارای وجود خارجی میباشد چنانچه صفات ثمانیه متذکره که عبارت از حیات، علم، قدرت و اراده و سمع و بصر و کلام و تکوین است۔

(۲) قسم دیگر صفات ذاتیه آنست که دارای وجود خارجی نبوده بلکه انتزاعی و اعتباری است

چنانچہ ازلیت وابدیت وغیرہ۔ وانچہ میفرماید غیراز اہل سنت از فرق مخالفان بوجود صفات زائدہ قائل نیستند الخ یعنی فرق دیگر اسلامیہ بدون اہل سنت وجماعت صفات ثمانیہ را موجود خارجی نمیدانند دلیل شان این است کہ زیادتی صفات را تعدد قدما تصور میکنند انہا نمیدانند کہ صفات ثمانیہ قدیم بالذات نبودہ بلکہ قدیم بالغیر اند وقدم ذاتی مخصوص ذات مقدس است، پس تعدد قدما بالذات وجود ندارد و صفات ثمانیہ قدیم بالذات نمی باشند۔ وآنچہ میفرماید کہ صوفیہ متاخرین این فرقہ ناجیہ نیز صفات را عین ذات گفتہ اند الخ یعنی صوفیہ وجودیہ وبعضی صوفیہ متوسط زیادتی صفات را کشف نکردہ اند۔ حضرت امام در مکتوبے میفرماید چونکہ آنہا در مراتب وجوب بصارت کامل نداشتند در شعشعان تجلی ذاتی صفات از نظر شان مستور ماندہ است اگر بصارت شان در مراتب وجوب بکمال میرسید آنگاہ بہ نور ذات مقدس زیادتی صفات را مشاہدہ میکردند وآنچہ میفرماید اگرچہ صوفیہ از نفی صفات تحاشی دارند اما از تبادر عبارات شان نفی صفات لازم است الخ یعنی وجودیہ میگویند کہ غیر از ذات مقدس او تعالی ہیچ چیز وجود خارجی ندارد ازین گفتار شان انتفاء صفات ہم معلوم می شود۔ وانچہ میفرماید مخالفان کمال را در نفی صفات انگاشتہ اند الخ یعنی مخالفان از تعدد قدما گریختہ واز نصوص قرآنی جدا افتادہ اند واین دو چیز را نفہمیدہ اند۔

(۱) اینکہ صفات ذاتیہ قدیم بالذات نمی باشند (۲) اینکہ زیادت صفات در نصوص قرآنی ثابت است زیراکہ علیم ذاتی است کہ علم باو قیام داشتہ باشد وقدیر ذاتی است کہ قدرت باو قیام داشتہ باشد واگر در اطلاق علیم وقدیر قیام قدرت وعلم ضرور نبودہ باشد لازم میشود کہ دیوار وحجر را ہم عالم وقادر بدانیم وچون اطلاق عالم وقادر باین دو چیز صحت ندارد معلوم است کہ در اطلاق عالم وقادر قیام علم وقدرت شرط است۔ وانچہ میفرماید اما از اصول وتبادر عبارت ایشان نفی صفات لازم است الخ یعنی صوفیہ وجودیہ غیر از ذات مقدس او تعالی ہیچ چیز را موجود خارجی نمیدانند پس ازین گفتار شان نفی صفات لازم می آید۔ وانچہ میفرماید مگر احکام کاذبہ ایشان را الخ یعنی کسانیکہ فلاسفہ را حکیم وحکماء میدانند البتہ اقوال ایشان را مطابق نفس الامر میدانند زیرا حکیم شخصے است کہ بیان او

مطابق واقع بوده باشد. آنچہ میفرماید «از ازل تا ابد بیک کلام متکلم است الخ» یعنی صفت الکلام او تعالیٰ یک نور بسیط و قدیم است کہ تمام کتب منزلہ سماوی از قبیل تورات و انجیل و زبور و صحائف منزلہ و فرقان مجید تعبیر از آن است۔

تبصرہ: کلام دو نوع است یکے کلام نفسی است کہ آن قدیم است و دیگرے کلام لفظی است کہ عبارت از حروف و کلمات کتب منزلہ سماوی است کہ این کلام حادث است اما بہتر است کہ بر روے ادب و احترام آنرا نیز حادث نگوئیم۔ پوشیدہ نماند کہ اطلاق کلام بہر دو قسم کلام او تعالی اطلاق حقیقی است و ہر دو قسم کلام نفسی و لفظی در حقیقت کلام او تعالیٰ اند و منکران کافر است۔

و آنچہ میفرماید «وسعت در ذات و صفات آنحضرت جل سلطانہ از عالم بیچون است الخ» یعنی ذات متقدس او تعالیٰ واسع است اما آن وسعت بے چون است و مثل وسعت عالم امکان نیست۔ و آنچہ میفرماید «بلکہ رائی و بینندہ نیز از بیچونی حظ وافر خواہد یافت الخ» یعنی اہل بہشت نیز وجود بیچون پیدا می کنند و بواسطۂ وجود بیچون بیچون حقیقی را می بینند۔

تبصرہ: حضرت امام در مکتوبی میفرماید کہ موجودات دنیویہ از عدمات مرکب اند و یک جزء وجود آنہا عدم است و موجودات آخرت و جنت از تجلیات صفات و شیونات او تعالیٰ مرکب اند و تجلیات صفات و شیونات او تعالیٰ بیچون اند الخ۔

سوال: ازین بیان اعتراض حکماے یونان وارد میگردد زیرا کہ حکماے یونان از حشر اجساد منکر اند میگویند بدنی کہ عبادت و معصیت کردہ بود خاک شدہ و ناپدید گشتہ پس چہ گونہ بہ دوزخ و جنت خواہد رفت؟

جواب: حکماے یونان نمی دانند آن ذات مقدس کہ تمام عالم را از کتم عدم بہ صحراے وجود آوردہ است می تواند کہ آن اجزاے اصلیہ را نیز دوبارہ موجود گرداند و آنچہ گفتہ شد کہ موجودات جنت از تجلیات صفات و شیونات است معنے آن این است کہ اجزاے اصلیہ انسان فناے و بقاے در صفات و شیونات ذاتیہ حق تعالی پیدا کردہ و انعکاس تجلیات را بخود گرفتہ اما حقیقت اصلی

خود را از دست نداده اند۔ وآنچہ میفرمایند، مستشہد مخالفان قیاس غائب است بر شاہد الخ یعنی منکران رویت اخروی میگویند کہ چیزے کہ جسم وجسمانی ومکانی نبودہ باشد ودر مقابل چشم انسان واقع نگردد دیدہ نمی شود واین ہا نفہمیدہ اند کہ چشم آخرت ورویت چشم آخرت بلا کیف است وبرویت چشم ہائے این جہان مقایسہ شدہ نمی توانند۔ آنچہ میفرمایند، باید دانست کہ بہشت وماورائے بہشت الخ یعنی جنت وجہنم در قرب وبعد بہ نسبت حضرت کبریائی برابر اند وچنین نیست کہ بہشت بہ خدا نزدیک ونار وغیرہ دور تر است بلکہ خلد برین یک صفت فوق العادۃ داشتہ کہ حق تعالیٰ ازان جا دیدہ میشود نہ آنکہ حق تعالیٰ در جنت است ولی این قدر ہست کہ جنت دار الجلال محل دیدار او تعالیٰ است واین جنت یک لیاقت وفوقیتی دارد کہ ازان جا ذات بے چون حضرت حق سبحانہ تعالیٰ دیدہ میشود وغیر جنت این لیاقت ندارد۔ آنچہ میفرمایند در دنیا رویت واقع نیست الخ یعنی دیدار آن ذات یکتا، اگرچہ در دنیا ممکن است مگر واقع نیست زیرا کہ دنیا وبصر دنیا لیاقت آن دیدار را نداشتہ وشایستہ آن نیست۔

تذکرہ: امکان وقوع دیدار او تعالیٰ از سوال حضرت موسیٰؑ معلوم است اگر ممکن نمی بود حضرت موسیٰؑ کہ یک پیغمبر اولوالعزم است سوال دیدار محال او تعالیٰ را نمی کرد واٰنچہ میفرمایند در حق ایشہا ہمان جواب حضرت موسیٰؑ است الخ یعنی تفصیل علم این واقعات واین تشریحات واین تفاوت ہا مفوض بہ علم حق تعالیٰ است وبندگان از تفصیل آن عاجز اند۔ آنچہ میفرمایند، باید دانست کہ بہشت وماورائے بہشت الخ یعنی در وقت دیدار او تعالیٰ حق تعالیٰ در بہشت نیست اما جنات را حق تعالیٰ لیاقتی دادہ است کہ جنتیان در جنت برویت بلا کیف خداوند ج مشرف می شوند واین رویت وقابلیت رویت مربوط با آخرت است ودنیا این لیاقت ندارد۔ آنچہ میفرمایند، افعال عباد مخلوق اویند الخ یعنی خالق افعال بندگان حق تعالیٰ است وبندہ را خالق افعال گفتہ نمی توانیم زیرا کہ خالق را میباید کہ از نتیجہ افعال خود کہ عاقبت آن چہ خواہد شد آگاہی داشتہ باشد درحالیکہ بندہ دارائے چنین اوصاف نیست پس بندہ را خالق افعال گفتن درست نیست لہذا کاسب فعل خود بندہ وخالق آن

حق تعالیٰ است یعنی تخلیق آن فعل مربوط بہ ارادہ او تعالیٰ و کسب بندہ می باشد۔

سوال: وقتیکہ کسب بندہ در مفعولیت فعل قدرت خلق نداشتہ پس بندہ چرا مستحق ثواب و عذاب گردد؟

جواب: حق تعالیٰ از کمال رافت و مہربانی تخلیق خود را تابع قصد و کسب بندہ خود ساختہ است اگر بندہ قصد نماید کہ کار خوبی را انجام نماید خداوند تعالیٰ آن فعل را کہ بندہ قصد کردہ است مطابق میل بندہ خلق می کند و بندہ در قصد و کسب آن فعل مستحق ثواب می گردد و اگر این قصد و کسب بندہ بیک فعل ناشایستہ تعلق بگیرد بعد از تخلیق خداوندی بندہ بواسطہ قصد خود مستحق عذاب می گردد زیرا کہ آن فعل بہ ہر دوے خلق و کسب بوجود آمدہ است۔ آنچہ میفرماید: عقل ہر چند حجت است الخ یعنی عقل ممیز بدی و نیکی می باشد اما در تمیز خود ناقص است۔ نہ می بینی کہ حکماے یونان کہ عاقل ترین مردم بودند بہ ہستی و یگانگی و خالقیت او تعالیٰ پے نبردہ اند و عقول شان تناقض ہم دیگر افتادہ است

آنچہ میفرماید: بعد از اتیان اعمال صالحہ اوقات خود را بہ ذکر الٰہی جل شانہ معمور باید داشت و اگر ظاہر را بخلق مشغول دارند باید کہ باطن بحق باشد الخ۔ پوشیدہ نماند کہ در وقت فنا و بقا ظاہر سالک از باطن او تفریق می یابد لہذا اشتغال ظاہر سالک بہ باطن او ہیچگونہ تاثیری وارد نمی نماید

آنچہ میفرماید: مقصود اصلی از ذکر قلبی زوال گرفتاری ما دون حق است الخ یعنی تا وقتیکہ سالک از گرفتاری ماسوی خلاص نشود و ماسوی را فراموش نکند از حقیقت ایمان بے نصیب است و دارای صورت ایمان است و بعد از حصول حقیقت ایمان انسان از تعمیل اوامر و ترک مناہی محظوظ گردید میگوید بیت

بعد ازین دست من و دامن دوست ۔ بعد ازین گوش من و حلقۂ یار

بیت افغانی

تا چہ یاری کڑا مانځری کڑھ ۔ اوس مے دی زلڑس پہ لگہ دہ او بہ مرمہ

مکتوب ہژدہم

حضرت امام این مکتوب شریف را نیز در مجلس گوالیار نوشتہ اند حضرت امام بہ میر محمد نعمان توصیہ میفرماید۔

کہ طالبان حق تعالیٰ را خدمت کنید و در تربیت آنہا تقصیر نہ نمائید۔ آنچہ میفرماید دیگر بہ نویسند کہ مکتوب اقربیت معقول شد یا نہ الخ

تبصرہ: میر نعمان از حضور حضرت امام پرسیدہ بود کہ ذات حق تعالیٰ از بندہ بہ بندہ چہ طور نزدیک تر خواہد بود۔ حضرت امام در مکتوب اول ہمیں حصہ مکتوبات قدسی آیات جواب او را مفصل تحریر نمودہ و دلائل با قربیت او تعالیٰ را بیان نمودہ اند۔ حاصل اینکہ برائے ماہیت ظلی بہ نسبت خود ماہیت اصل نزدیک تر است۔

مکتوب نوزدہم

حضرت امام میفرمایند ثنا است پروردگار عالمیان را در آسانی و سختی و راحت ہا و تکلیف زیرا فعل حکیم از حکمت خالی نیست الخ یعنی معلوم می شود کہ این مکتوب شریف را نیز در محبس تحریر فرمودہ اند حضرت امام در مکتوبی میفرمایند، حاصل آن مکتوب اینکہ بعضی مدارج قرب مربوط بہ این محنت کردہ بود و میفرماید کہ بعد ازین محنت از ایمان شہودی بہ ایمان غیبی مشرف شدہ ام۔

تبصرہ: ایمان شہودی تعلق بہ ظلال داشتہ و در دنیا باصل رسیدن نہایت قلیل بلکہ اقل قلیل است۔

تذکرہ: غیب دو معنی دارد: اول اینکہ ایمان من در این وقت بعد از ایمان شہودی بہ غیب تبدیل شدہ چنانچہ کہ عوام ایمان بہ غیب دارند فقیر نیز ایمان غیبی داشتہ می باشم این قدر فرق است کہ غیب عوام قبل از شہود مراتب وجوب است و غیب فقیر بعد از شہود مراتب وجوب معنی دوم آنکہ آن ذات مقدس کہ غیب است بہ آن رسیدہ ام و غیب دیگران در حق فقیر عینی گردیدہ است و بہ رویت قلبی مشرف شدہ ام۔ حافظ شیرازی میفرماید۔

تعالیٰ اللہ چہ دولت دارم امشب
بحمد اللہ نکو کردارم امشب

مکتوب بستم

حضرت امام میفرمایند، تعبیر واقعہ کہ از عالم مثال نوشتہ بودند الخ یعنی چیزیکہ شما بہ کشف خود در عالم مثال دیدہ اید نزدیک است کہ در عالم شہادت بہ بینید، آنچہ میفرمایند واقعہ تربیت حضرت عیسیٰ علی نبینا وعلیہ الصلوٰۃ والسلام الخ یعنی برائے مسترشد لازم است کہ از ہر منبع و مقامیکہ فیض بیند آنرا از پیر خود بداند زیراکہ چوں شیخ جامع لطائف است آن لطیفہ او کہ بہ حضرت عیسیٰؑ مناسبت داشتہ بصورت حضرت عیسیٰؑ ظہور فرمودہ و در حقیقت لطیفہ مرشد اوست یعنی لطیفہ خفی مرشد او مناسبت بہ حضرت عیسیٰؑ داشتہ می باشد زیراکہ حضرت عیسیٰؑ از طریق لطیفہ خفی رسیدہ است و آن لطیفہ پیر بصورت مبارک حضرت عیسیٰؑ متمثل گردیدہ و تربیہ طالب فرمودہ است و در حقیقت لطیفہ پیر اوست۔

تذکرہ: در تصوف ثابت است کہ اگر مرید یک مرشد دیگر را می بیند کہ تربیہ او را می کند در حقیقت لطیفہ مرشد خود اوست کہ با آن شیخ دیگر مناسبت داشتہ بصورت او ظہور فرمودہ است یعنی امکان آن است کہ لطیفہ قلبی مرشد شما بصورت پیر آدمی مشرب متمثل و لطیفہ روحی مرشد شما بصورت پیر نوحی مشرب و ابراہیمی مشرب متمثل گردد و لطیفہ سری مرشد شما بصورت شیخ موسوی مشرب متمثل و لطیفہ خفی مرشد شما بصورت پیر عیسوی مشرب و لطیفہ اخفائی مرشد شما بصورت پیر محمدی مشرب گردیدہ و شما را تربیہ می نماید در این وضعیت ابتلاء مرید است کہ بمرشد خود بکدام اندازہ اخلاص داشتہ است

مکتوب بست و یکم

حضرت امام میفرمایند از این جملہ در حدیث صحیح آمدہ است کہ ہفتاد ہزار کس الخ یعنی حدیث شریف حکم فرماست کہ ہفتاد ہزار نفر از امت آنحضرت بے حساب بہ بہشت خواہد رفت۔ حضرت علامہ سیوطی در کتاب "بدور السافرہ" حدیثی نقل کردہ است کہ ہمراہ ہر یک از ہفتاد ہزار نفر مذکور ہفتاد ہزار نفر دیگر نیز بہ بہشت خواہند رفت ہیچ جائے تعجب نیست در رحمت خداوندی غیر متناہی میباشد۔

آنچہ میفرماید، دراین مقام سرّ عظیم نہفتہ است کہ اظہار آن از مصلحت دور است الخ یعنی اظہار مہربانی ہاے او تعالی مناسب دیدہ نمی شود زیراکہ سبب فروگذاشت عمل خواہد گشت۔ آنچہ میفرماید۔ اگر توانند دریافت شاید توانند دریافت الخ یعنی اگر آن مکتوب را بیابی شاید کہ این اسرار درک نمائی۔ پوشیدہ نماند کہ آن مکتوب شریف دراوائل حصہ ششم یعنی حصہ اول دفتر دوم می باشد کہ فضائل این امت مرحومہ درانجا درج است شکر این نعمت عظمی را بکدام زبان وکدام جوارح اداخواہیم کرد کہ حق تعالی ما و شمارا امت مرحومہ سردار دو عالم گردانیدہ است۔ آنچہ میفرماید، دیگر پرسیدہ بودند کہ علم حق سبحانہ تعالی الخ

تبصرہ: علم دو قسم است (۱) علم حصولی (۲) علم حضوری۔ علم حصولی سبب احاطہ معلوم است زیراکہ علم حصولی عبارت از حصول معلوم است در علم، پس علم حصولی مستلزم تحدید و تناہی معلوم است۔ وعلم حضوری نہ چنان است زیراکہ علم حضوری عبارت از حضور مدرک است بہ فتحہ را نزد مدرک بہ کسرہ را و این مستلزم تحدید و تناہی معلوم نیست پس علم او تعالی بذات مقدس او تعالی سبب تحدید و تناہی ذات مقدس نمی گردد زیراکہ علم حضوری است۔

مکتوبات ۲۲ و ۲۳ و ۲۴ حاجت بہ تشریح ندارند۔

مکتوب بست وپنجم

حضرت امام میفرماید کہ نتیجہ آن ثواب است نہ درجہ قرب الخ

تبصرہ: عمل دو نوع است: عمل ابرار و عمل مقربین۔ عمل ابرار آنست کہ سبب ثواب بودہ اما سبب عروج و نزول فنا و بقا نمی گردد، و عمل مقربین آنست کہ سبب فنا و بقا و رفع حجابہا میگردد چنانچہ در حق مبتدی عمل مقربین عبارت از ذکر اسم ذات است کہ باجازہ مرشد کامل تکرار گردد کہ این ذکر سبب قرب حضرت الہی میگردد۔ ناگفتہ نماند کہ بعض محبوبین بے واسطہ مرشد بدرجہ قرب مشرف می گردد۔ ذالک فضل اللہ۔ اما آنہا اقل قلیل اند۔

تبصرہ: باید دانست کہ عمل مقربین چند نوع بودہ ودر ابتداء تکرار اسم ذات عمل مقربین بود واعمال دیگر عمل ابرار است ودر ولایت کبریٰ وعلیا نفی واثبات واوراد لسانی عمل مقربین بودہ وتکرار اسم ذات عمل ابرار است امادر کمالات نبوت تلاوت قرآن عظیم الشان عمل مقربین بودہ واعمال دیگر در جملہ عمل ابرار است. مصرع۔ ہر سخن جائے وہر نکتہ مکانے دارد۔

مکتوب بست وششم

حضرت امام میفرماید: حق سبحانہ چنانچہ بذات خود موجود است یعنی حق تعالیٰ در ہستی خود بہ عروض وجود محتاج نبودہ بلکہ بذات خود موجود است ودیگران بہ عروض وجود اند. ہمچنان ذات بیچون وبے چگون یکتا او تعالیٰ بذات خود حی وعالم وقادر ومرید میباشد، صفات ثمانیہ ذات ایزدی اگرچہ موجودات خارجی باشد اما ذات خداوندی بہ صفات ہیچ احتیاج ندارد بہ ذات خود عالم است نہ بصفت علم وبذات خود قادر است نہ بصفت قدرت۔ ناگفتہ نماند کہ خود عالم کمالات ذاتیہ عین ذات او تعالیٰ بودہ وصفات ثمانیہ حق تعالیٰ ظہورات آن کمالات ذاتیہ است در مرتبہ دیگر ومرتبہ صفات غیر مرتبہ ذات مقدس است۔

س: درصورتیکہ او تعالیٰ بہ صفات حاجت ندارد فوائد صفات چہ خواہد بود؟

جواب: صفات ثمانیہ ذاتیہ او تعالیٰ دارائے فوائد زیادی بودہ کہ یکی ازان جملہ آن است کہ اگر صفات مذکور در بین حق تعالیٰ وبین عالمیان حائل نباشد وشعشعان ذات او تعالیٰ بہ عالم برسد در آن وقت عالم بدون طعمہ حریق چیز دیگرے نخواہد بود زیراکہ عالمیان تاب وتوان شعشعان تجلی ذات مقدس ندارند اما صفات ثمانیہ چون ظہورات کمالات ذاتیہ اند ودر مرتبہ ثانی قرار دارند بنا بر آن مناسبت فی الجملہ بعالم داشتہ وسبب مبادی فیوض عالمیان گشتہ اند وعالم بواسطہ مبادی فیوض خود کہ صفات ثمانیہ حق تعالیٰ است. از ذات حق تعالیٰ مستفیض می شود زیراکہ عالم بذات او تعالیٰ ہیچ مناسبت ندارد۔ اگر صفات ثمانیہ وجود نداشتہ باشد عالم از ذات او تعالیٰ ہیچ استفادہ کردہ نمیتواند۔

حضرت امام در مکتوب بے میفرمایید کہ ذات مقدس او تعالیٰ برائے او تعالیٰ بہ آن علم معلوم است کہ عین ذات او تعالیٰ است وحق تعالیٰ بذات خود حی است وبذات خود عالم است نہ بہ صفت علم وعلمیکہ از صفات باشد بہ درک ذات مقدس نمی رسد۔

سوال: درصورتیکہ علم او تعالیٰ کہ از صفات او تعالیٰ است بذات او تعالیٰ رسیدہ نمیتواند پس عارف چگونہ از ذات او تعالیٰ بحث کردہ می تواند۔

جواب: عارف در ابتدا بہ تجلی افعال وصفات فعلیہ او تعالیٰ رنگین وبہ تجلیات آنہا منعکس میگردد واین انعکاس سبب عروج او بہ صفات ثمانیہ میگردد وباز بہ سبب انعکاس صفات ثمانیہ قابل عروج بے کیف مرتبہ ذات مقدس گردیدہ وبہ انعکاس آن مرتبہ مقدسہ نیز رنگین میگردد وبیان عارف از مرتبہ ذات مقدس بہ سبب آن انعکاس است کہ از تجلی ذات او تعالیٰ جلّہ او رسیدہ است مقولہ مشہور است کہ میگویند۔ بیت

علم حق در علم صوفی گم شود   این سخن کے باور مردم شود

یعنی علم او تعالیٰ کہ از صفات او تعالیٰ است در مرتبہ ذات او تعالیٰ معدوم است یعنی از آن مرتبہ مقدسہ پایان تر است وعلم صوفی کہ انعکاس ذات مقدس او تعالیٰ است دران مرتبہ رسیدہ است ومی رسد۔ آنچہ میفرمایید صادر اول چہ بود الخ یعنی فلاسفہ یونان گفتہ اند کہ عقل اول از ذات مقدس او تعالیٰ بدون ارادہ یعنی بالایجاب موجود گردیدہ واز عقل اول عقل ثانی وفلک اول موجود گردید وباز عقل ثانی سبب پیدایش عقل ثالث وفلک دوم گردیدہ علیٰ ہذا القیاس تا بہ عقل عاشر گفتہ اند وعقل عاشر را عقل فعال میگویند دراین جا محشی مکتوبات قدسی آیات در حاشیہ یک غلطی کردہ کہ صادر اول را بہ عقل فعال ترجمہ کردہ است بلکہ بہ نزد حکماء یونان صادر اول عقل اول است وعقل فعال عقل عاشر است چون قول حکماے یونان یک کذب محض بود۔ بنا بران حضرت امام قول حکما را تردید میفرمایید کہ صادر اول چہ بود کہ بدون پردۂ صفات در انوار ذات او تعالیٰ مضمحل وناچیز نگردد یعنی قول عقول عشرہ غلط محض است۔ آنچہ میفرمایید۔ مصرع

سیاہی از حبشی کے رود کہ خود رنگ است الخ

یعنی ممکنات مربوط ظلال صفات او تعالیٰ است و ذات آنہا توسط صفات مخلوق گردیدہ و این ظلیت در ذات آنہا است کہ بذات مقدس او تعالیٰ ہیچ مناسبت ندارند و آنچہ میفرمایند ومن بعد ھذا ما ایدق صفاتہ الخ یعنی بعد ازین معاملہ قرب ذات مقدس او تعالیٰ است کہ در تعبیر نمی گنجد۔ آنچہ میفرمایند بندہ حق نشود الخ یعنی بندہ ہر وقت بندہ است۔ مصرع

زمین فلک شود و آدمی خدا نشود

اما از فضل او تعالیٰ دوستان او تعالیٰ از ذات مقدس او تعالیٰ جدا نمی باشند و بہ سبب محبتی کہ بہ آنہا عنایت شدہ با ذات او تعالیٰ می باشند و در حق آنہا معیت از جانبین است یعنی آنہا با خداوند و خداوند با ایشان است و دیگران نہ چنان است زیرا کہ اگرچہ او تعالیٰ با آنہا است لاکن آنہا از ذات او تعالیٰ محروم و مہجور اند چنانچہ عارفی فرمودہ است۔

یار نزدیک تر از من بہ من است — این عجب تر کہ من از وے دورم

یعنی ذات مقدس او تعالیٰ با تمام عالم یک معیت بلا کیف داشتہ می باشد اما مہجوران را بہ او تعالیٰ معیت نبودہ و مہجور اند و صاحبان محبت بواسطہ محبت کہ بآنہا عنایت گردیدہ حضرات آنہا نیز با ذات او تعالیٰ معیت داشتہ می باشند و در حق شان معیت از جانبین است۔ اما در حق دیگران از آن طرف معیت بودہ و این طرف ہجران است۔ حضرت امام در مکتوبے میفرمایند کہ در بین محبان و ذات او تعالیٰ ہیچ حجابے نیست زیرا کہ آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم میفرمایند کہ شخص با کس است کہ باو محبت داشتہ باشد و محبت ہیچ دقیقہ حجاب را نمی گذارد زیرا کہ حجاب مانع معیت است خلاصہ اینکہ معیت دو نوع است یکے معیت عامہ است و دیگر معیت خاصہ۔ معیت عامہ نصیب ہمہ عالم است اما معیت خاصہ کہ از جانبین است نصیب دوستان خاص او تعالیٰ است چنانچہ تفصیل آن گذشت۔ آنچہ میفرمایند اگر از اصل بالا نرود الخ یعنی اگر عارف از اصول خود کہ ظلال صفات و خود صفات او تعالیٰ می باشد بالا نرود آمدن را چہ فائدہ بود یعنی سبب ایجاد عالم و فائدہ ایجاد وصول و رسیدن است بذات ایزد لایزال و محبوب با جمال اگر آن میسر نشود فائدہ ایجاد

عالم مفہومی نخواہد داشت۔ بزرگی میفرماید بیت

گفتم روم بخواب کہ بینم جمال دوست　　آہم نشد میسر و سودائے خام شد

خلاصہ اینکہ نزد عاشقان او تعالی آمدن بے معرفت بدون ما حصل است۔ بیت

درین دیار ببلان زندہ ام کہ گاہ گاہے　　نسیم عاطفتے زان دیار می آید

آنچہ میفرماید، اتصال بہ اصل در ہمہ وقت داشت الخ یعنی در وجود انسان کہ ظلال صفات او تعالی بودہ است در وقت محرومیت نیز یک اتصال بلا کیف در حق او موجود است اما بے فائدہ۔ افغانی

جانان لہ ما سرہ قریب دی　　زچہ غافل یمہ محرومہ پاتہ شومہ

آنچہ میفرماید، کار اینست کہ اصل را در رنگ ظل زینہ باید ساخت الخ یعنی مردان او تعالی اصول خود را زینہ ساختہ و بہ سبب انعکاس تجلیات افعال و صفات مقدس او تعالی بہ ذات مقدس رسیدہ اند۔

آنچہ میفرماید، جواب نہ آفاقی است و نہ انفسی الخ یعنی سیر آفاقی و انفسی تا وقتے است کہ سالک از آفاق و انفس نگذشتہ باشد و بعد از ان سیر اقربیت است کہ سیر صفات او تعالی است و رسیدن بہ تجلیات ذاتیہ او تعالی است و این سیر را عارفان کامل سیر اقربیت می نامند زیرا کہ افعال و صفات ثمانیہ و ذات مقدس او تعالی از ما بما نزدیک تر اند، آنچہ میفرماید، این سیر با این اشکال نزد ارباب این سیر کما از ارباب علم بوند الخ یعنی عارفان کہ بہ سیر اقربیت میرسند دو نوع اند یکے ارباب علم اند و دیگری ارباب جہل۔ یعنی صاحبان کشف و بدون کشف، پس نزد ارباب کشف این سیر اقربیت چنان تفصیل وار معلوم است چنانچہ سیر دہلی و آگرہ۔

حضرت امام محبوبیت خود را اظہار فرمودہ و تحدیث نعمت می کند ضرب مثل مشہور است کہ "خدا دادہ را خدا دادہ است" اے عزیز جذبات خداوندی حضرت امام را بکجا رسانیدہ است کہ عقل عقلاء در تصور آن حیران است۔

آنچہ میفرماید کہ طاقت حائل ندارد الخ یعنی در معیت عارف با او تعالی ہیچ حائلی وجود ندارد۔ زیرا کہ سردار دو عالم معیت فرمودہ و معیت مانع حجاب بودہ و ہیچ حجاب را نمی گذارد۔

مکتوب بست و ہفتم

حضرت امام میفرماید، این دولت مربوط بحصول ولایت خاصہ است الخ یعنی گذشتن از مقاصد و ہواہائے نفس مربوط بولایت خاصہ است۔ پوشیدہ نماند کہ ولایت خاصہ دو نوع است۔

(۱) ولایت خاصہ بمعنائے عام است کہ ولایت تمام انبیائے عظام است از ہر کدام شان کہ بودہ باشد و در این ولایت عارف بواسطہ فنا و بقا از خواہشات نفس رہائی می یابد۔

(۲) ولایت خاصہ یعنی خاص اشخاص است کہ تنہا ولایت آنحضرت صلعم است کہ در جہ انتہائی ولایت خاصہ می باشد در این مکتوب شریف مراد از ولایت خاصہ معنائے عام است کہ عارف بواسطہ فنا و بقا بعروج و نزول مشرف و از خواہشات نفس رہائی می یابد بہ ولایت ہر نبی کہ برسد۔

تذکرہ: ولایت خاصہ یک قرب خاص است اما تمام مومنان در ولایت عامہ شریک اند و حق سبحانہ ہمہ مومنان را دوست میدارد چنانچہ حق تعالیٰ میفرماید کہ "خدا دوست آنان است کہ ایمان آوردہ اند" اگرچہ این ولایت عامہ ہم یک نعمت بزرگی است اما این قدر است کہ در این ولایت عامہ انسان از خواہشات نفس رہائی نمی یابد و ایمان شان ایمان قلبی است و در مراتب ولایت خاصہ ایمان نفس نیز میسر است شتان بینہما۔ آنچہ میفرماید بعضی از بائیسنہا از این قبیل است کہ حصول آن از خارج است الخ۔

تبصرہ: تا زمانیکہ نفس امارہ تزکیہ نشدہ وساوس انسان وساوس داخلی بودہ و مرض او ذاتی است اما بعد از تزکیۂ نفس اگر وسوسہ رخ دہد وسوسہ خارجی است کہ القا کنندہ آن شیطان است و این نوع وسوسہ خارجی زود گذر بودہ و بعارف تاثیرے وارد کردہ نمی تواند و شیطان بہ گفتن لاحول می گریزد اما نفس انسانی تا کہ تزکیہ نشود مقابلہ او سد سکندری است۔

مکتوب بست و ہشتم

در این مکتوب شریف حضرت امام در اطراف ثواب صدقات و خیرات کہ بہ ارواح موتیٰ کردہ میشود

بیان فرمودہ ہدایت می دہد۔

تبصرہ: ہر عمل نیک و پسندیدہ کہ از ہر فردے از امتان آنحضرتؐ اجرا میگردد از اجرائے آن عمل ہر قدر ثوابیکہ بہ عامل میرسد بہ ہمان پیمانہ ثواب بہ آنحضرتؐ نیز راجع میگردد. زیرا کہ پیروان آنحضرتؐ ہر عمل خوبی را کہ انجام میدہند بر اساس ہدایت و متابعت آنحضرتؐ است لہذا آنحضرتؐ بہ ثواب کارہائے نیک فرد فرد از افراد امتان شان شریک اند صدقہ بہ ارواح موتیٰ نیز از جملہ اعمال نیک است بنابر آن ہر قدر صدقاتیکہ بارواح اموات کردہ میشود آنحضرتؐ نیز در ثواب ان شریک است یعنی ہمان قدر ثوابیکہ ازین عمل صدقہ بہ میت مطلوب میرسد ہمان پیمانہ ثواب با آنحضرتؐ نیز میرسد۔ پوشیدہ نماند کہ درین مکتوب شریف از فرمایش حضرت امام چنین معلوم میشود کہ اگر در صدقاتیکہ بارواح موتیٰ کردہ میشود آنحضرتؐ نیز شریک ساختہ شود درین صورت اگرچہ ثواب این صدقہ بروح میتؒ و بہ آنحضرتؐ نیز میرسد اما روح میت بحضور آنحضرتؐ نہ میرسد و اگر صدقہ کنندہ صدقہ را تنہا بہ میت بدہد آن میت ثواب آن صدقہ را گرفتہ بحضور آنحضرتؐ مشرف میشود و از آن جناب اخذ فیض و برکات می نماید۔ بنابران در صدقہ میت آنحضرتؐ شریک ساختہ نشود تا سبب تشرف میت گردد و نیز ناگفتہ نماند کہ چون حقوق آنحضرتؐ از حقوق دیگران فوق تر است لہذا می باید کہ در وقت صدقہ یک قسمت صدقہ را تنہا برائے آنحضرتؐ و قسمت دیگر را بروح میت بدہد درین صورت ہم احترام سردار دو عالمؐ و ہم امید تشرف آن میت است بحضور سردار دو عالمؐ و در صورت شرکت آن میت از مشرف شدن بحضور آنحضرتؐ محروم می ماند۔

سوال: سبب تشرف و عدم تشرف چیست؟

جواب: سبب تشرف میت در صورت عدم اشتراک آن است کہ آن حضرتؐ بدون اشتراک ہم در ثواب میت شریک و نیز برائے میت یک فخر است کہ بواسطۂ او با آنحضرتؐ ثواب رسیدہ و او بحضور مبارک مشرف می شود۔ آنچہ میسر باید از برائے قبول آنحضرتؐ کہ مقبول و محبوب است بہانہ کافی است الخ یعنی اگر شخص بدون نیت خالص ہم درود بخواند ثواب آن با آنحضرتؐ میرسد زیرا کہ ذات مقدس او

محبوب رب العالمین است و در حق محبوب بہانہ کافی است و اگرچہ بخوانندہ درود کہ بدون نیت خواندہ باشد از ثواب محروم است۔

مکتوب بست و نہم

حضرت امام پیغمبر ما بید، ہمان محل باعث ازدیاد ایمان است بہ قرآن الخ یعنی معانی بعض کلمات قرآن شریف کہ از درک بشر بلند است و در فہم نمی گنجد دلیل آن است کہ قرآن معجز است و از فہم بشر بلند است و نیز کلام او تعالیٰ بے چون مطلق است و عالم متشکل از چون و چند است و چون بہ بیچون مناسبت ندارد بنا بر آن از فہم کلام بیچون عاجز و قاصر است و نا فہمیدن دلیل آنست کہ این کلام کلام خداوند بودہ و بیچون است۔

حضرت امام در مکتوبے میفرماید کہ اطلاق نور ہم در مرتبہ کلام نفسی بہ قرآن کردہ نمیشود الخ یعنی کلام نفسی بے کیف است و نور یک چیز بکیف است لہذا اطلاق نور بکیف بقرآن شدہ است این اطلاق در مرتبہ نزول و تنزیل است اما در مرتبہ خود کلام نفسی اطلاق نور ہم بقرآن نمیشود زیرا کہ قرآن از نور ہم بلند است۔

مکتوب سی ام

حضرت امام میفرماید، گر نگردد باز مسکین زین سفر الخ

تبصرہ: روح انسان قبل از انکہ در بدن تعلق گیرد مقام آن فوق عرش و متوجہ عالم قدس بودہ است از ینکہ قرب بیشتر و ترقیات روح در مقام اصلی روح امکان پذیرنہ بودہ و جہاد نداشتہ بنابران حکمت حق تعالیٰ مقتضی آن شدہ کہ روح در بدن انسان تعلق گیرد تا ہمراہ نفس مجاہدہ کند و بواسطہ این مجاہدہ بہ ترقیات و قرب بیشتر مشرف گردد۔ بنابران روح را در بدن جاے داد۔ پوشیدہ نماند کہ روح بعد از تعلق در بدن عالم علوی را فراموش و گرفتار عالم سفلی گردیدہ اما حق تعالیٰ خواستہ بود کہ مقام اصلی روح را دوبارہ بیاد او بدہد و ترقیات عالی نصیب او گرداند۔ بنابران از فضل و کرم خویش

حضرات انبیاے عظام را مبعوث گردانید تا مقام اصلی روح را بیاد او بدہند و از آن مقام سابق خود نیز ترقی کند و بہ ذات مقدس رسیدہ شود۔

کسانیکہ دعوت انبیا را قبول و متوجہ عالم قدس گردیدند در نتیجہ بمراتب عالی رسیدند و کسانیکہ دعوت را قبول نکردند گمراہ و مغضوب گردیدند۔ خلاصہ اینکہ از برکت مجاہدہ است کہ خواص بشر از خواص ملک افضل گردیدہ اند و فاجران از بہایم ہم پائین تر ماندہ اند۔ اولئك كالانعام بل هم اضل۔

وآنچہ میفرماید چون از ان اصل بکرم حق تعالی اورا عروج واقع شود اصلی کہ فوق آن اصل است الخ

تبصرہ: تجلی کہ در وجود انسان است ظلال افعال او تعالی است و افعال و صفات فعلیہ او تعالی ظلال صفات ثبوتیہ می باشد و شیونات و اعتبارات ظلال و پرتو ذات مقدس او تعالی است پس وقتیکہ انسان طرف اصول خود عروج فرماید اول بصفات فعلیہ رسیدہ و در آنجا فنا و بقا براے وی حاصل میگردد یعنی عالم ممکنات را فراموش و صفات فعلیہ مشہود او خواہد گشت و خود را عین صفات فعلیہ خواہد یافت و بہ انعکاس صفات فعلیہ منعکس خواہد گشت اما ناگفتہ نماند کہ این فنا فناے ابتدائی و صوری است نہ حقیقی زیرا کہ صفات فعلیہ برزخ وجوب و امکان است و عین وجوب نیست وقتیکہ عارف بہ عنایت خداوندی از صفات فعلیہ عروج و بہ صفات ثبوتیہ برسد در آنجا نیز فنا و بقاے حاصل و بہ انعکاس صفات ثبوتیہ منعکس خواہد گشت ہکذا عروج شیونات و اعتبارات را نیز بہمین ترتیب قیاس باید کرد بالآخرہ عارف مظہر تجلیات ذاتیہ گردیدہ و پرتو تمام اصول عالیہ بمنزلہ اجزاے او میگردد وقتیکہ این عارف ذاکر شود تمام اصول او ذاکر میگردد زیرا کہ او مظہر تمام تجلیات اصول خود گردیدہ و دیگران تنہا بزبان خود ذاکر اند و از تجلیات و انعکاسات مراتب اصول بے خبر اند پس در بین عارف و دیگران فقط مشارکت صوری است و در معنی ہیچ مشارکت ندارند۔ حضرت عروۃ الوثقی خواجہ محمد معصوم در مکتوبی میفرماید حاصل فرمودۂ شان اینکہ عارف بدیگران قیاس نمی شود زیرا کہ تجلیات عالم وجوب در بدن عارف متمکن گردیدہ و در حجرۂ او جاے گرفتہ و در بین او و مراتب وجوب ہیچ حجابی نماندہ است بنا بران ہمچو عارف را بالعوام قیاس نباید کرد۔ ناگفتہ نماند کہ علماے ظواہر ازین معرفت بے خبر اند و علم تصوف و

راہ سلوک و طریقت را بہ بدعت منسوب ساختہ و از حقیقت شریعت بہ صورت شریعت اکتفا کردہ و از حقیقت آن کہ بطن قرآن است گریزان اند و دیگران را نیز می گریزانند نمی دانم کہ جرم آنہا چہ طور خواہد شد کہ مردم را از حقیقت قرآن باز می دارند و بطن قرآن را نمی شناسند۔ بیت

قدسی ندانم چوں شود سودائے بازار جزا او نقد آمرزش بکف من جنس عصیان در بغل

مصرع چوں ندیدند حقیقت رہ افسانہ زدند

بل الانسان عدو لما جھل یعنی انسان دشمن آن است کہ نمی داند از عدم علم است کہ متابعت سردار دو عالم ﷺ را محصور در متابعت ظاہری ساختہ اند و از حقیقت متابعت کہ ورائے مراتب ہفتگانہ بودہ و تفصیل آن در مکتوب نمبر ۵۳ دفتر دوم مکتوبات قدسی آیات درج است بے خبر ماندہ اند۔ مقولہ مشہور است کہ میگویند

عاقل بہ خرد خوش است و مجنون بہ جنون

کل حزب بما لدیھم فرحون و نیز علمائے ظواہر از معراج مومنین کہ در نماز است بے خبر اند و از عروجاتیکہ در نماز دست مید ہد بے بہرہ بودہ و نماز را مقصود بر ارکان ظاہری پنداشتہ اند۔ بیت

چو آن کرمے کہ در سنگے نہان است زمین و آسمان او ہمان است

بلے مضمون حدیث قدسی است کہ حق تعالیٰ میفرماید اولیاءے من تحت قبائے من مستور اند کہ غیر از من آنہا را کسی نمی شناسد۔ حضرت امام در مکتوبی میفرماید غیرتیکہ خداوند بہ دوستان خود دارد نمی خواہد کہ دیگران آنہا را بشناسد بلی اولیائے خدا کہ معشوقان و محبوبان او تعالیٰ ہستند لہٰذا او تعالیٰ محبوبان و معشوقان خود را بہ دیگران نشان نمی دہد۔ آنچہ میفرماید ایمان و معرفت و سائر کمالات را بر این معنی قیاس باید کرد الخ یعنی ایمان دیگران تقلیدی و استدلالی خواہد بود چنانچہ عوام و علمائے ظواہر بہ آن ایمان مومن اند و ایمان اولیائے کرام ایمان شہودی است کہ بمراتب از ایمان استدلالی بلند تر است۔ بیت

محمد ﷺ دیدہ و موسیٰؑ شنیدہ شنیدہ کے بود مانند دیدہ

بیت گر بہ استدلال کار دین بودے فخر رازی راز دار دین بودے

حضرت مولانا یعقوب چرخیؒ در تفسیر خود در حق امام رازی میفرماید۔ بیت

چونکہ او من لم یذق لم یدر بود — علم و تحصیلات او حیرت فزود

حضرت حجۃ الاسلام امام غزالیؒ میفرماید کہ علم حجاب اکبر است شرح فرمودۂ شان چنین است کہ ولایت عبارت از نسیان ماسوی است و علوم بسیار سبب گرفتاری بسیار است پس تا تمام ماسوٰی فراموش نگردد فنا حاصل نیست و بقا خود فرع فنا است، پس معلوم گردید کہ علوم اشیا حجاب اکبر است۔

تذکرہ: در وقت عروج تمام ماسوا فراموش میگردد اما در وقت گرفتن انعکاس صفات او تعالیٰ و مقام نزول تمام علوم اعادہ میشود۔ اما عارف گرفتار ماسوٰی نمی گردد۔

سوال: وقتیکہ علم ماسوی اعادہ گردد فنا چہ فائدہ خواہد داشت۔

جواب: فنا و بقا گرفتاری ماسوی را معدوم میگرداند و عارف مرجوع اگرچہ ماسوی را میداند اما گرفتار ماسوٰی نمیگردد و عروج تعلق گرفتاری او را از عالم مقطوع ساختہ و این شغل او بہ عالم صرف برائے ہدایت عالم است نہ بسبب گرفتاری بہ عالم و شغل دیگران بعالم بسبب گرفتاری آنہا است۔ بزرگان اسلام فرمودہ اند کہ صوفی کائن و بائن است یعنی در ظاہر با خلق و در باطن با او تعالیٰ است۔ صوفیہ "دل بیار و دست بکار" اند و بہ سبب تفریق لطائف ظاہر از باطن جدا گردیدہ شغل ظاہری عارف مانع عروجات باطنی او نمی گردد اما دیگران نہ چنان است و چون در ایمان مراتب متفاوتہ موجود است بنابران لازم است تا نکاتی چند در بارہ زیادتی و عدم زیادتی ایمان تذکر دہیم۔ باید بخاطر داشت کہ ایمان دو نوع است یکے استدلالی است و دیگر شہودی۔ باید دانست کہ تا حیات آنحضرت ﷺ ایمان استدلالی با عتبار مومن بہ زیاد میگردید اما بعد از انتقال آنحضرت ﷺ ایمان استدلالی با عتبار مومن بہ زیادہ نمی شود زیرا کہ مومن بہ با انتقال آنحضرت ﷺ بہ انجام رسید و نصوص دیگر نازل نمی گردد اما ایمان شہودی با عتبار مومن بہ بعد از وصال آنحضرت ﷺ نیز دارائے زیادت و نقصان می باشد چنانچہ کسانیکہ بہ شہود صفات ذاتیہ رسیدہ اند ایمان شہودی آنہا نسبت بہ کسانیکہ بہ صفات فعلیہ رسیدہ اند زیادہ تر است و کسانیکہ بہ شہود شیونات و اعتبارات مشرف اند ایمان شہودی آنہا بہ نسبت

عارفیکه بصفات ثبوتیه رسیده است بیشتر است ومحبوبان کامل که بوصول بلاکیف بمرتبه بے کیف ذات مقدس او تعالی رسیده اند ایمان شان نسبت بایمان دیگران باضعاف مضاعف زیادتر است واولیاے کمل که به تجلیات حقیقت کعبه وبه حقیقت قرآن وحقیقت صلوٰة نیز مشرف اند ودیگران ازین کمالات بے بهره اند بنابران ایمان شهودی شان به نسبت ایمان شهودی دیگران زیادتر است. حضرت عروة الوثقیٰ درباره حقیقت صلوٰة میفرماید. بیت

چکد مشک ترازدستم گران گیسو بدست افتد ۔۔ دمد صبح از گریبانم گران مه درکنار آید

حقیقت صلوٰة تجلیات بلند نسبت که اولیاے بسیار کمل بآن مشرف اند وهر ولی بدان مقام رسیده نمی تواند. اما ایمان به معنی یقین زیادتی نداشته باز هم در انجلا ونورانیت فرق داشته می باشد۔

مکتوب سی ویکم

حضرت امام، مولانا بدرالدین را توصیه میفرماید که ازین سخنان بے حقیقت باید گریخت الخ

حاصل فرموده حضرت امام اینکه عالم مثال جاے بودن نیست بلکه بمنزله آئینه است که عوالم دیگر دران نمایان میگردد وجاے بودن عالم ارواح وعالم اجساد وجنت وجهنم است اینقدر است که عارف تصفیه لطائف خود را در عالم مثال مشاهده میکند وشهود عالم مثال از جمله مبشرات است وبه سیر آفاقی تعلق دارد وتصفیه خود لطایف به سیر انفسی مربوط است یعنی سالکی که هنوز به تصفیه لطائف مشرف نشده بلکه انوار آنها را برنگ سرخ وسبز وغیره در عالم مثال بے بیند، این سیر آفاقی است وبه منزله خواب از جمله مبشرات است وعارفیکه لطائف او تصفیه گردد وصفائی آنرا در نفس خود بے بیند این سیر انفسی است وبعد ازان سیر اقربیت است. خلاصه اینکه بعد از سیر آفاقی سیر انفسی است وبعد از سیر انفسی سیر اقربیت است که اکثر اولیاے کرام ازان بے خبر اند. سیر اقربیت سیر خود مراتب وجوب بوده اما در سیر آفاقی ظلال بعیده ودر سیر انفسی ظلال قریبه می باشد وسیر عالم وجوب سیر اقربیت است که در مراتب وجوب است که نصیب بعض بزرگان است. مصرع

نه هر که سر بتراشد قلندری داند

تبصرہ: عالم کبیر بدو حصہ منقسم گردیدہ کہ نصف آن فوق العرش ونصف آن تحت العرش است یعنی عالم امر فوق العرش وعالم خلق تحت العرش است۔ عالم امر عبارت از قلب نوری، روح، سر، خفی واخفی می باشد، وعالم خلق عبارت از عناصر اربعہ ونفس ناطقہ است ونفس ناطقہ شیرہ عناصر اربعہ است وانسان مرکب ازین اجزاے دہ گانہ است۔

سوال: انسان برعلاوہ دہ جزء متذکرہ دو جزء دیگر ہم داشتہ می باشد وآن عبارت از خیال وعقل است بنابران انسان داراے اجزاے دوازدہ گانہ گفتہ می شود کہ دراینجا از دو جزء اخیر الذکر تذکرہ بعمل نیامدہ علت آن چہ خواہد بود؟

جواب: عقل یک قوہ ایست مربوط بہ نفس کہ مرکز آن در قلب ویا دماغ است ویک امر مستقل نیست وادراک او مربوط بحواس است وخیال نیز یک نمونہ عالم مثال ودر وجود انسان بود اما یک جزء مستقل وموجود نما نیست مانند آن عالم مثال موجودیست موہوم نما۔ بنابران این دو جزء را یاد نکردہ اند۔

پوشیدہ نماند کہ عالم مثال بالاے عرش وتحت عالم امر است واین عالم یک موجود موہوم نما است برعکس سراب کہ یک موہوم موجود نما است ونیز ناگفتہ نماند کہ عالم مثال جاے بودن نیست بلکہ بمنزلہ آئینہ می باشد کہ عالم امر وعالم خلق دران نمایان است حتی چیزہاے گذشتہ وآئندہ نیز دران نمایان وہویدا بودہ ومعانی خفیہ قلب نیز درانجا نمایان است وحتی تمام افعال شایستہ وناشایستہ آئندہ انسانی از قبیل قتل وخونریزی وغیرہ وغیرہ نیز درانجا معلوم میگردد از ہمین ناحیہ بودہ کہ خونریزی ہاے آئندہ بشریت را ملائک در عالم مثال دیدہ در ابتداء خلقت حضرت آدم علیہ السلام عین نکتہ را بحضور پروردگار عالم عرض کردہ اند۔ خلاصہ اینکہ خیال ہم یک جزء ضعیف انسان است ومثل اجزاے دیگر وجود محقق ومشاہد ندارد اما فوائدیکہ خیال دارد قرار ذیل است۔

(۱) سبب ادراک مقامات وعروجات است عارفیکہ خیال داشتہ باشد تفصیل مقامات عروج وقرب خود را بیان کردہ میتواند صاحب کشف است وعارفیکہ خیال ندارد اگرچہ صاحب قرب ہم بودہ باشد از تفصیل مقامات بے خبر است۔

سوال: ہر انسان دارائے خیال می باشد سبب چیست کہ بعضی عرفا صاحب کشف بودہ و برخے صاحب کشف نیست؟

جواب: خیال بر دو قسم است (۱) خیالی ست کہ قرب لطائف دران منتقش میگردد۔ (۲) خیالی ست کہ قرب لطائف دران منعکس نمی شود، بنابران این عارف دوم صاحب کشف نمی باشد ناگفتہ نماند کہ کشف سبب برتری عارف نیست اما خیال و کشف سبب ادراک کمالات است ازینجاست کہ فرمودہ اند لولا الخیال لستر الحال یعنی اگر خیال نباشد حال مستور می ماند۔ بعضی بے خبران غلط میکنند کہ میگویند لولا الخیال لبطل الحال زیراکہ بہ سبب نابودن خیال و عدم ادراک آن حال باطل نمی شود بلکہ حال مستور بودہ و در ادراک نمی آید و علمائے معقول می گویند کہ وہم در محسوسات سیر میکند و عقل در معقولات۔ صوفیہ کرام میفرمایند چیزیکہ در دنیا نمونہ داشتہ باشد در خیال منتقش میشود چنانچہ ظلال صفات او تعالی۔ زیراکہ صفات بندہ نمونہ ظلال صفات او تعالیٰ است و ذات مقدس او تعالی در خیال نمی گنجد زیراکہ نمونہ ذات او تعالیٰ در دنیا وجود ندارد۔ ناگفتہ نماند کہ خیال اگرچہ سبب برتری مقامات نیست مگر سبب بصیرت است حضرت امام میفرماید عارفیکہ صاحب علم یعنی کشف است مقامات قرب عالم وجوب را منزل بہ منزل می شناسد و عارفیکہ صاحب کشف نیست اگرچہ قرب داشتہ باشد مگر بصیرت ندارد الخ۔ مقولہ بزرگان قدیم است کہ میگویند منا من علم و منا من جھل یعنی بعض مایان صاحب علم و کشف و بعضی مایان بے کشف می باشیم در اینجا مراد از علم کشف است نہ علم ظاہری۔ زیراکہ علم بظاہر موقوف نمی باشد۔

حضرت خواجہ عبداللہ انصاریؒ کہ سی ہزار احادیث و ہفت لک از فرمایشات اولیاءِ کرام بہ یاد او بود در شان حضرت ابو الحسن خرقانیؒ میفرماید کہ اگر شیخ ابو الحسن خرقانی و خواجہ عبداللہ طاقی نمی بودند عبداللہ عبداللہ نمی شد با آنکہ حضرت ابو الحسن خرقانی عالم نبود و در شان ابو الحسن خرقانی میفرماید کہ او عالم نبود و بعضے مسائل را از من می آموخت اما غوث روزگار خود بودہ اند۔ آنچہ میفرماید بسیار است بے آنکہ از حس غائب شود الخ یعنی بعضی بزرگان عالم مثال را

بوقت استغراق وغائب شدن از حس می بینند وبعضی عارفان کہ صاحب کشف اند بدون غائب شدن از حس عالم مثال را مشاہدہ می نمایند وبعض چیزہائے آئندہ را نیز در عالم مثال می بینند زیرا کہ علم شان پرتو خداوندی گردیدہ ومتخلق باخلاق اللہ می باشند۔

مکتوب سی ودوم

حضرت امام میفرماید: درین موطن اگر وصل است الخ یعنی در مشاہدہ تجلی صوری وصل میسر نیست بلکہ فصل است زیرا کہ آنہا عالم وجوب را ندیدہ اند بلکہ امکان را بعنوان وجوب دیدہ وممکن را واجب دانستہ اند، ناگفتہ نماند کہ تجلی صوری داخل علم الیقین بودہ وبحال وعین الیقین ارتباط ندارد۔ آنچہ میفرماید جوگیہ ہندو فلاسفہ یونان الخ

تبصرہ: جوگیہ ہندو فلاسفہ یونان بہ سبب صفائے نفس از کشوفات کونی باخبر بودہ اما از کشوفات عالم وجوب عاجز اند زیرا کہ فنائی نفس بمتابعت شریعت مربوط نیست بلکہ بواسطہ فاقہ وجوع میسر میگردد وتزکیہ نفس چون بواسطہ متابعت شریعت غرا میسر میگردد لہذا کشوفات الٰہی بآن مربوط است۔

تذکرہ: در این مکتوب شریف در سطر ۱۸ در مطبعہ غلطی واقع شدہ وجملہ حال تمام میگردد را حال تمامی گرد طبع کردہ است ومراد حضرت امام آنست کہ آن علم است وحال نیست مگر حال تمام است ودر مطبعہ حال تمامی گرد طبع شدہ است۔ آنچہ میفرماید ونیز در ان تجلی شہود کثرت است الخ یعنی صاحب تجلی صوری کثرت ممکنات را بعنوان وجوب دیدہ است وعالم وجوب را مشاہدہ نکردہ است۔ آنچہ میفرماید ہمانا کہ صور را مغز خیال کردہ است الخ یعنی مولانا بدر الدین مشہود خود را مغز خیال کردہ حالانکہ مشہود او صورت وامکان بودہ کہ پوست است وبسیار بعید است از مغز۔

مکتوب سی وسوم

حضرت امام میفرماید: مراد از کفر طریقت است الخ یعنی اسلام دو نوع است:

اسلام صوری و اسلام حقیقی، اسلام صوری اسلام علماء ظواہر است کہ مصداقات قضایای شرعیہ را اگرچہ ندیدہ اند مگر باآن گرویدہ اند۔ اسلام حقیقی اسلام صوفیہ محققین است کہ مصداقات مسائل شرعیہ را مشاہدہ کردہ اند و ایمان آنہا ایمان شہودی است و این ایمان از زوال محفوظ است اگرچہ محفوظیت آن قطعی نبودہ اما ظنی و اطمینانی می باشد زیرا کہ حفظ قطعی بہ نصوص مربوط است چنانچہ در حق عشرۂ مبشرہ۔

کفر نیز دو قسم است: (۱) کفر ظاہر، (۲) کفر طریقت۔ کفر ظاہر چنانچہ کفر یہود و ہنود وغیرہ و کفر طریقت کہ آنرا کفر حقیقی گویند کہ عبارت از رسیدن بمرتبہ جمع است و مرتبہ جمع واجب و ممکن را یک چیز دیدن است یعنی کفر و اسلام را یکسان دانستن است۔ کفر طریقت اگرچہ جہل است مگر محمود است زیرا کہ منشاء آن غلبہ محبت است بحق سبحانہ و تعالی۔ باید دانست کہ این مساوات کفر و اسلام عقیدہ صوفیہ وجودیہ نیست بلکہ یک حال است کہ از غلبہ محبت دست دادہ است و در حقیقت عقیدہ این طائفہ مثل عقیدۂ مسلمانان دیگر است و دید وحدت در کثرت نیز یک حال است کہ در راہ سلوک سالک بہ آن روبرو میشود و در ثانی ازین مرتبہ ترقی میسر یابند و این دید از ایشان مرفوع میگردد۔ آنچہ میسر باید کہ بیماری دشمنان خانگی کار خود میکند الخ یعنی دشمن دو نوع است یکے دشمن بیرونی کہ شیطان علیہ اللعنہ است و دیگری داخلی کہ نفس امارہ است۔ عارفانیکہ از وسوسہ ہای دشمن داخلی یعنی نفس رہائی یافتہ و با طمینان نفس مشرف شدہ باشند وسوسہ دشمن بیرونی کہ شیطان است کدام تاثیری بالائے آنہا وارد کردہ نمی تواند۔ آنچہ میسر باید عین ثابتہ ظل و عکس و پرتو آن اسم است الخ۔

تبصرہ: صوفیہ وجودیہ و صوفیہ محققین درین مورد اختلاف دارند۔ صوفیہ وجودیہ صفات ثمانیہ حق تعالی را موجود خارجی نمیدانند بلکہ تنہا ذات بحت را موجود خارجی میدانند و بہ تنزلات خمسہ قایل اند یعنی میگویند کہ حق تعالی بصورت علم اجمالی و باز بصورت علم تفصیلی و باز بصورت عالم ارواح و عالم مثال و عالم اجساد ظاہر گردیدہ و این مراتب خمسہ را تنزلات خمسہ و حضرات خمسہ نیز میگویند

زیراکہ تنزلات عالم وجوب است ونزد این طائفہ ممکنات صور علمیہ صفات او تعالیٰ میباشند زیراکہ نزد آنہا صفات ثمانیہ وجود خارجی نداشتہ بلکہ دارای وجود علمی میباشد وصورت علمی صفات بصورت عالم تشکل گردیدہ پس نزد اوشان مراد از علم عالمیت او تعالی است نہ صفت العلم بواسطہ اینکہ صفت العلم نزد آنہا وجود ندارد ونزد این طائفہ حمل ممکن بواجب جائز است بدلیل اینکہ صفات ممکنات نزد این طائفہ عین ذات است وتعدد خارجی موجود نیست چنانچہ دربین زید وناطق تعدد خارجی موجود نیست حمل صحیح است امانزد حضرت امام صفات مقدسہ وجود خارجی داشتہ وعالم ممکنات نیز دارای وجود خارجی ظلی میباشد بنابران حمل ممکن برواجب وحمل واجب بر ممکن صحت ندارد زیراکہ تعدد خارجی موجود است چنانچہ کہ دربین احمد ومحمود تعداد خارجی موجود است حمل ممتنع است۔ پوشیدہ نماند کہ اعیان ثابتہ نزد صوفیہ وجودیہ پرتو صورت علمی صفات است کہ آنرا اعیان ثابتہ می نامند یعنی موجودات کہ وجود علمی داشتہ ودر علم ثابت بودہ وجود خارجی ندارند ونزد حضرت امام اعیان ثابتہ عبارت از پرتو تجلی صفات ثبوتیہ می باشد۔

حضرت امام میفرماید کہ ولایت بدون این ایمان متصور نیست الخ یعنی درمرتبہ طریقت ومقام جمع اگرچہ ولایت خاصہ موجود است ناقص است ودرمرتبہ اسلام حقیقت کہ بعد از مرتبہ جمع است ولایت کامل میسر می گردد۔ مصرع تا یار کرا خواہد ومیلش بکہ باشد

خلاصہ از ولایت عامہ کافہ اسلام بہرہ ور بودہ اما ولایت خاصہ نصیب اولیای کرام میباشد۔ آنچہ میفرماید کہ تا برادر خود را نکشد الخ یعنی تا شیطان را کہ ہمزاد اوست نکشد مسلمان کامل نمی شود۔ نیز مراد از برادر نفس است زیرا شیطان کہ دشمن بیرونی است بہ کمک نفس کہ دشمن خانگی ست انسان را از راہ حقیقت منحرف وگمراہ میسازد۔ خلاصہ شیطان ہمزاد انسان بودہ ونفس ہم ہمیشہ با ایشان می باشد بنابران این ہر دو را بہ برادر تعبیر نمودن درست است آنچہ میفرماید کہ تا بہ مادر خود جفت نشود الخ یعنی انسان تا زمانیکہ بعین ثابتہ خود نرسد مسلمان کامل نشود۔

سوال: در نزد صوفیہ وجودیہ غیر از ذات مقدس او تعالی ہیچ چیز وجود خارجی نداشتہ وندارد پس سہ تعین دیگر چگونہ دارای وجود خارجی شدہ میتوانند؟

جواب: مراد از وجود خارجی ظہور خارجی است نہ وجود خارجی چنانچہ صورت زید در آئینہ ظہور خارجی زید است نہ وجود خارجی زید۔ پوشیدہ نماند کہ عین ثابتہ بہ نزد وجودیہ پرتو صفات علمی است و اسم مربی عارف پرتو آن صفت است۔ وجودیہ عین ثابتہ را بہ مادر و اسم را بہ پدر تعبیر کردہ اند یعنی بعد از آنکہ سالک بہ پرتو اسم برسد کہ تعبیر از آن بمادر شدہ بعد ازاں بخود اسم میرسد کہ آنرا بہ پدر تعبیر کردہ اند۔ این پرتو و اسم بنزد آنہا وجود علمی داشتہ و وجود خارجی ندارد اما بر عکس بہ نزد صوفیہ محققین عین ثابتہ عبارت از پرتو صفات خارجیہ است کہ اولاً سالک بہ پرتو آن صفت رسیدہ و بعد ازان بخود صفت خواہد رسید۔ ناگفتہ نماند کہ توحید وجودی یک حالت عارضی بودہ و عقیدہ نیست و در ثانی صوفیہ وجودیہ ازین حال و معرفت میگذرند و بہ انعکاس اصل مشرف میگردند۔ چنانچہ حضرت امام نیز در ابتدا در مرتبہ توحید وجودی قرار داشت و ہمچنان سید الطائفہ جنیدؒ نیز در ابتدا توحیدی بود چنانچہ مقولہ حضرت جنیدؒ است کہ فرمودہ لیس فی جبتی سوی اللہ توحید وجودی بصورت اغلب در مرتبہ علم الیقین است کہ برای عارف درین مرتبہ دست میدہد اما برای بعضی در مقام عین الیقین نیز عارض میشود و شہود محجوب مانع علم وجود اغیار می گردد و این مقام را توحید شہودی می نامند۔

سوال: ازین بیان معلوم میشود کہ اکثر بزرگان معروف چنانچہ سلطان العارفینؒ و حضرت منصورؒ و غیرہ در مرتبہ علم الیقین بودہ اند و بہ فنا و بقا مشرف نشدہ بودند۔ زیرا کہ علم الیقین قبل از فنا است۔

جواب: امکان دارد کہ بعض لطائف شان دران وقت بہ فنا مشرف و برخی دیگر شان فانی نشدہ باشند بنابران بعضی از آنہا روح را واجب و برخی دیگر شان خفی و اخفی را واجب دانستہ اند اگر آنہا ازین لطایف می گذشتند و لطائف شان فنامی یافت و قدسیت عالم وجوب را مشاہدہ می نمودند ہرگز ممکن را واجب نمی گفتند زیرا کسانیکہ قدسیت واجب را مشاہدہ کنند قدسیت لطائف نظر شان حقیر می درآید و حکم بوحدت و اتحاد نمی کنند۔

تبصرہ: ظہور توحید وجودی از غلبہ محبت است چنانچہ مجنون در آخر لیلی شدہ بود۔

تذکرہ: توحید وجودی یک حالت پرکیف ومحظوظ است زیرا عاشق کہ خود را عین معشوق می بیند بسیار محظوظ خواہد بود حضرت امام در مکتوب بے میفرمایند، حاصل فرمودۂ شان اینکہ نمی خواستم کہ توحید وجودی از من زائل شود مگر جذب حق تعالی بجائے کہ میخواست رسانید۔ پوشیدہ نماند کہ بسیار بزرگان اسلام در ابتداء توحید وجودی داشتند و در ثانی نظر بترقیاتیکہ نصیب شان گردیدہ بمقام عالی رسیدہ اند۔ چنانچہ سلطان العارفین وحضرت عین القضات ہمدانی وعلامہ محی الدین ابن عربی وحضرت حسن نوری بادغیسی وحضرت عبدالرزاق کاشی وحضرت مولانا عبدالرحمٰن جامی وغیرہ۔ خلاصہ اینکہ سلطان العارفین شخصے است کہ دو صد وپنجاہ سال قبل بزرگی ابوالحسن خرقانی را فہمیدہ بود۔ حسن نوری را بہ آن سبب نوری میگویند کہ بہ اطاقے کہ حضرت نوری نشستہ می بود آن اطاق بدون چراغ بہ انوار او روشن می بود۔ وعبدالرزاق کاشی شخصے است کہ امروز اکثر علماء تالیفات او را درست خواندہ نمی توانند چہ رسد بہ فہم معانی آن ناگفتہ نماند کہ امکان دارد کہ حسین بن منصور حلاج در وقت ادعاء از مقام توحید وجودی گذشتہ باشد مولوی عبدالرحمٰن جامی وقتیکہ در توحید بودند این ابیات را فرمودہ اند۔

اے دوست ترا بہر مکان می جستم — ہر دم خبرت ازین وآن می جستم
دیدم وفہمیدم کہ تو خود من بودی — بس منفعلم کہ خود را چرا می جستم

حضرت امام میفرمایند چون بہ عنایت اللہ ازین مرتبہ بلند تر سیر واقع شود الخ یعنی مرتبہ جمع بہ نزد وجودیہ ممکن وواجب را یک چیز دیدن است ونزد صوفیہ محققین مرتبہ جمع عبارت ازان است کہ در ابتدائے سلوک روح ونفس یکجا منجذب گردد وروح در نفس گم شدہ باشد ومقام فرق عبارت از جدا شدن نفس وروح است کہ نفس را از روح جدا یابند چنانچہ روح در عروج ماندہ ونفس نزول کند۔ وجمع گفتن وجودیہ درست نیست زیرا کہ واجب وممکن یک چیز نمی شود ومتحد یافتن واجب وممکن مقام سکر است۔ خلاصہ اینکہ وجودیہ از غلبہ محبت وقلت معرفت بعض را بہ عنوان تنزیہ ونفس را بعنوان تشبیہ دیدہ وسرور او واجب انتہ بنا بران ممکن وواجب را یک چیز میدانند وکفر طریقت عبارت از ہمین مقام سکر میباشد کہ حقیقت ایمان واسلام بعد از ہمین مقام است۔ مکتوب سی وچہارم بہ تشریح حاجت ندارد۔

مکتوب سی و پنجم

حضرت امام میفرماید: ازاین جاست که خواص بشر از خواص ملک افضل آمد الخ یعنی فضیلت بشر از ملک بچند چیز است: اول: بشر با وجود موانع طاعت میکند و ملک موانع ندارد۔ دوم اینکه سبب فضیلت بشر بواسطہ داشتن عنصر خاکی است که ملائک ازان بے بہرہ است و مرتبہ خاک در قرب از ہمہ لطائف بلند تر است۔ سوم اینکه ملائک جہاد ندارند زیراکه نفس ندارند و انسان دارای نفس بودہ لہذا دارای جہاد نیز می باشد و جہاد سبب ترقی می باشد فضل اللہ المجاہدین۔

مکتوب سی و ششم

حضرت امام میفرماید: اقرب طرق بوصول این تصدیق و بحصول اطمینان قلب ذکر الہی است الخ یعنی ذکر سبب تصفیہ قلب و تزکیہ نفس است و قبل از تزکیہ نفس تصدیق کامل مشکل است زیراکه نفس مانع تصدیق بودہ و برخلاف مرادات خداوندی استادہ است نمی بینی صفرائی تاکه ازالہ صفرا نکند بہ شیرینی نبات تصدیق کردہ نمی تواند۔ خلاصہ اینکه استدلال سبب اطمینان کامل شدہ نمی تواند زیراکه وجدان مستدل منکر احکام سماوی است۔ آنچه میفرماید باید دانست که مقلد انبیا بعد از اثبات نبوت شان الخ یعنی کسیکه تصدیق نبوت را بہ استدلال ثابت و ازان پیروی نماید این پیروی و تقلید حضرات انبیا عین استدلال است۔ وقتیکه نبوت قبول او گردیدہ شایستہ آن شدہ که احکام آنرا بدون استدلال قبول می کند۔

مکتوب سی و ہفتم

حضرت امام میفرماید: از اخبار پراگندہ متوحش نباشید الخ شاید که این مکتوب را نیز در محبس نوشتہ باشند یعنی بعضی اشخاص شہرت دادہ بودند که حضرت امام را بہ شہادت رسانیدہ اند۔

بنابرآن حضرت امام توصیہ وتسلی میدہند کہ ازین افواہات وآوازہ ہا در ہراس نباشید۔

مکتوب سی وہشتم

حضرت امام میفرمایند علما رفرمودہ اند الخ

تبصرہ: معنی فرمودہ علما آنست کہ شخص مرتکب کاری شود واین کار دارای صد تاویل بودہ باشد از جملہ صد تاویل نود ونہ آن مثبت کفر بودہ ویک تاویل آن مثبت اسلام باشد آن شخص را کافر نباید گفت وفرمودہ علما این طور نیست کہ در وجود یک شخص نود ونہ اسباب کفر موجود بودہ ویک سبب اسلام ہم موجود بودہ باشد او را مسلمان بدانیم۔

مکتوب سی ونہم حاجت بہ تشریح نیست۔

مکتوب چہلم

حضرت امام میفرمایند مخدوما مکرما! الخ حضرت امام از کشف خود میفرمایند کہ رفتن متعلقین شما مناسب دیدہ نمی شود ومحظوظیت آئندہ آنہا در کشف نیامدہ۔ آنچہ میفرمایند یک ظلمت آنجا محسوس میگردد الخ یعنی ضرر اطبا، وحکما دران شخص نبودہ ومحسوس نمی گردد اما ظلمت دیگرے در آن جا احساس میشود۔ عجیب کشف است از سر ہند کدورات وظلمت او را در دہلی می بینند۔

مکتوب چہل ویکم حاجت بہ تشریح نیست۔

مکتوب چہل ودوم

حضرت امام میفرمایند انبساط نورانیت شما الخ یعنی در کشف خود می بینیم کہ آن ولایت بہ انوار شما منور است ومیفرمایند کہ میر محمد نعمان مراسلات خود را قطع نمودہ شاید باین اندیشہ باشد کہ فقیر از نزد او آزردہ شدہ باشم مگر این چنین نیست بلکہ فقیر برای تربیہ میر محمد نعمان متوجہ است۔

تبصرہ: میر محمد نعمان از خلفاء بسیار بزرگ و مشہور حضرت امام بودہ و بعد از فرزندان حضرت امام در خلفاء کرام نظیر ندارد۔

مکتوب چہل و سوم حاجت بہ شرح ندارد۔

مکتوب چہل و چہارم

حضرت امام میفرماید قادر بر کمال جل سلطانہ ہرگاہ درین نشاۃ ضعیفہ فانیہ الخ یعنی وقتیکہ حق تعالیٰ این دو پارہ عصبات مجوف را در این دنیاے فانی قوت ابصار دادہ است میتواند کہ در آخرت کہ عالم باقی است این قطعہ را قوتی عطا فرماید کہ بے شرط مقابلہ و محاذات ابصار مرئی نماید۔

تبصرہ: موجودات و ممکنات این جہان از عدم ساختہ شدہ اند اما موجودات آخرت از شیونات و اعتبارات او تعالیٰ تشکل اند، بنا بران لیاقت دید و بصیرت آخرت را بدید این جہان فانی مقایسہ نباید کرد۔

سوال: در صورتیکہ موجودات اخروی از عدمات نبودہ بلکہ از شیونات بودہ باشند اعتراض حکماے یونان درست میشود کہ گفتہ اند در آخرت تعذیب روحی موجود است نہ جسدی زیرا کہ جسد خاک شدہ و از بین رفتہ و جسدیکہ در محشر حاضر می شود جسد دیگر است و تنعیم و تعذیب بدن دیگر است۔

جواب: ذات بلا کیف او تعالیٰ قادر است کہ ہمان اجزاے اصلی (خاک شدہ) را واپس اعادہ گرداند و مکافات و مجازات فرماید و معناے تشکل شیونات آن نیست کہ چشم آخرت صرف شیونات او تعالیٰ بودہ و وجود عدمی کہ در دنیا بودہ دران دخل ندارد بلکہ معناے تشکل شیونات این است کہ وجود اصلی کہ از عدم ساختہ شدہ با نعکاسات تجلیات مراتب شیونات و اعتبارات ذات بیچون منعکس گردیدہ لیاقت آنرا پیدا میکند کہ باین وجود موہوبی چیز غیر مجسم را بدون محاذات دیدہ بتواند۔

تذکرہ: در رویت جنت کہ او تعالیٰ را می بینند ادراک نیست اما لذت ہست و آنہم بے کیفیت است

عارفان باہمت بہ شوق رضا، و دیدار او تعالی عبادت میکنند نہ بہ آرزوے جنت حضرت حافظؒ میفرماید

تو و طوبیٰ و ما و قامتِ یار فکر ہر کس بقدر ہمت اوست

خلاصہ اینکہ درک امور اخروی در عقول بشر نگنجیدہ و در اینجا تقلید حضرات انبیاء علیہم السلام درکار است۔

مصرع عقل در شرحش چو خر در گل بود

مکتوب چہل و پنجم

حضرت امام میفرماید قلب ہمسایہ او تعالی است و ہیچ چیزے بہ حق تعالی قریب تر از قلب نیست الخ

تبصرہ: مراد از قلب۔ قلب جامع بسیط می باشد یعنی قلبی کہ تمام لطائف عشرہ اجزاے او گردیدہ باشد زیرا کہ لطائف عشرہ بعد از تصفیہ و تزکیہ اجزاے قلب میگردد پس قلب بہ سبب بساطت و خوردی و جامعیت مناسبت فی الجملہ بہ او تعالی پیدا کردہ است چہ حق تعالی بسیط جامع است و قلب نیز بسیط جامع است اما بساطت او تعالی بہ معناے عدم ترکیب است و بساطت قلب بمعناے صغارت و خورد بودن آن است پس مراد از قلب قلب بسیط جامع است نہ قلب نوری کہ این لیاقت ندارد۔ بنابران قلب اقرب ترین اشیاء است پس معارف ذات مقدس او تعالی مخصوص باین قلب جامع میباشد کہ عالم خلق و عالم امر اجزاے او گردیدہ و ہیئت وحدانی پیدا کردہ وملائک ہم این جامعیت ندارند و بہ کمالات قلب نمیرسند۔

تذکرہ: از سیاق و سباق این مکتوب شریف معلوم می شود کہ لطائف انسان بعد از کمال خود بہ اصول خود ملحق شدہ و باز باسم جزئی کہ مربی آنہاست رسیدہ و بواسطہ آن باسم کلی کہ یکی از صفات ثمانیہ او تعالی است میرسد ناگفتہ نماند کہ اسم جزئی عبارت از ظلال یک صفت است کہ مربی آن لطیفہ است و اسم کلی عبارت از خود صفت او تعالی است زیرا کہ در یک صفت اشخاص بسیار شرکت داشتہ و ہر کدام بہ ظل از ظلال آن صفت قرار داشتہ و باز بہ آن صفت میرسند۔ باید دانست

بسیط بودن قلب بنابران است کہ قلب بعد از کمال خود غیر از ذات مقدس ہیچ چیزے را جائے نمی دہد حتی ذکر را ہم در انجا گنجایش نیست صرف آنجا جائے مذکور است و بس یعنی لطایف دیگر ہر کدام بہ مبدأ فیض خود میرسد اما بذات مقدس او تعالی نمیرسند تنہا قلب است کہ بعد از تصفیہ و تزکیہ لطایف بذات مقدس او تعالی میرسد خلاصہ قلب بہ دو نوع است۔

اول قلب واصلان و عارفان است و قریب ترین قلب ہمیں قلب است و سبب اقربیت این قلب آنست کہ این قلب بوصول بلا کیف بذات مقدس او تعالی رسیدہ است۔

دوم: قلب غیر عارفان است و این قلب ہم بہ نسبت دیگر اجزاے بدن بعالم وجوب قریب است زیرا کہ ہدایت و اضلال از ہمہ اول تر باین قلب رسیدہ و بواسطہ آن باجزاے دیگر بدن سرایت میکند۔ خلاصہ اینکہ توجیہ اول مناسب قلب عارف بودہ و توجیہ دوم مناسب قلب عوام می باشد۔ خلاصہ ہر دو قلب بہ نسبت بدن دیگر بہ حق سبحانہ نزدیک تر است۔

مکتوب چہل و ششم

حضرت امام میفرماید کہ آن نقطہ مرکز عالم ظلی است الخ یعنی مراد از مرکز خود ماہیت امکانی و قدر مشترک عالم امکان است کہ زمین و زمان و مکین و مکان ہمہ افراد آنند و آنچہ میفرماید آن نقطہ در اشراق بہ مثل شمس است و محاذی غیب ہویت است الخ یعنی افراد آن نقطہ مقابل صفات ثمانیہ بودہ و خود آن نقطہ محاذی ذات مقدس است۔ مراد از محاذات واللہ اعلم آن خواہد بود کہ دران نقطہ حصول تجلی ذات و در افراد آن نقطہ تجلیات صفات است کہ بعد از ان بہ تجلی ذات میرسند۔ و آنچہ در مابعد میفرماید کہ عروج از ان نقطہ بمرکز دائرہ اصل است الخ یعنی مراد از مرکز دائرہ اصل ذات مقدس خواہد بود و نقطہ عدم کہ عبارت از عدم صرف است کہ آنرا حضرت امام مقام کفر گفتہ و این فرمودہ شان باین دلیل خواہد بود کہ آن نقطہ مرکز عدم است و عدم خالص عبارت از ظلمت و ضلالت است بنابران در انجا ایمان و معرفت نبودہ و افراد عدم صرف بہ سبب انعکاس صفات مقدس

مظہر ہدایت و ایمان گردیدہ اند و خود آن نقطہ نیز بعد از نزول عارف کامل بہ انوار آن عارف مظہر نور ذات مقدس میگردد کہ عارف مظہر آنہا گردیدہ است۔

سوال: چون نقطہ اولی یعنی نقطہ مرکز عالم امکان متقابل غیب ہویت بودہ باشد، باید در وقت عروج بہ آن رسیدہ شود نہ در وقت نزول؟

جواب: مراتب قرب بہ نزول و ادائے عبادات مربوط است باید دانست کہ مقام انبیاے عظام عبارت از مرکز و اجمال تجلی ذات مقدس بودہ باشد و در مرکز تجلی ذات و اجمال آن نیز مراتب است کہ بر واصلان آن مقام پوشیدہ نیست۔ نہ می بینی کہ تمام حضرات انبیاء بہ ذات مقدس رسیدہ اند، اما درجاتِ شان متفاوت می باشد۔

تبصرہ: بخاطر باید داشت کہ ہر عارف باین نزول مشرف شدہ نمی تواند بلکہ از جملہ محمدی مشربان بعضی کمل محبوبان باین مقام مشرف شدہ می توانند و عدم صرف این عارف نیز اصلاح شدہ برخلاف دیگران کہ عدم مقید آنہا اصلاح و عدم صرف شان ہنوز بمرتبہ اصلاح نرسیدہ است و این عارف مانند آن فرزند صالح است کہ پدر و پدر کلاں خود را مسلمان گردانیدہ باشد و آنچہ میفرماید کہ این انقطاع تا بوقت موت است الخ یعنی مراد از انقطاع توجہ عارف است بہ خلق نہ محجوبیت و عدم عرفان زیرا کہ آن حجب کہ در عروج خرق شدہ بود در نزول واپس عود نمیکند زیرا کہ در بین عارف و او تعالی ہیچ حجب و حاجب حائل نبودہ صرف اینقدر است کہ عارف متوجہ خلق است حضرت امام در مکتوبے میفرماید کہ سردار دو عالم در نماز ہم متوجہ بہ امت بودہ اند و مظہر تجلیات ذات بودہ و در عین مظہریت این تجلی ذاتی بارشاد و ہدایت خلق توجہ داشتند کہ دیگران با توجہ بحق مظہر آن تجلیات شدہ نمی توانند۔ پوشیدہ نماند کہ عدم ہاے مقیدہ ہر عارف نیز اصلاح نمی شود بلکہ آن عدم او اصلاح میشود کہ در مقابل مبدا فیض اوست و از محمدی مشربان تمام اعدام مقیدہ شان اصلاح میشود و عدم صرف شان می ماند اما در عارف محمدی مشرب تمام استعداد ہر دو عدم مقید و عدم مطلق صلاح میشود زیرا کہ نزول او بہ عدم صرف میرسد و نزول باندازہ عروج است۔

مکتوب چہل و ہفتم

سلطان عبارت از سلطان جہانگیر است چنانچہ در کتاب حضرات القدس تحریر است کہ سلطان جہانگیر در وقت وفات حضرت امام برائے تعزیہ داری در سرہند شریف تشریف آوردہ و مخدوم زادگان را تسلیہ دادہ بودند۔ اے عزیز اگرچہ جہانگیر حضرت امام را حبس کردہ بود اما مقام اورا می شناخت۔

مکتوب چہل و ہشتم

تبصرہ: علم حضوری نزد علماء معقول سہ علاقہ میخواہد کہ آن عبارت از عینیت و نفیت و معلولیت می باشد یعنی علم عالم بذات خود بہ صفات خود و بالآخرہ بہ معلولات خود علم حضوری بودہ و علمیکہ حاوی این سہ علاقہ نباشد علم حصولی نامیدہ می شود اما نزد حضرت امام این چنین نبودہ بلکہ علم حضوری نزد حضرت امام علم بخود یک شئ است و علم حصولی عبارت از علم مفہوم و صفات آن شئ است نہ بخود آن شئ پس تا وقتیکہ ادراک عارف بذات بحت ترسد علم آن عارف بذات مقدس علم حصولی است اما زمانیکہ ادراک عارف بخود ذات مقدس او تعالی تعلق بلاکیف پیدا کند در این وقت علم عارف بذات مقدس علم حضوری میگردد بخاطر باید داشت کہ علم با قربیت او تعالی فرع علم است بذات او تعالی۔ ازین جاست کہ حضرت امام میفرماید کہ معاملہ اقربیت او تعالی بعلم حضوری مربوط است و نیز میفرماید سبحان اللہ جہل بشئ را علم بآن شئ گفتہ اند الخ یعنی علم مفہوم و علم صفات آن چیز علم آن چیز نہ بودہ و در علم مفہوم و علم صفاتِ یک چیز اسرار و دقایق و خصوصیات آن چیز نمی گنجد۔ بیت

گر مصور صورت آن دلستان خواہد کشید — حیرتے دارم کہ نازش را چسان خواہد کشید

یعنی ناز معشوق در تصویر مصور نمی گنجد اما عارفان کامل کہ بلقائے ذات رسیدہ باشند و بوجود موہوبی بہ تجلیات ذاتیہ مشرف شدہ باشند بواسطہ این وجود موہوبی از درک این اسرار و دقایق باخبر اند

خلاصہ اینکہ فنا چند نوع می باشد۔

(۱) فنا در صفات فعلیہ کہ ظلال صفات ثبوتیہ می باشد و این فنا صورت فنا است زیرا کہ صفات فعلیہ واجب نیستند بلکہ برزخ وجوب و امکان می باشند و ولایت این مرتبہ ولایت صغریٰ است و اکثر اولیاے کرام باین ولایت رسیدہ اند۔

(۲) فنا در خود صفات ثمانیہ بودہ و این مقام ولایت کبریٰ است کہ ولایت انبیاے عظام است۔

(۳) فنا در شیونات کہ مربوط بولایت ملا اعلیٰ است، بعد ازان فنا در مرتبہ تجلیات ذات مقدس او تعالیٰ است کہ اقل قلیل از اولیا باین مقام مشرف شدہ اند چنانچہ حضرت امام و اقل قلیل از اولیاے دیگر خلاصہ عرفاے کہ بہ فناے ذات رسیدہ باشند و بانعکاس تجلیات ذاتیہ منعکس شدہ باشند بواسطہ این وجود موہوبی بادراک ذات بیچون حتی بدرک ادراک نیز مفتخر میگردند۔

سوال: اقربیت از جملہ صفات است پس عارفیکہ بہ صفات برسد می باید از سر اقربیت باخبر بودہ باشد؟

جواب: اقربیت از جملہ صفات ثمانیہ ذاتیہ نیست کہ داراے وجود خارجی باشد بلکہ از شیونات ذاتیہ است کہ از ذات مقدس منتزع شدہ پس عارفیکہ بہ شہود ذات مقدس او تعالیٰ مشرف نشود از درک سر اقربیت قاصر و عاجز می باشد۔

تبصرہ: ادراک سر اقربیت بوجود موہوبی عارف مربوط است و وجود موہوبی علی التفاوت بفناہاے متذکرہ مربوط می باشد پس عارفیکہ بہ فنا و بقا انتہائی نہ رسیدہ باشد از ادراک ذات مقدس و سر اقربیت بے خبر خواہد بود۔ ناگفتہ نماند کہ مراتب فناے فوق ہر کدام داراے وجود موہوبی است چنانچہ عارفیکہ بہ صفات فعلیہ برسد و ہستی خود را در تجلیات صفات فعلیہ فانی بیند بعد ازان در مقام بقا تجلیات افعال باجزاے بدن او میگردد و این انعکاس عبارت از وجود موہوبی است ہمچنان در فنا و بقاے صفات ثبوتیہ تجلیات صفات مقدسہ اجزاے عارف میگردد و ازین تجلیات براے عارف وجود موہوبی عنایت میگردد و علیٰ ہذا القیاس تجلیات شیونات و اعتبارات را برین قیاس باید کرد۔

تذکرہ: فرق شیونات و اعتبارات این است، در صورتیکہ عارف از شہود ذات مقدس یک صفت معین را انتزاع کند، چنانچہ حیات و علم و قدرت وغیرہ این انتزاع را شیونات بینامند و اگر عارف از شہود ذات مقدس یک صفت غیر معین را انتزاع نماید این شہود را اعتبار بینامند، پس مقام اعتبارات فوق مقام شیونات است و مقام تجلیات ذات از ہمہ مراتب بلند تر است۔ ناگفتہ نماند کہ مقامات مذکرہ ہر کدام دارای فنا و بقائی است۔ فنا عبارت از شہود مراتب وجوب و بقا عبارت از قبول انعکاس مراتب وجوب است۔ و وجود موہوبی عبارت از تجلیات عالم وجوب است کہ جز بدن عارف میگردد۔ پوشیدہ نماند کہ انسان از عدمات متقابلہ صفات واجبی و تجلیات صفات مقدسہ مرکب است و عدم بمنزلہ ہیولا و تجلی بمنزلہ صورت است اما در وجود مبارک انبیاء عظام تجلیات بمنزلہ ہیولا و عدم بمنزلہ صورت است، ازین سبب انبیاء عظام معصوم و اولیاء کرام غیر معصوم می باشند و نیز در وجود انبیاء عظام تجلیات اصلیہ و در وجود اصلی و ابتدائی اولیاء کرام تجلیات ظلیہ است اما اولیاء کہ بکمالات نبوت برسند از تجلیات اصلیہ برخوردار خواہند شد و تجلیات خود صفات جز وجود آنہا گردیدہ و تجلی بمنزلہ ہیولا و عدم بمنزلہ صورت ضعیف خواہد گشت۔

سوال: این شہود عارف کہ خود را وران وقت معدوم می بیند و وجود خود را تجلی می پندارد کدام ترتب آثار خارجی موجود است و یا صرف شہود است و بس؟

جواب: این شہود تجلیات موجب تصفیہ و تزکیہ لطائف انسان گردیدہ و عارف را مظہر تجلیات مراتب وجوب میگرداند و لطائف عالم امرا و تصفیہ و لطائف عالم خلق او تزکیہ می یابد و نفس امارہ اطمینان پیدا می کند، تفصیل مقام قرار ذیل است۔

(۱) قلب نوری: مظہر تجلی صفات فعلیہ۔ (۲) روح، مظہر صفات ذاتیہ ثمانیہ۔ (۳) لطیفہ سر، مظہر تجلی شیونات۔ (۴) خفی، مظہر تجلیات صفات سلبیہ کہ راجع باعتبارات است (۵) اخفی، مظہر تجلیات شان جامع۔ (۶) نفس امارہ، مظہر تجلیات اسم باطن و عناصر ثلاثہ نیز مظہر تجلیات اسم باطن و عنصر خاک مظہر تجلیات ذاتیہ میگردد۔

حضرت امام در مکتوب می فرماید، کہ بعد از فنا و بقاے کامل ظاہر انسان تجلیات صفات و باطن او تجلیات ذات میگردد و عدم یعنی عالم خلق و عالم امر بمنزلہ یک لباس عاریتی او میگردد۔ باید دانست کہ فنا دو نوع است: فناے مطلق و مطلق فنا۔ فناے مطلق فناے تمام لطائف عارف است و مطلق فنا فناے بعض لطائف اوست و نیز فنا قرار تقسیم دیگر دو نوع است: یعنی اول فناے مطلق یک لطیفہ دوم مطلق فناے ہمان یک لطیفہ مطلق فناے یک لطیفہ آنست کہ یک لطیفہ بعض ممکنات را فراموش و بعضی دیگرے آنہا را فراموش نکردہ باشد و فناے مطلق آن لطیفہ آنست کہ آن لطیفہ تمام ماسوی را فراموش کردہ باشد۔ خلاصہ اینکہ فناے لطیفہ دیگر است و فناے عارف دیگر۔

تبصرہ: چون وجود موہوبی عارف بیچونی پیدا کند بنا بران یک مناسبت فی الجملہ بہ بیچونی مطلق پیدا می کند و بواسطہ آن از عالم وجوب مستفید و مشاہد مراتب وجوب مشرف می شود۔ زیرا افادہ و استفادہ مبنی بر مناسبت است۔ ناگفتہ نماند کہ بیچون مطلق دیگر است و بیچون فی الجملہ دیگر۔

مکتوب چہل و نہم

حضرت امام میفرماید: باید دانست کہ علم حصولی نسبت بہ آفاق است الخ یعنی علم شما بذات شما حضوری بودہ بدیگران حصولی است و آنچہ میفرماید چون معاملہ اقربیت او تعالی الخ یعنی در این وقت عالم وجوب مشہود و خود عارف از علم بوجود خود غائب میگردد و معاملہ قرب در اتحاد است مگر معاملہ اقربیت فوق اتحاد می باشد زیرا کہ اتحاد در ابتداے ولایت صغری و اقربیت در کمالات ولایت انبیاے عظام است و یا بعبارہ دیگر اقربیت بعد از مرتبہ جمع و در مرتبہ اثنینیت و دوئی قرار دارد کہ در این مرتبہ سالک واجب را واجب و ممکن میداند اما قرب در مرتبہ جمع و اتحاد تعلق دارد کہ در این مرتبہ سالک ہر دوے واجب و ممکن را عنوان وجوب می پندارد۔ آنچہ میفرماید صحو یکہ دون سکر است حال عوام است الخ یعنی صحو قبل از سکر صحو عوام است و صحو بعد از سکر حال خواص اولیاء است و اولیاے ولایت صغری در مقام سکر اند بلکہ صاحب سکر بولایت صغری

ہم نہ رسیدہ کہ عبارت وصول صفات اضافیہ است بلکہ بہ ظلال صفات فعلیہ رسیدہ اند۔

تبصرہ: در اطراف مرتبہ جمع دو نظریہ موجود است یکے نظریہ صوفیہ وجودیہ و دیگرے نظریہ صوفیہ محققین است۔ در نزد صوفیہ وجودیہ مرتبہ جمع عبارت ازان مقامے است کہ واجب و ممکن را یک چیز می بیند سبب این دید آنست کہ آنہا روح را بعنوان وجوب می بینند پس در وقت عروج کہ روح و نفس یکے می باشد آنہا این مرتبہ را مرتبہ جمع میدانند و واجب و ممکن را ایک چیز می پندارند و در وقت نزول کہ نفس از روح جدا می شود آنرا مقام فرق بعد از جمع میدانند اما در نزد صوفیہ محققین مرتبہ جمع عبارت از اتحاد روح و نفس است کہ در وقت عروج ہر دوے روح و نفس یکجا عروج می نمایند و بعد از نزول نفس از روح جدا می شود این مرتبہ را فرق بعد از جمع میگویند کہ در این مرتبہ روح در حال عروج بودہ نفس برائے دعوت خلق نزول و از روح تفریق می یابد۔

خلاصہ اینکہ در نزد صوفیہ محققین واجب واجب است ممکن ممکن یعنی ممکن واجب شدہ نمی تواند و گفتار وجودیہ از سکر احوال است۔ اما این سکر یک حال آنہا بودہ و عقیدہ آنہا نیست۔

آنچہ میسر باید بلکہ راجع بجمع ضدین سازد الخ۔

سوال: خواہی گفت کہ علم حضوری عینیت میخواہد پس عارف ہم ممکن و ہم واجب میگردد۔

جواب: این معاملہ در شہود است بنا بران ممکن واجب نمی شود بلکہ علم حضوری کہ بہ نفس عارف تعلق داشت این علم حضوری بعد از انکہ وجود بشری عارف بوجود موہوبی تبدیل یابد بواسطہ این وجود موہوبی علم او بواجب تعالی تعلق پیدا می کند و علم او بہ نفس حصولی و بواجب تعالی حضوری میگردد۔

مکتوب پنجاہم

حضرت امام میسر باید ایمانی ازین راہ نیز بموثر حقیقی پیدا می کند الخ

تبصرہ: محشی در این جا بہ خطا رفتہ و گفتہ کہ چنانچہ از راہ تجلیات پیدا کردہ بودند و سبب غلطی آن است کہ تجلیات و ظہورات نیز از جملہ آثار و علامات است پس آثار و علامات بعلم استدلالی

مقابل شدہ نمیتوانند زیرا کہ اینہا نیز از جملہ استدلالات و علامات می باشند بلکہ مراد حضرت امام آنست کہ ایمانیکہ از راہ مشاہدہ دارند از راہ استدلال نیز ایمان داشتہ می باشند صرف این قدر است کہ ایمان شان در وقت عروج بمشاہدہ مطلوب شہودی و در وقت نزول از راہ استدلال است و استدلال مقابل تجلیات نبودہ بلکہ مقابل شہود خود محجوب است۔

تبصرہ: علمای راسخین اگرچہ بہ نسبت اکثر اولیا افضل اند زیرا کہ اکثر اولیاء در ولایت صغریٰ می باشند و علمای راسخین بہ ولایت کبریٰ و کمالات نبوت مشرف شدہ اند و باز ہم کمالات رسالت و مقام اولوالعزمی و مقام کلیمیت حضرت کلیم و مقام خلت و مقام محبوبیت از کمالات راسخین بلندتر اند و اولیای محمدی مشربان و کمل محبوبان بہ تبعیت پیغمبران عظام بہ آن کمالات نیز مشرف شدہ می توانند۔ ناگفتہ نماند کہ از مکتوبات آخرین حضرت امام معلوم می شود کہ در انتہای مقامات ادراک و درک ادراک او تعالی میسر میگردد و شما یدانید کہ ادراک و مرتبہ درک ادراک بدون حضور مطلوب امکان پذیر نیست۔ آنچہ میفرماید "علم بہ تقدیر صحت تا دہلیز مطلوب است الخ" یعنی علم علما چونکہ از راہ آثار و علامات است و بمشاہدہ ذات مقدس مشرف نشدہ اند بنا بر آن مطلوب را از راہ آثار و علامات معلوم کردہ اند و بخود مطلوب علمی ندارند و بآثار رسیدہ اند کہ بمنزلہ دہلیز مطلوب است۔

مکتوب پنجاہ و یکم

تبصرہ: در این مکتوب شریف حضرت امام بحث از یقین و تصدیق می نمایند۔

حضرت عروۃ الوثقی میفرمایند کہ یقین غیر از تصدیق است یعنی تصدیق خاص است و یقین عام زیرا کہ بعد از حصول یقین برای قلب دو حالت است یا تسلیم و انقیاد است و یا جحود و انکار است بہ مومن بہ اگر بعد از یقین تسلیم و انقیاد پیدا شود بہ مومن بہ پس تصدیق حاصل میگردد و اگر بعد از حصول یقین انکار و جحود پیدا شود در این صورت یقین بودہ و تصدیق موجود نیست۔ خلاصہ

شخصی کہ دارائے یقین بودہ و تصدیق نداشتہ باشد این شخص مومن گفتہ نمی شود۔ ازین جاست کہ در اٰمنت باللہ اقرار بزبان و تصدیق بہ قلب ذکر شدہ است و اقرار بزبان و یقین بہ قلب ذکر نشدہ است زیراکہ یقین بدون تسلیم و بدون انقیاد موجب تصدیق نمی گردد۔ چنانچہ اہل کتاب کہ یقین بہ رسالت سردار دو عالم داشتہ تصدیق نداشتند۔

سوال: حضرت امام در سطر ہفتم این مکتوب شریف تذکر دادہ اند کہ علامات جحود و انکار کراہت قلب است بہ مومن بہ و مصدق بہ ازین فرمایش شان معلوم میگردد کہ بعد از تصدیق نیز انکار موجود شدہ می تواند۔

جواب: در اینجا مراد حضرت امام از مصدق بہ مومن بہ است نہ مصدق بہ۔ ہمچنان در سطر دہم نیز مراد از تصدیق یقین است نہ تصدیق زیراکہ خود تصدیق موہبت خداوندی است و بعد از آن جحود و انکار وجود ندارد۔

مکتوب پنجاہ و دوم

حضرت امام میفرماید نسیان آفاق عبارت از زوال علم حصولی است الخ یعنی علم بماسویٰ خود علم حصولی است و زوال این علم کہ با آفاق منسوب است فنائے علم حصولی است و فنائے نفس عارف فنائے علم حضوری است کہ بذات عارف تعلق دارد خلاصہ علم بذات خود علم حضوری است و علم بماسوی خود علم حصولی است آنچہ میفرماید زوال علم حصولی ہر چند تعسر دارد الخ یعنی فنائے علم آفاق و زوال علم ماسویٰ اگرچہ دشوار است اما در ولایت صغریٰ دست می دہد و فنائے علم نفس علم حضوری در ولایت کبریٰ است کہ دشوار تر است۔ و آنچہ میفرماید، عدم حضور مدرک را بہ مدرک سفسطہ انگارند الخ۔ یعنی چون در علم حضوری مدرک عین مدرک است پس زوال مدرک باوجود بقائے مدرک در نزد حکمائے یونان امکان پذیر نیست اما نزد صوفیہ کرام این امر کشفی و شہودی است۔ آنچہ میفرماید لا یعود ابدا الخ یعنی تا کہ سالک در عروج است از نفس خود خبر ندارد بواسطہ اینکہ نفس با وارفتگی

خلاص و بہ نعمت فنا مشرف گردیدہ و وجود بشری او بوجود موہوبی تبدیل شدہ است بنا بر آن علم این عارف درو قت عروج از نفس او بطور ابد زائل گشتہ و بعد از رجوع معاملہ تکمیل و ارشاد باو مربوط است۔ پوشیدہ نماند کہ بعد از رجوع عارف اگر چہ علم بہ نفس واپس اعادہ میگردد اما این نفس نفس دیگر است یعنی نفس امارہ او بہ نفس مطمئنہ تبدیل گردیدہ است۔

تذکرہ: اولیاے مستہلکین کہ نزول ندارند تا مادام الحیات علم بہ نفس خود ندارند و گرفتار شہود محبوب اند و می گویند۔ بیت

ما ہر چہ خواندہ ایم فراموش کردہ ایم الا حدیث یار کہ تکرار می کنیم

و معاملہ شان بہ مردم مربوط بہ حواس آنہا می باشد۔

مکتوب پنجاہ و سوم

حضرت امام میفرماید، لا شہودا و لا وجودا الخ یعنی ذات عارف ہم در شہود و ہم در وجود فانی میگردد و وجود بشری او بوجود موہوبی تبدیل می یابد چنانچہ دراین مورد قبلا تذکر مفصل دادہ شدہ است۔ آنچہ میفرماید بعد ازاں بہ حیات توحی و بہ بقاے تو باقی میگردد الخ یعنی بعد از فناے وجود بشری عارف مظہر حیات و مظہر بقاے تو میگردد و حیات و بقاے عاریتی او بحیات و بقاے دائمی تبدیل می یابد۔

سوال: عارف می میرد و فانی میشود پس چہ طور میفرماید کہ بہ بقائی تو باقی میگردد۔

جواب: اگر چہ حیات صوری عارف میرود اما حیات حقیقی او باقی است حضرت عروۃ الوثقیٰ می فرماید کہ موت صوری نقیض حیات صوری است نہ نقیض حیات حقیقی۔ شخصیکہ لطائف او بحیات ابدی زندہ شدہ باشد بہ موت صوری حیات حقیقی او نمی رود اشخاصیکہ بہ تصوف آشنا گردیدہ تصرفات برزخی اولیاے کرام را می بینند۔ حضرت خواجہ حافظ شیرازی میفرماید۔ بیت

ہر گز نمیرد آنکہ دلش زندہ شد بعشق ثبت است در جریدۂ عالم دوام ما

آنچہ میفرماید، بلکہ از فضل تو در عین فناے تو باقی و در عین بقاے تو فانی میگردید الخ یعنی بواسطہ فناے

وجود بشری عارف بوجود موہوبی بقائی یابد۔ بطور مثال اگر شخصے در معدن نمک بیفتد و وجود بشری او به وجود نمکی تبدیل شده و بآن بقائی یابد یعنی وجود بشری این شخص بکلی از بین نرفته بلکه از نوع بشری بنوع نمکی تبدیل گردیده است و ہمچنان وجود بشری عارف نیز بوجود موہوبی که انعکاس تجلیات مراتب وجوبی است تبدیل و بآن تجلیات وجوبی بقائی یابد و معدوم مطلق نمی گردد۔ آنچه میفرماید انصباغ یک چیز به چیز دیگر الخ یعنی آن انسان که در نمک افتیده اگرچه نمک شده اما دوئی و اثنینیت او از بین نرفته چنانچه مقدار نمک اصلی قبل از نمک شدن انسان یک صد خروار بوده و بعد از نمک شدن انسان ده سیر نمک دیگر به مقدار آن افزوده شده است که این زیادتی نمک ہمان وزن و مقدار انسانی است که در نمک افتیده نمک گشته است و از نمک سابقه کدام فرقے ندارد صرف بمقدار نمک اصلی زیادت بخشیده است و در ظاہر شکل و قیافه انسانیت را از دست داده و رنگ و نوع نمکیت را بخود گرفته است و نمک شده است۔ اما اثنینیت عارف از مرتبه وجوب مانند اثنینیت نمک و انسان نمک شده نیست و عارف بواجب تعالی متحد نشده و به شکل و قیافه انسانیت خود باقی می باشد صرف وجود بشری عارف بوجود موہوبی تبدیل یافته و لطائف او مظہر تجلیات شده است و این معامله به عوام معلوم نمی شود۔

تبصره: حضرت امام در مکتوب بے میفرماید که ظاہر عارف تجلی صفات و باطن او تجلی ذات او تعالی میگردد عالم خلق و عالم امر او که وجود بشری او می باشد حکم لباس و پوستین را پیدا میکند لہذا طبقه عوام الناس او را ناشناخته و ظاہر او را مانند خود می پندارند از این جاست که کفار در حق حضرات انبیاء عظام می گفتند که چه طور پیغمبر است که طعام میخورد و در بازار میگردد۔ اگر کافران از حقیقت انبیائے عظام باخبر می شدند این چنین نمی گفتند از این سبب گفته اند که ابوجہل سردار دو عالم را ندیده پسر عبدالله را دیده بود۔

آنچه میفرماید که آن شبح که از انسان باقیمانده است در حقیقت صورت ملح است که آن انسان برنگ آن منصبغ گشته نه صورت انسان مگر آنکه آن ملح حکمی مقدر و اندازه شده است

بمقدار شبح آن انسان مصور است بصورت آن در حقیقت ہر دوے عین واثر انسان نمک شدہ وفانی گردیدہ الخ یعنی پس آنچہ در سابق در مکتوبات این مکتوب شریف گفتہ شدہ کہ بقاے قدانسان بقاے شبح انسان است نہ بقاے اثراو درست است کہ حضرت امام آنرا بقاے اثر انسان ندانستہ اند، بلکہ آنرا شبح دانستہ اند، وقتیکہ انسان نمک شود تا چند وقت دراں نمک عکس قد انسان دیگر دیدہ می شود و بعد از ان آنہم معدوم میگردد۔

سوال: حضرت امام انسان نمک شدہ را نمک حکمی گفتہ اند نہ حقیقی پس معلوم شد کہ انسان فانی نشدہ

جواب: مراد از نمک حکمی آنست کہ انسان نمک شدہ حکم نمک را بخود گرفتہ واز اوصاف انسانیت برآمدہ است نہ اینکہ اصلاً حکم نمک نگرفتہ ودر حقیقت واصلیت خود است۔ حضرت امام در در تنبیہ ارشاد میکند کہ تمثال انسان نمک شدہ بمرور زمان از بین میرود و اثنینیت او باقی نمی ماند اما اثنینیت عارف زائل شدنی نیست ولباس بشری ہمیشہ در براوست اگرچہ وجود بشری عارف تبدیل گردیدہ اما در ظاہر بہ مثال دیگران است۔ مصرع

کار پاکاں را قیاس از خود مگیر

تبصرہ: عارف ہیچ وقت با حق سبحانہ تعالی اتصال ومعیت پیدا کردہ نمیتواند قرب ومعیت او بلا کیف است فنا وبقا احوال باطنی است درک آن از عقل بشر بلند است حضرت مولانا میفرماید بیت

اتصال بے تکیف بے قیاس ہست رب الناس با جان ناس

سوال: عارف از صفات بشری خلاص نشدہ در صفات بشری با دیگران شریک است پس انسان فانی نشدہ۔

جواب: حضرت امام در جواب سوال سائل میفرمایند کہ در وقت رجوع ونزول صفات بشری عارف بوجود موہوبی عارف معیت بلا کیف پیدا می کند یعنی صفات بشری عارف از حقیقت او بیرون میگردد۔ اما در ظاہر با اوست۔ اما این معیت ظاہری صفات بشری عارف بواسطہ ارتباط مناسبت است با دیگران۔ زیرا کہ افادہ واستفادہ مربوط بمناسبت است ونیز این ترکیب

صفات بشری بوجود موہوبی عارف بواسطه آن است که ایمان به غیب بوده باشد و طبقه عوام از ایمان شهودی باخبر نبوده باشد و اگر معانی باطنی عارف ظاهر شود و تجلیات او را تمام عالم مشاهده نماید دراں صورت ہیچ کس منکر و کافر نخواہد شد و این خلاف حکمت و عادت او تعالی است. آنچه حضرت امام میفرماید که فنا و بقا اصالتاً از صفات باطنی است الخ

دراین فرمایش حضرت امام دو سوال وارد میگردد:

سوال اول: حضرت امام فنا را فنای باطن فرمود و نفس را از لطائف باطن دانسته اند حالانکه حضرت امام لطائف عالم امر را باطن و عالم خلق را ظاهر میدانند و نفس از لطائف عالم خلق است پس چرا میفرماید که فنا و بقا از صفات باطن است و باطن را به نفس تعبیر فرموده اند و حال آنکه نفس از جمله ظاهر است؟

سوال دوم: آنکه تمام لطائف دارای فنا و بقا است حضرت امام فنا را چرا به نفس تخصیص داده است؟

جواب سوال اول: مراد حضرت امام آنست که فنا امر باطنی است و به چشم معلوم نمی شود نه آنکه وظیفه لطائف باطنی است و از ظاهر نیست.

جواب سوال دوم: درست است که تمام لطائف دارای فنا و بقا بوده باشد مگر بخاطر باید داشت که فنای لطائف بدون فنای نفس فنای صوری بوده و فنای حقیقی بعد از فنای نفس میسر میگردد زیرا که نفس جزء عمده انسان است و فنای او دارای اهمیت است که حقیقت فنا است. حضرت امام در تنبیه دوم اشاره نموده و میفرماید که فنا خلع اعدام از صفات بشری بوده و بقا عبارت از ثبوت و ایجاد تجلیات عالم وجوب است و فنا عبارت از معدوم شدن نیست و آنچه در اخیر مکتوب میفرماید که وجود اضافت در عدم از ثبوت فی الجمله وی منبئ است الخ یعنی عدم حیات و عدم علم و غیره صفات هر کدام عدم مقید بوده و عدم مطلق نیست بلکه عدم این دو صفات بوده که از افراد مطلق عدم اند اما در ذات این عارف عدم صرف و عدم مطلق فانی و تجلیات وجوب بعوض آن جانشین میگردد پس تنها عدم مقید عارف فانی نبوده بلکه عدم مطلق او فانی گردیده است و این فنای فنای مطلق است.

بیت مراد یگر بہ جاے من نہ بینی چو جان آئی بہ جاے من نشینی

وچنان نیست کہ عدم مضاف عارف کہ مضاف بہ صفت اوست رفتہ وعدم صرف او ماندہ۔

تذکرہ: حضرت امام فنائے خود را بیان فرمودہ وہر عارف بہ این جائی رسد بلکہ اکثر عرفا بفنائے عدم مقید کہ فنائے صفات است رسیدہ اند و بہ فنائے عدم مطلق نہ رسیدہ اند۔

مکتوب پنجاہ وچہارم وپنجاہ وپنجم حاجت بہ شرح نیست۔

مکتوب پنجاہ وششم

حضرت امام میفرمایند، در این جا آن گوہر بدست می آید الخ یعنی در این جا کمالات تجدید است کہ در جاہاے دیگر وجود ندارد۔

تذکرہ: حضرت امام این مکتوب را بعد از ایام حبس نوشتہ اند کہ سلطان جہانگیر بادشاہ حضرت امام را با خود نگاہ میداشت۔ آنچہ میفرمایند گویا در جرگہ ملامتیہ وزمرہ قلندریہ الخ یعنی مردم فقیر را از جملہ مصاحبان پادشاہ دانستہ واز وضع فقر دور خواہند دانست۔ آنچہ میفرمایند علاج آنرا کردہ الخ یعنی واضح ساختہ ام کہ در فنائے وجودی ممکن واجب نمیگردد واثنینیت از بین نمی رود وظہور این معارف غریبہ بواسطہ تکالیف حبس است وتربیت جلالی است چنانچہ عاشق میگوید کہ اگرچہ معشوق بدشنام نامم را بر زبان بردہ اما سبب فخر وامتیاز من شدہ است کہ نامم بر زبان معشوق یاد شدہ است — مکتوب پنجاہ وہفتم حاجت بہ شرح نیست۔

مکتوب پنجاہ وہشتم

حضرت امام میفرمایند، چون خواست کہ کمالات مکنونہ خود را الخ

تبصرہ (۱): صفات ثمانیہ حق سبحانہ وتعالی بہ عدمات متقابلہ خود پر تو انداختہ وانعکاس این تجلی با عدمات متقابلہ صفات ثمانیہ او تعالی در علم حق سبحانہ بودہ نہ در خارج زیرا کہ عدم

وجود خارجی ندارد بعد ازان آن عدمات ممزوجہ بنابر مشیت خداوندی ذریعہ صفت تخلیق از عدم بوجود آوردہ شدہ و این ایجاد عالم در مرتبہ حس و وہم بودہ و نمود بدون بود است اما این وہم ادراک اتقان وثبات است نہ وہم سوفسطائی ہا کہ مجرد اختراع وہم است پس عالم امکان در حس و وہم ثبوت پیدا کردہ و این ثبوت وہمی منافی عدم خارجی نیست در خارج معدوم و در وہم ثابت است۔ پس عالم در خارج معدوم و در وہم کہ مرتبہ نمود بدون بود است موجود است تا گفتہ نماند کہ مثال واجب و ممکن مثال نقطہ جوالہ و دائرہ موہومہ میباشد کہ نقطہ نہ داخل دائرہ است و نہ خارج دائرہ۔ آنچہ میفرماید، ازین تحقیق استغنا حاصل میگردد الخ یعنی درصورتیکہ حقایق ممکنات عدمات بود بہ تفصیلات شیخ حاجت نمی ماند کہ وجود ممکنات را تنزلات خمسہ می داند۔

تبصرہ: حضرت شیخ اکبر گفتہ کہ غیر از ذات مقدس ہیچ چیز در خارج موجود نبودہ و صفات ثمانیہ نیز در خارج موجود نیست صرف وجود علمی داشتہ و در علم او تعالیٰ ظہورات اجمالی و تفصیلی دارند کہ ذیلاً شرح می شود۔

(۱) ظہور اجمالی: یعنی صفت العلم باصفات دیگر بصورت اجتماع ظہور کردہ است کہ این ظہور را شیخ اکبر ظہور علم اجمالی و تعین اول و وحدت و حقیقت محمدی میداند۔

(۲) ظہور تفصیلی: یعنی ہر کدام از صفات ثمانیہ بصورت جداگانہ ظہور کردہ است و این ظہور را شیخ اکبر ظہور تعین ثانی و واحدیت و حقایق ممکنات دیگر میداند و میگوید کہ صور علمی صفات در آئینہ ظاہر وجود یعنی در ذات حق تعالیٰ افتیدہ و عکس آن در خارج ظاہر شدہ است و این گفتار شیخ منافی عقیدہ اہل سنت است و نیز بالاے شیخ دو اعتراض وارد میشود۔

(۱) شیخ اکبر چون بوجود صفات قایل نیست پس صفات دیگر در علم حق تعالیٰ کہ آنہم از جملہ صفات است چگونہ وجود پیدا خواہد کرد؟

(۲) چون شیخ بوجود خارجی اشیا قایل نیست پس چگونہ تعینات ثلاثہ را خارجیہ میداند۔

جواب سوال اول: مراد از وجود علمی صفات ظہورات صفات است در علم او تعالیٰ و مراد

از علم عالمیت او تعالیٰ است نہ صفت علم او تعالیٰ۔

جواب سوال دوم: مراد شیخ ظہور خارجی است نہ وجود خارجی بطور مثال صورت زید در آئینہ ظہور زید است نہ وجود خارجی زید۔

پس گفتار شیخ اگرچہ مخالف عقیدہ اہل سنت بودہ و دور از حقیقت است اما این دو اعتراض فوق بالاے او وارد نمی گردد۔ انچہ میفرماید موجود خارجی وراے افہام ماست الخ یعنی ذات مقدس او تعالیٰ و صفات ثمانیہ او کہ در خارج موجود اند فہم آن مراتب مقدس از ادراک ما بلند است۔

مکتوب پنجاہ و نہم

درین مکتوب شریف حضرت امام بہ مخلص خود توصیہ میکند کہ بہ نبودن ثروت و رفاہیت خود غمگین مباشید حکیم مطلق در کارہاے خویش حکمت ہاے خفیہ داشتہ کہ بندہ از فہم آن قاصر است اگرچہ رفاہیت شما سبب آرامی مساکین بودہ باز ہم آزردہ نباشید زیرا کہ آنہا ہم ارحم الراحمین دارند۔

بیت گر درے بستہ شد اے دل دیگرے بکشایند

و ثواب ہاے نیت شما بہ شما نصیب خواہد شد

مکتوب شصتم

در شرح معارف غریبہ این مکتوب شریف تبصرہ ہاے ذیل تحریر می یابد۔

تبصرہ (۱): حضرت امام حقائق ممکنات را توضیح میفرماید کہ حقائق ممکنات عدمات متقابلہ صفات ثمانیہ میباشند، بطور مثال صفت علم بمقابل خود کہ عدم علم و جہل بودہ پر تو انداختہ و ہمچنان صفت قدرت در عدم قدرت کہ معبر بہ عجز است پر تو انداختہ علی ہذا القیاس و تفریق مشارب اولیاے کرام نیز از ہمین جا سرچشمہ گرفتہ بعضی محمدی مشرب و برخی ابراہیمی مشرب و موسوی مشرب وغیرہ مشارب دیگر از ہمین سبب تفریق یافتہ کہ عدم یک شخص مقابل یک صفت و عدم شخص دیگر مقابل صفت دیگر است۔

تبصرہ (۲): این انعکاس وپرتو صفات در عدمات صرف در علم خداوندی بودہ نہ در خارج۔ زیرا کہ عدم وجود خارجی نداشتہ صرف داراے وجود علمی میباشد کہ بعد از آن صفت تخلیق آن عدم ممزوج علمی را در مرتبہ وہم وحس وجود بخشیدہ بنابران ممکنات در خارج وجود نداشتہ بلکہ در مرتبہ حس ووہم موجود شدہ اند مثال واجب وممکن مانند نقطہ جوالہ ودائرہ موہومہ می باشد، در این فرمایش حضرت امام سوال ذیل مندفع می گردد۔

سوال: عقیدہ اہل سنت وجماعت بر آنست کہ حق سبحانہ محدود ومتناہی نیست و حالانکہ او تعالی در مرتبہ ممکنات موجود نیست پس حق سبحانہ متناہی شد زیرا کہ در مرتبہ ممکنات وجود ندارد بلکہ وراے ممکنات بودہ وورائیت مستلزم محدودیت است حاصل جواب اینکہ ممکنات وجود خارجی نداشتہ تا سبب تحدید واجب بگردند۔

جواب: بخاطر باید داشت کہ ممکنات در خارج موجود نبودہ بلکہ در مرتبہ حس ووہم موجود اند ووجود وہمی وجود خارجی را محدود ساختہ نمی تواند چنانچہ دائرہ موہومہ نقطہ جوالہ را محدود ساختہ نمی تواند۔

تبصرہ (۳): حضرت امام میفرماید، منافی عدم وجود است الخ یعنی منافی عدم وجود است نہ موجود و در این جا عدم وجود نشدہ بلکہ موجود شدہ پس عدم نقیض وجود است نہ نقیض موجود۔ حضرت امام میفرماید، ازین تحقیق معلوم گشت الخ یعنی حقایق ممکنات عدمات اند وعدم ہیولاے ممکنات است وتجلیات صفات صورت حالہ کہ در ہیولاے ممکنات حال گردیدہ اما این فرمودہ شان در حقایق غیر انبیاے عظام است ودر حقایق انبیاے عظام تجلیات عالم وجوب ہیولا و عدم بمنزلہ صورت است ونیز در حقایق انبیاے عظام تجلیات خود صفات مقدسہ بودہ ودر حقایق دیگران تجلیات ظلال صفات است. بنابران حضرات انبیا معصوم ودیگران معصوم نمی باشند ناگفتہ نماند کہ اولیاے کرام نیز بعد از مراتب فنا وبقا بانعکاس تجلی خود صفات منعکس میگردند وتجلیات ہیولا وعدم بمنزلہ صورت می گردد اما چون در خلقت ابتداے شان نیست بنابران اولیاے کرام

اگرچہ محفوظ اند اما معصوم نمی باشند۔ خلاصہ اینکہ حضرت امام حقایق ممکنات را عدمات میدانند اما حضرت شیخ اکبر ممکنات را ظہورات خارجی و تنزلات عالم وجوب میدانند۔ پوشیدہ نماند کہ بالاے شیخ سوالات ذیل وارد میگردد۔

سوال اول: نزد شیخ غیر از ذات مقدس ہیچ چیز وجود خارجی نداشتہ پس ظہور عکوس صورت علمی صفات در خارج از کجا خواہد بود زیرا کہ بہ نزد علم وجود خارجی ندارد و غیر ذات مقدس ہیچ چیز وجود خارجی ندارد۔

جواب: مراد شیخ از خارج ظہور خارجی است نہ وجود خارجی چنانچہ صورت شما در آئینہ ظہور شما است در خارج و وجود شما نیست۔

سوال دوم: وقتیکہ صفات وجود نداشتہ باشد معنے ظہور علمی و امتیاز صفات در علم چہ معنی خواہد داشت زیرا کہ علم در نزد شیخ وجود خارجی ندارد۔

جواب: مراد شیخ امتیاز صفات است در عالمیت او تعالی نہ در صفت علم او تعالی و عالمیت او تعالی بوجود صفت العلم موقوف نیست چنانچہ ہفتاد و دو گروہ دیگر از وجود خارجی صفات منکر و بہ عالمیت او تعالی قایل اند و اگر از عالمیت ہم منکر شوند کافر مطلق و کافر مجاہر میگردند۔

تبصرہ: علم حضوری بہ حق سبحانہ نصیب اولیاے بزرگ است مانند حضرت امام و امام جعفر صادق و سلطان العارفین حضرت بایزید و حضرت ابوالحسن خرقانی، خواجہ محمد یوسف ہمدانی، خواجہ جہاں حضرت عبدالخالق غجدوانی، حضرت حکیم سنائی غزنوی و خواجہ بزرگ حضرت شاہ نقشبند و حضرت غوث الثقلین و بعض دیگر و ہر کس بایں مقام رسیدہ نمی تواند۔

مکتوب شصت و یکم

حضرت امام میفرماید: جمیع نسب و اعتبارات ساقط میگردد الخ

تبصرہ: نسب و اعتبارات عبارت از صفات و شیونات و اعتبارات است و وقتیکہ عارف در مرتبہ صفات بودہ و صفات مناسبت فی الجملہ بذات خود مقدس دارند و بہ عارف ہم یک گونہ

مناسبت داشتہ می باشد زیراکہ صفات اصول ممکنات اند بنا برآن عارف بامداد نور صفات عروج می نماید۔ حینیکہ عارف از مرتبہ صفات عروج نماید اسباب مناسبت نمی ماند بنا بران عارف بہ اسباب خارجی محتاج می گردد۔

سوال: مظاہر جمیلہ بعالم وجوب چہ مناسبت داشتہ کہ سبب عروج میگردند۔

جواب: در حدیث شریف است ان اللہ خلق ادم علی صورتہ یعنی انسان یک تمثال بعیدہ حضرت رحمان است پس باین مناسبت شہود مظاہر جمیلہ سبب عروج میگردد این است توجیہ ما و حقیقت آن خداوند می داند واللہ اعلم۔ آنچہ میفرماید بتوان گفت کہ آن فیوض الخ یعنی فیوض دیگران فیض وجود و بقا و رزق و غیرہ است و عارف محتاج فیوض بلند تر است کہ لایق حال او می باشد یعنی فیض عروجات مقامات عالیہ۔

تبصرہ: علم حضوری دو نوع است اول علم حضوری بخود، دوم علم حضوری بحق سبحانہ تعالیٰ کہ در وقت عروج بعارف کامل دست میدہد۔

سوال: حضرت امام در بعض مکاتیب خود فرمودہ کہ زوال علم حضوری زوال نفس عارف است و در علم حضوری عارف کہ بذات او تعالیٰ تعلق می گیرد و در وقت نزول این علم زایل میگردد زوال این علم حضوری سبب زوال عارف نمی گردد؟

جواب: زوال علم حضوری کہ سبب زوال عارف است در علم حضوری اول است نہ در علم حضوری ثانی۔

تبصرہ: علم حضوری بذات مقدس و ادراک ذات مقدس لباس است کہ بر قد حضرت امام و بعض کلان ہای دیگر دوختہ شدہ است و ہر عارف باین مرتبہ مقدسہ نمیرسد۔

سوال: حضرت امام در بعضے معارف خود فرمودہ کہ اقل قلیل اولیا باین معارف رسیدہ اند حضرت امام این معرفت را از کجا دانستہ باشند؟

جواب: عالم مثال آئینہ چیزہای گذشتہ و آئندہ می باشد و تمام کمالات اولیای کرام

نیز در عالم مثال منعکس بودہ و عالم مثال با اولیائے کرام مشہود است۔

ناگفتہ نماند کہ علمائے معقول علم حضوری و حصولی را یک نوع تعبیر و حضرت امام طوری دیگر تعبیر میفرمایند چنانچہ علم حضوری بہ نزد علمائے معقول عبارت از علم ذات عالم و علم صفات عالم و علم معلولات عالم می باشد اما بنزد حضرت امام علم حصولی عبارت از علم مفہوم و یا علم صفات یک چیز است و علم حضوری علم خود آن چیز است و در بین مفہوم یک چیز و خود آن چیز فرق بسیار است۔ نمی بینی کہ مفہوم آتش احراق و اشراق و اضائت ندارد۔ اگرچہ علمائے معقول مفہوم یک چیز را خود آن چیز می دانند۔

ناگفتہ نماند کہ علم حضوری بہ حق سبحانہ بعد از فنائے وجود بشری و بعد از حصول وجود موہوبی عارف بہ عارف میسر میگردد۔

تذکرہ: وصول بہر مرتبہ از مراتب وجوب دارائے وجود موہوبی جداگانہ است چنانچہ وجود موہوبی ولایت صغریٰ وجود موہوبی ولایت کبریٰ و وجود موہوبی ولایت علیا و ولایت ملاء اعلیٰ و وجود موہوبی تجلیات ذاتیہ از ہمہ فوق تر و در مرتبہ نہائی است۔ پوشیدہ نماند کہ ہر کدام لطائف انسان عروج جداگانہ داشتہ می باشد۔ چنانچہ عروج قلب بہ صفات اضافیہ و عروج روح بہ صفات ثبوتیہ ثمانیہ و عروج لطیفہ سر بہ شیونات ذاتیہ و عروج خفی بہ صفات سلبیہ کہ راجع باعتبارات است و عروج اخفی بہ شان جامع و عروج نفس و عناصر ثلاثہ باسم باطن و عروج عنصر خاک بہ تجلیات ذاتیہ ذات مقدس او تعالی مربوط است و ادراک ذات مقدس وظیفہ ہیئت وحدانی انسان است و ریاست آنجا نیز مربوط عنصر خاک است۔ خلاصہ اینکہ وقتیکہ عارف بذات مقدس می رسد و از تمام صفات و شیونات و اعتبارات میگذرد علم او بذات مقدس حضوری و بنفس خود حصولی می گردد۔ بیت

توئی از ہر دو عالم آرزویم   ترا چون یافتم از خود چہ گویم

تبصرہ: در طریقہ عالیہ نقشبندیہ محبان ہم بطور محبوبان سیر می کنند زیرا کہ این طریق طریق محبوبان است۔ حضرت خواجہ بزرگ شاہ نقشبند میفرمایند "از حق سبحانہ طریقے خواستہ ام

کہ البتہ موصل است"۔ پس این طریق طریق محبوبان می باشد۔

سوال: در امت آنحضرتؐ غیر محمدی مشرب چرا بودہ باشد؟

جواب: شان العلم مربی سردار دو عالمؐ است وصفت علم مربی حضرت نوحؑ و حضرت ابراہیمؑ است وصفت کلام مربی حضرت موسیٰؑ وصفت قدرت مربی حضرت عیسیٰؑ وصفت تکوین مربی حضرت آدمؑ است۔ پس شخصیکہ عدم ذاتی او مقابل شان العلم بودہ باشد آن شخص محمدی مشرب بودہ وشخصیکہ عدم او مقابل صفات دیگر افتادہ باشد غیر محمدی مشرب است اگرچہ ازین امت بودہ باشد زیراکہ استعداد او مناسب آن نبی است کہ عدم آن شخص مقابل صفت آن نبی بودہ باشد۔

حضرت امام میفرمایدکہ شہود آنجا زاید بر شاہد و حاضر است الخ یعنی چون در فنائے قلب نسیان آفاق است کہ غیریت دارد پس فنائے شہود غیر فنائے قلب است بلکہ فنائے شہود است نہ فنائے قلب و در علم حضوری فنائے علم حضوری فنائے خود عالم است زیرا در علم حضوری علم و عالم و معلوم یک چیز است پس زوال علم مستلزم زوال خود عالم است۔

تبصرہ: علم عارف در وقت عروج بذات مقدس حضوری و علم او بنفس خود حصولی میگردد و در وقت نزول برعکس است یعنی در این وقت علم عارف بہ نفس خود حضوری و بحق سبحانہ حصولی میگردد۔

تبصرہ: وصول بذات مقدس بہ سیر اقربیت مربوط است کہ عبارت از سیر صفات است زیراکہ صفات حق تعالیٰ بما از ما نزدیک تر است و ذات حق تعالیٰ از ما و صفات حق تعالیٰ بما نزدیک تر است۔

تذکرہ: صوفیہ وجودیہ بمراتب وجوب نرسیدہ اند بلکہ خود را واجب دانستہ و از خود نگذشتہ اند۔

تبصرہ: معنائے فنا این نیست کہ سالک از عبادت خلاص میشود بلکہ فنا عبارت ازین رفتن وجود بشری و بقا عبارت از ایجاد وجود موہوبی است و وجود موہوبی عارف نیز عابد معبود حقیقی است و وفات صوری عارف سبب موت حقیقی نیست بلکہ سبب موت صوری است۔ منقول است کہ در وقت وفات حضرت قطب الدین بختیار کاکیؒ خلفائے کرام او این بیت را می خواندند۔ بیت

کشتگان خنجر تسلیم را ہر زمان از غیب جان دیگر است

در وقت خواندن مصرع اول حضرت بختیار کاکیؒ وفات و در وقت خواندن مصرع دوم دوباره زنده میگردید- بالآخره مصرع ثانی را ترک نموده و مصرع اول را تکرار میکردند و ہمان بود که روح مبارک او بعالم قدس عروج و وفات نمود- از بزرگان کرام نقشبندیہ منقول است شاید که از فرموده ہاے خواجہ عزیزان یعنی سید علی رامتنی بوده باشد- بیت

در مسلخ عشق جز نکو را نکشند لاغر صفتان و زشت خو را نکشند
گر عاشق صادقی از کشتن مگریز مردار بود آنکہ او را نکشند

در این جا کشتن عبارت از فنائے وجود بشری است که سبب بقا بوجود موہوبی است و نیز بزرگی فرموده شاید که فرمودۂ مخدومی حضرت مولانا عبدالرحمٰن جامی بوده باشد- بیت

مرا دیگر بجاے من نہ بینی چو جان آئی بجاے من نشینی
توئی از ہر دو عالم آرزویم ترا چون یافتم از خود چہ گویم

تبصرہ: باطن عارف تجلیات عالم وجوب بوده اما در ظاہر بمنزلہ عوام می باشد و ہم از حکمتہائے خداوندی است که تا معاملہ ابتلا و اختیار و آزمایش باقی مانده باشد زیرا که دار دنیا دار ابتلا بوده و حق و باطل در این دار ممتزج است اگر مشرکین قریش انوار باطن سردارؐ دو عالم را میدیدند ہرگز انکار نمیکردند مگر حکیم مطلق چیزے را که خواستہ آنرا کرده است. شیخ الاسلام حضرت خواجہ عبداللہ انصاری میفرمایند که مردم از آخیر می ترسند و عبداللہ از اول که درباره ما چہ نوشتہ اند حضرت فاروقؓ دعا میکردند خدایا اگر ما را شقی نوشتہ آنرا محو کن و ما را سعید بگردان و اگر ما را سعید نوشتہ آن را ثابت بدار- و حضرت مولانائے روم میفرمایند مصرع: ماہی از سر گنده گردد نہ زدم

مکتوب شصت و دوم

تبصرہ: در این مکتوب شریف تفصیل فرموده حضرت امام قرار ذیل است:

حقیقت انسان عدم است وانسان از عدم بوجود آمدہ وعدم وجود خارجی نداشتہ بلکہ صرف وجود علمی دارد ودر علم او تعالی یک عدم از عدم دیگر متمیز است وہمچنان در علم ذات ایزدی انعکاس یک صفت معین بیک عدم معین وانعکاس صفت دیگر بہ عدم دیگر رسیدہ بود وبعد ازان صفت تخلیق پرتو وجود واجب تعالی را بران عدمات ممزوجہ انداختہ آن عدم ممزوج را موجود خارجی گردانیدہ است واختلاف مشارب نیز ازہمیں جا سر چشمہ گرفتہ است یعنی عدم کہ درمقابل صفت علم واقع بودہ در پرتو علم بآن رسیدہ افراد این عدم کہ زید وبکر وغیرہ بودہ باشد ابراہیمی مشرب ونوحی مشرب اند وعدم کہ پرتو کلام بہ آن رسیدہ موسوی مشرب اند وعلی ہذا القیاس، خلاصہ ذات انسان عدم وکمالات صفات ثمانیہ او یعنی علم وغیرہ صفات انسان پرتو صفات واجب است واز خود انسان نیست - بیت

نیاوردم از خانہ چیزی نخست تو داری ہمہ چیز ومن چیز تست

درایں جا یک سوال دقیق وارد می شود:

سوال: درحالیکہ یک عدم درمقابل علم وعدم دیگر درمقابل قدرت وعلی ہذا القیاس ہر عدم بمقابل یکے از صفات ثمانیہ واقع گردیدہ است پس عدمیکہ درمقابل علم واقع گردیدہ باید کہ تنہا دارائے علم بودہ باشد وعدمیکہ مقابل قدرت واقع شدہ باید کہ تنہا دارائے قدرت بودہ باشد وعلی ہذا القیاس عدمانیکہ بمقابل یکے از صفات ثمانیہ واقع گردیدہ باید تنہا دارائے پرتو ہماں صفات بودہ باشد نہ پرتو صفات دیگر حالانکہ انسان جامع تمام صفات ثمانیہ است وانسان بصفات ثمانیہ موصوف است۔

جواب: عدم زید وبکر کہ درمقابل یک صفت بودہ قبل از تخلیق پرتو آن صفت بآن عدم رسیدہ بود اما در ثانی کہ پرتو وجود حق سبحانہ تعالی کہ جامع کمالات صفات ثمانیہ می باشد بنا بر مشیت خداوندی بآن عدمیکہ بمقابل ہر صفت واقع بودہ منعکس گردیدہ ودر نتیجہ زید وبکر وغیرہ بوجود آمدہ اند - چون حضرت وجود دارائے کمالات صفات ثمانیہ است بنابران از برکت پرتو وجود زید وبکر وغیرہ افرادیکہ بوجود آوردہ شدہ اند ہر کدام دارائے نمونہ وپرتو کمالات صفات ثمانیہ گردیدند حضرت امام میفرمایند ازین تحقیق لازم آمد کہ این قدر ہست کہ وصول آن شخص بواسطہ آن صفت است کہ عدم آن مقابل آن صفت بودہ۔

تبصرہ: فنا دو نوع است یکی فنائے شہودی است و دیگرے فنائے وجودی۔ فنائے شہودی آنست کہ ماسوی مرتبہ وجوب از دید و شہود عارف برآمدہ باشد۔ و فنائے وجودی آنست کہ وجود بشری عارف بوجود موہوبی تبدیل گردد۔ ناگفتہ نماند کہ وجود موہوبی مراتب متعدد دارد چنانچہ تفصیل آن قبلا گذشت۔

تبصرہ: در نزد حضرت امام موجودات سہ قسم اند۔

(۱) موجودات خارجی کہ عبارت از ذات مقدس او تعالی و صفات ثمانیہ او تعالی است۔

(۲) موجود نفس الامری عبارت از عرش و کرسی، لوح و قلم، بہشت و موجودات بہشت ظاہر و باطن انبیاء عظام تنہا باطن اولیاء کرام و حروف قرآن کریم و وجود ملائک وغیرہ ذوات مقدس۔

(۳) موجود وہمی کہ عبارت از عالم امکان است کہ اصل آن عدم است۔ ناگفتہ نماند کہ نفس الامر علماء معقول دیگر است و نفس الامر حضرت امام دیگر زیرا کہ عارف کامل در رفت وجود موہوبی از مرتبہ وہمی بہ مرتبہ نفس الامری عروج و ارتقامی یابد۔ لہذا درین تعبیر نفس الامر حضرت امام و نفس الامر علماء معقول کہ از فلسفہ خشک مادیات منبع میگیرد فرق زیاد موجود است چنانچہ گفتہ اند۔

مصرع از فلسفہ چہ پرسی اسرار کبریا را

سوال: مرتبہ نفس الامر دارائے چہ فضیلت خواہد بود؟

جواب: موجودات نفس الامری نسبت بموجودات وہمی بمرتبہ وجود خارجی نزدیکتر است لہذا وجود نفس الامری از وجود وہمی کہ در مرتبہ وہم قرار داشتہ و از عدم سرچشمہ گرفتہ بمراتب افضلیت داشتہ می باشد کہ بموجود خارجی نزدیک است۔

سوال: در فنائے شہودی عارف وجود خود را کہ عدم است نمی بیند زیرا کہ ماسوی از دید و شہود او برآمدہ است اما فنائے وجودی کہ عارف معدوم نشدہ چہ مفہوم خواہد داشت؟

جواب: فنائے اول مشاہدہ نمودن مرتبہ وجوب است و فنائے دیگری بقا یافتن بآن مرتبہ مقدسہ شتان ما بینہما یعنی در مرتبہ فنائے شہودی ماسوی از دید عارف برآمدہ و

عارف بعد میت اصلی خود پے بردہ اما در مرتبہ فنائے وجودی تجلیات آن مرتبہ مقدسہ جانشین عدم میگردد و عدم عارف از بین میرود یعنی وجود بشری عارف کہ اصل آن عدم بودہ بوجود موہوبی تبدیل و باطن عارف تجلیات ذات مقدس و ظاہر او تجلیات صفات ثمانیہ او تعالی میگردد۔ ذلک فضل اللہ یوتیہ من یشاء۔ خلاصہ اینکہ ابعد از مراتب فنائے شہودی و وجودی وجود عارف بہ وجود موہوبی تبدیل می یابد و معدوم نمی گردد۔

مکتوب شصت و سوم

تبصرہ: در این مکتوب شریف حضرت امام میفرماید کہ عالم ممکنات موہوم بودہ وحق سبحانہ موجود است پس قرب عالم بہ حق سبحانہ شبیہ قرب صورت است بہ آئینہ چنانچہ صورت در آئینہ نبودہ بلکہ صرف دران نمودار گردیدہ و از زشتی صورت بہ آئینہ ہیچ نقصان عاید نمی گردد و آئینہ بہمان صرافت خود موجود است حضرت امام باز توضیح میفرماید کہ چون باین موہوم آثار موجود ترتیب یافتہ بنابران عذاب و ثواب ابدی بآن مترتب گشتہ و در حس بمنزلہ موجود نشان دادہ شدہ و بعض افراد آن کہ اولیاء کرام اند بہ موجود حقیقی قرب و اتصال بلاکیف پیدا نمودہ و بآن مسرور اند۔ بیت

در این دیار بدان زندہ ام ‏ کہ گاہ گاہے نسیم عاطفت از ان دیار می آید

حضرت امام عشق عارفانہ خودرا اظہار و میفرماید کہ اگرچہ کہ موہوم ام مگر امید قرب کہ بادار حقیقی خود دارم و این فرمودہ ہاے حضرت امام ہم اثر عشق عمیق و سرشار اوست کہ بہ بادار و محبوب حقیقی خود دارند۔ بزرگان فرمودہ کہ انسان حیوان عاشق می باشد۔ بیت

گر عشق نبودی و غم عشق نبودی ‏ چندین سخن نغز کہ گفتی کہ شنیدی

بنابران لازم بود کہ انسان را بہ حیوان عاشق تعریف می کردند نہ بہ حیوان ناطق۔

ہر چند پیر خستہ دل و ناتوان شدم ‏ ہر گاہ کہ یاد روے تو کردم جوان شدم

مثنوی عشق آن شعلہ است کہ او چون بر فروخت ‏ ہر چہ جز معشوق باقی جملہ سوخت

مکتوب شصت وچہارم

تبصرہ: معنی زوال عبارت از فنائے وجود بشری وثبوت عبارت از بقا وجود موہوبی است حضرت عروۃ الوثقی خواجہ محمد معصومؒ در مکتوبات خود میفرماید کہ اولیائے کرام بہ حیات حقیقی زندہ اند و مرگ صوری حیات حقیقی آنہا را زائل کردہ نمی توانند و مرگ صوری نقیض حیات صوری است بہ حیات حقیقی کار ندارد چنانچہ حضرت حافظ شیرازی میفرماید۔

ہرگز نمیرد آنکہ دلش زندہ شد بعشق ثبت است در جریدۂ عالم دوام ما

حیات حقیقی عبارت از بقائے لطائف است با انوار وجوب کہ در موت تغیر نمی یابند حضرت حافظ شیرازی میفرماید

خلل پذیر بود ہر بنا کہ می بینی مگر بنائے محبت کہ خالی از خلل است

معنائے فنائے عین واثر ازین قرار است: عارفیکہ بصفات ثمانیہ رسیدہ باشد اگرچہ عین او فانی گر اثر او فانی نمی شود زیرا کہ قبل از فنا اثر آن صفت در وجود عارف رسیدہ واین اثر بہ شہود صفات زائل نمی گردد یعنی شہود صفت سبب فنائے اثر آن صفت نمی شود اما عارفیکہ بہ شیونات ذاتیہ و مقامات برتر از آن برسد عین واثر او ہر دو فانی میگردد بواسطہ اینکہ ذات او اثر صفت بودہ نہ اثر شئون ذاتیہ وصفات از شیونات پائین تر است چون صفت در شہود عارف فانی شد اثر آن نیز فانی شد لہذا در مقام شیونات ہر دوے عین واثر عارف فانی میگردد۔ پوشیدہ نماند کہ فنائے اثر خاصہ محبوبان ومحمدی مشربان است و ہر عارف بہ فنائے اثر مشرف شدہ نمی تواند۔ مصرع

نہ ہر کہ سر بتراشد قلندری داند

تذکرہ: اولیائے کرام در بارہ رجوع وعدم رجوع واصل اختلاف دارند بعض آنہا میگویند کہ واصل ہم بہ صفات بشری رجوع می کند و برخی مدعی آن اند کہ واصل از رجوع صفات بشری محفوظ ومصئون است۔ این اختلاف شان نیز مبنی بر تفاوت مقامات است زیرا کسانیکہ بہ صفات رسیدہ باشند برجوع واصل قائل اند وعارفانیکہ بہ شہود شیونات مشرف شدہ باشند

برجوع واصل قایل نیستند. باید دانست که این اختلاف شان درباره امکان رجوع می باشد نه در وقوع رجوع یعنی رجوع واقع نیست حضرت امام میفرماید حقیقت ممکنات چون اعدام باشند الخ یعنی ذات زید و یا بکر آن عدم است که در مقابل علم و یا در مقابل قدرت افتیده پس عدم زید و عدم بکر که ذات زید و بکر است عدم مقید است نه عدم مطلق و این عدم مقید عبارت ازان عدم است که مضاف است بعلم و قدرت و عدم مطلق نیست. انچه میفرماید لازم می آید الخ یعنی فرموده حضرت امام بیان یک سوال است؟

سوال: وقتیکه عدم از ماهیت عارف زائل شود و وجود موهوبی بجاے آن نشیند باید که عارف واجب گردد و وجود واجبی پیدا کند حالانکه ممکن واجب شده نمی تواند؟

جواب: ممکن در وقت زوال عدم داراے آن وجود نمی گردد که از صفات واجب یا ذات واجب است بلکه ممکن داراے آن وجود میگردد که ظل وجود واجب است که عبارت از وجود موهوبی است.

مصرع زمین فلک شود و آدمی خدا نه شود

بیت نه آن این شود نه این شود آن که اشکال گردد بر تو آسان

سوال: در سابق گفته شد که وجود از صفات واجب و یا عین ذات واجب است، این تردید براے چه خواهد بود؟

جواب: نزد اہل سنت وجود یک صفت زاید است بر ذات او تعالی و عین ذات نیست و نزد حکما وجود عین ذات است، نزد حضرت امام که از محققین اہل سنت است و از مشاہده و الہام بیان میفرماید۔ وجود از صفات انتزاعیه بوده که وجود خارجی ندارد و حق سبحانه بذات خود موجود است نه بوجود و صفات ثمانیه او تعالی بذات او تعالی موجود اند نه بوجود و ذات مقدس از مرتبه وجود و صفات دیگر بلند تر است. بیت

زاعلی بالا و بالا زبالا بلندی ہم نمی گنجد در آنجا

باید دانست که وجود دو قسم است وجود اصلی و وجود ظلی. وجود اصلی خاصه حق تعالی است

ووجود ظلی مشترک است در بین واجب وممکن وبهر دوی آنها اطلاق میگردد چنانچه که میگوئیم خداوند موجود است و انسان موجود است ووجودیکه خاصه واجب تعالیٰ است از نقاصت عدم برتر است و صفات واجبی اگرچه واجب وقدیم اند مگر از رایحه امکان خالی نیستند واحتیاج صفات به قیام ذات نیز مثبت رائحه امکان است وعدم نیز در مقابل صفات ثمانیه به نقاصت خود برپاست خلاف ذات مقدس که عدم به نقاصت آن مرتبه مقدسه برپا شده نمی تواند- زیرا که عدم در مرتبه وجود مشترک سلب گردید پس بمراتب بالاتر قیام کرده نمی تواند پوشیده نماند ثبوتیکه بعوض عدم حقیقت عارف گشته نائب مناب عدم ذاتی آن عارف گردیده است که بعد از فنای عدم آن عدم به ثبوت و وجود موهوبی تبدیل گردیده واین نیابت تا به اخیر مقام قاب قوسین است که وجود بشری بطور کمال فنا نیافته است ودر مقام او ادنیٰ که عدم بانجام رسیده وعارف همه ثبوت گردیده عدم بکلی از بین رفته این مرتبه مرتبه نهایت فنا است.

تبصره: قوسین عبارت از قوس وجوب وقوس وجود امکانی عارف است.

تذکره: قاب قوسین دارای سه مراتب است.

(۱) قوس امکانی وقوس مراتب وجوب است در این مرتبه که سالک قوس صفات اضافیه را دیده وخود را هنوز فراموش نکرده است پس دو قوس عبارت از قوس صفات اضافیه وقوس وجود عارف است.

(۲) وقتیکه عارف از صفات ثمانیه عروج کند وذات مقدس مشهود او گردد در اینجا دو قوس عبارت از قوس صفات وقوس ذات مقدس است.

(۳) وقتیکه عارف کامل به شهود ذات مقدس مشرف گردد وصفات را فراموش کند در این مرتبه قوسین عبارت از وجود موهوبی عارف ومرتبه ذات مقدس است واین مقام قاب قوسین بلندترین مقامات قاب قوسین است ومقام او ادنیٰ آن است که عارف از شهود ووجود موهوبی خود گذشته تنها به شهود مرتبه ذات مقدس مشرف گردد ووجود بشری او بوجود موهوبی تبدیل شود.

تذکره: حضرت امام در مکتوبی قوس اولی وقوس ثانی را چنین بیان میفرماید که قوس اول عبارت از وجود عارف است قبل از انکه بمقام او ادنیٰ مشرف شود وقوس ثانی عبارت از ان وجود موهوبی

عارف است کہ در وقت نزول از مقام اوادنی باز وجود موہوبی خود را مشاہدہ کند و آنچہ میفرماید کارخانہ عدم بروی برپا ماندہ الخ یعنی اثنینیت قبل ازاین مقام بوجود عدمی مربوط بودہ حال اگرچہ اثنینیت است اما اثنینیت وجود موہوبی است کہ تعبیر آن بہ ثبوت کردہ میشود نہ بہ عدم۔ آنچہ میفرماید چون معاملہ از نقیض ثبوت بالا رود الخ یعنی وقتیکہ عارف بشہود ذات مقدس مشرف و از شہود ثبوت خود کہ ذات او بودہ عروج فرماید او ادنی است و نقیض ثبوت کہ عدم است در آنجا گنجایش ندارد چنانچہ در سابق گفتہ شد کہ در مرتبہ ذات مقدس عدم را تاب نقاضت نیست۔

تبصرہ: در این وقت قیام عارف بذات مقدس او تعالی است قبل ازین قیام او بظلال ذات مقدس بودہ کہ عبارت از صفات ثمانیہ و ظلال صفات ثمانیہ است۔

سوال: قیام عارف بذات بحت گفتہ شدہ حالانکہ قیام بذات بحت خاصہ صفات ثمانیہ بودہ پس فرق در بین قیام عارف و قیام صفات چہ خواہد بود؟

جواب: قیام صفات بذات مقدس قیام خارجی است کہ خاصۂ صفات ثمانیہ است و قیام عارف قیام شہودی است شتان بینہما۔ آنچہ میفرماید اما صفات را نقایض است کہ عدم علم و عدم قدرت بودہ باشد الخ یعنی چون وجود این عارف از تجلی ذات بحت است بنابران وجود عارف ہم از نقاضت عدم فارغ است آنچہ میفرماید پوشیدہ نماند الخ این فرمودہ شان بیان سوال است اما جواب این سوال را خود شان بیان فرمودہ و گفتہ اند کہ عارف واجب نمی گردد زیرا کہ وجود موہوبی او نیز در وہم و حس می باشد نہ در خارج۔ مراد از وہم نفس امر است زیرا کہ عارف از مرتبہ وہم گذشتہ است و بہ مرتبہ نفس امر رسیدہ است۔

سوال: حضرت امام در بعضے مکاتیب خود وجود این طور عارف را نفس امری گفتہ و در این جا آنرا وہمی فرمودہ اند علت آن چہ خواہد بود؟

جواب: مراد حضرت امام از وجود وہمی مقابل وجود خارجی است نہ وجود وہمی ممکنات دیگر کہ مقابل موجود نفس الامر بودہ باشد و آنچہ میفرماید بدانند الخ یعنی تمامی ذات مقدس علم است و

تمامی قدرت و کلام علیٰ ہذا القیاس۔ یعنی ذات مقدس عین کمالات ثمانیہ می باشد، باقی مانند ظہور حق سبحانہ کہ حق تعالیٰ گاہے بصورت علم و گاہے بصورت سایر صفات ظہور میفرماید۔

سوال: ذات مقدس تعبیر ندارد و ظہور یک امر حادث است پس ظہور بذات مقدس مناسبت ندارد؟

جواب: ظہور ذات غیر ذات بودہ و یک تمثال ذات است و این ظہور و تمثال منافی قدامت ذات شدہ نمی تواند۔ آنچہ میفرماید، نیز ازین قبیل است الخ یعنی تجلی ذات مقدس بصورت این عارف کامل متمثل میگردد و این ظہور برخلاف مرایاے صوری است زیرا کہ در مرایاے صوری صورت تابع مرات است و درایں جا مرات واجب بصورت عارف متمثل گردیدہ یعنی صورت تابع مرات نشدہ چنانچہ کہ در آئینہ ہاے ظاہری صورت تابع آئینہ می باشد۔ پوشیدہ نماند کہ رسیدن باین معارف مقام حضرت امام است و اکثر عرفاے دیگر باین مقام رسیدہ نمی توانند۔ آنچہ میفرماید این تعین باوجود حدوث الخ یعنی عنایت و اعطاے این وجود موہوبی اکمل ترین وجودات موہوبی است۔

سوال: مرائیت وجود حق چہ معنی خواہد داشت؟

جواب: بہ شما معلوم است کہ آئینہ صوری و ظاہری صورت اشیاء را نمایان می سازد ہمچنان در علم واجب تعالیٰ ہمہ چیز معلوم است و ذات حق سبحانہ ہمہ چیز را میداند و ہر چیز بروے نمایان است بنابران اطلاق مرات بران مرتبہ وجوب واقع شدہ است۔

تبصرہ (۱)۔ ظہور این تمثال وجوب در مرتبہ عالم مثال نیست زیرا کہ عالم مثال مانند عالم محسوسات در مرتبہ وہم است بلکہ این ظہور در ظل خارج و در مرتبہ نفس امر می باشد کہ از مرتبہ وہم و محسوسات بلند تر است و بوجود خارجی نزدیک تر است و وجود خارجی در عالم مثال نمی گنجد زیرا کہ وجود خارجی خاصہ ذات مقدس است۔

تبصرہ (۲) حضرت عروۃ الوثقیٰ بر میر محمد نعمان می نویسد آیہ کریمہ است کہ میفرماید: کہ "حق سبحانہ بین شخص و قلب او حائل میگردد" بوجدان خود رجوع فرمائید الخ یعنی تجلی ذات مقدس در بین شخص و قلب او جاگزین میگردد۔ خلاصہ اینکہ در قلب تو تمثال ذات مقدس موجود است

پس متوجہ شو وازان غافل مباش۔ حضرت میر نعمان ہم شخص بسیار کلان بودہ از جملہ اولیاء بزرگ است۔
آنچہ میفرماید "گوئیم تنزل بر تقدیرے لازم می آید الخ" یعنی فقیر ظہور را عین مرتبہ وجوب نمی داند بلکہ این
ظہور را ظہور ریک تمثال می انگارد کہ غیر ظاہر است چنانچہ صورت زید در آئینہ عین زید نبودہ بلکہ انعکاس
تجلی صورت زید است در آئینہ وظاہر عبارت از حق سبحانہ است کہ تمثال آن مرتبہ مقدسہ در قلب
عارف ظاہر است۔

تبصرہ: عارفیکہ بہ بقاے ذاتی مشرف شود یعنی ذات وحقیقت او تجلی ذاتی بگردد
ہر صفت از صفات ثمانیہ او وہر لطیفہ از لطائف او بہ شان خود عارف متمثل شدہ می تواند از یں جا
است کہ میگویند حضرت غوث الثقلینؒ وحضرت خواجہ بزرگؒ در یک آن وزمان معین بچند جاے
حاضر شدہ بودند حق سبحانہ در حدیث قدسی میفرماید "وقتیکہ بندۂ خود را محبوب گردانم من سمع
وبصر او می شوم"۔ پوشیدہ نماند کہ حقیقت جامعہ عبارت از قلب نوری است ومضغہ از قلب
صنوبری است در ابتدا وقبل از کمال ادراک مضغہ بواسطہ قلب نوری بودہ وبعد از حصول کمال
کمالات او از کمال لطائف دیگر فوق تر است ووصول بذات مقدس خاصہ اوست آنچہ میفرماید
"در رنگ آنکہ در دیگ پختہ الخ" یعنی قلب صنوبری بہ تجلیات لطایف دیگر متاثر نمی شود وکمال او
بہ تجلیات بلند تر مربوط است۔

مکتوب شصت وپنجم

تبصرہ: وقتیکہ عارف بہ شہود ذات مقدس او تعالی مشرف شود وبہ تجلی ذاتی باقی گردد۔
ہر صفت از صفات عارف بہ عنوان ذات عارف ظہور می نماید وہمچنان ہر لطیفہ او بہ شان وجود او
متمثل میگردد۔ آن چیزیکہ عوام را در آخرت وجنت میسر میگردد اولیاء را آن کمال در دنیا دست میدہد
زیرا کہ این کمال مربوط بہ موت است واولیاے کرام در دنیا بواسطہ فنا وبقا بموت مشرف شدہ اند
بنا بر آن آنچہ براے دیگران در بہشت میسر میگردد این بزرگواران در دنیا از آن مستفید وبہرہ ور اند۔

"ذلک فضل اللہ"۔ مومنان بہ تمام وجود خود حق سبحانہ را می بینند، اولیاء کرام در دنیا بہ تمام وجود خود کلام حق را می شنوند۔

مکتوب شصت و ششم

حضرت امام میفرمایند، معرفت ظل مستلزم معرفت اصل است الخ یعنی مراد از معرفت، معرفت فی الجملہ است زیرا کہ حضرت امام در جاے دیگر فرمودہ کہ درین صورت یک چیز و خود آن چیز اثنینیت موجود است و بعبارت دیگر خود شی و صورت شی دو چیز متغایر اند۔ پس معرفت یکے سبب معرفت کامل آن دیگرے شدہ نمی تواند۔ اما معرفت ظل سبب معرفت فی الجملہ اصل می شود۔ آنچہ میفرمایند کہ اہل سنت ہم آنرا بلا کیف گفتہ اند الخ یعنی دیدار جنت بے چون بودہ و جنت دارائے لیاقت دیگر است یا بعبارہ دیگر جنت محل دیدار رویت بلا کیف حق سبحانہ است و این دنیا کہ دارائے چون و چند بودہ دارائے آن لیاقت نیست و دیدار جنت ہم بلا کیف است۔

تبصرہ: در این جہان باطن اولیاے کرام عاری و بری از دنیا گردیدہ و لیاقت رویت قلبی را پیدا نمودہ است۔ آنچہ دیگران را نسیہ براے این بزرگواران نقد است۔

مکتوب شصت و ہفتم

حضرت امام میفرمایند، بواسطہ انعکاس و تلبس صور علمی الخ یعنی نزد حضرت شیخ اکبرؒ غیر از ذات حق سبحانہ ہیچ چیز وجود خارجی نداشتہ و صفات ثمانیہ نیز دارائے وجود خارجی نبودہ بلکہ صرف وجود علمی دارند و نزد حضرت شیخ این صورت علمی صفات در آئینہ ذات افتیدہ و بصورت عالم نمایان شدہ است و صور علمی صفات را اعیان ثابتہ نامیدہ اند یعنی آن موجودات را در علم ثابت میدانند نہ در خارج و مراد از علم عالمیت او تعالی مراد داشتہ نہ صفت علم را زیرا کہ صفت علم در نزد او وجود ندارد۔

تبصره: این پنداشت های حضرت شیخ که در مقام توحید وجودی رخ داده بود خطای کشفی است در ثانی حضرت شیخ ازین مرتبه ترقی نموده اند چنانچه حضرت امام در مکتوبی میفرماید که شیخ در تحت صفت الحیات کلبه دارد۔

سوال: حضرت امام این عالم را موهوم متقن دانسته واین فرموده شان خلاف شریعت است زیراکه شریعت مقدس عالم را موجود و مکلف میداند وامر موهوم مکلف شده نمی تواند۔

جواب: به نزد حضرت امام تخلیق عبارت از اتقان وجود وهمی است که در همین عالم ثابت است پس فرموده حضرت امام خلاف شریعت نیست. علمای کرام مخلوق و حضرت امام وهم متقن فرموده است۔ انچه میفرماید در رنگ عرصه خارجی نفس الامری است الخ. مراد حضرت امام در این جا نفس الامر متعارف است نه اصطلاح خود حضرت امام زیراکه آن نفس الامر امام نقیض مرتبه وهم است۔

تبصره (۲): مقام انتفا آنست که ممکنات از شهود برآید و مقام نفی آن است که سالک هنوز از ممکنات نگذشته اما در صدد گذشتن است۔

سوال: فرق حضرت شیخ و حضرت امام چه خواهد بود؟

جواب: حضرت شیخ شهود عالم را شهود ذات مقدس دانسته و حضرت امام حقایق ممکنات را عدمات دانسته که ظلال و تجلی صفات به عدمات ممزوج گشته و عدم هیولای آنها و تجلی صورت آنها ثابت که در آنجا حال گردیده پس بطور حضرت امام حقیقت ممکنات مرکب از عدم و تجلیات صفات است و ممکن بوجود ظلی خود در خارج موجود است بنابران ممکنات را واجب نمی توان گفت ونیز ممکنات را بواجب حمل نمی توان کرد زیراکه تعدد خارجی مانع حمل است اما در نزد حضرت شیخ ممکنات عین واجب بوده و حمل ممکن بر واجب به نزد او ثابت است نه به نزد حضرت امام۔

مکتوب شصت و هشتم

تبصره: اگر سائلی سوال کند که در خارج دو موجود وجود دارد یکی وجود حق سبحانه و دیگری وجود ممکنات و وجود هر کدام این دو موجود سبب تحدید یک دیگر میگردد حالانکه حق تعالی از تحدید و تناهی

وجہات ہمہ را است حقیقت این موضوع چگونہ خواہد بود؟

جواب: علمائے ظواہر اگرچہ حق تعالیٰ را نامحدود میدانند امّا از حل این سوال عاجزاند ولی حضرت امام از کمال شان کہ خداوند جل شانہ از فضل و کرم خود باو شان عنایت فرمودہ جواب این سوال را چنین میفرمایند "درخارج دو موجود نبودہ بلکہ یک موجود است کہ وجود حق سبحانہ و تعالیٰ است و ممکنات وجود خارجی نداشتہ بلکہ دارائے وجود وہمی منتقش است و یک چیز موہوم سبب تحدید موجود خارجی شدہ نمیتواند یعنی در موجود وہمی فوق و تحت، شمال و جنوب وجود ندارد و موجود خارجی فوق و تحت و یمین و شمال موجود وہمی نمی باشد۔"

سوال: ورائیت مستلزم تحدید است و حق تعالیٰ ورای عالم است پس حق سبحانہ محدود میگردد؟

جواب: در خارج غیر از ذات مقدس حق تعالیٰ و صفات ثمانیہ او تعالیٰ ہیچ چیز دیگر وجود ندارد و در آن مرتبہ مقدسہ نہ ورائیت را گنجایش است و نہ غیر ورائیت را و ورائیت حق تعالیٰ از جملہ متشابہات است کہ بشر از درک آن عاجز است۔ حضرت بیدل میفرماید: بیت

بحر بیتاب کہ آن گوہر نایاب کجاست چرخ سرگشتہ کہ خورشید جہانتاب کجاست

حضرت امام در مکتوبی میفرماید کہ حق تعالیٰ وراء الوراء ثم وراء الوراء است۔ بیت

تعالیٰ بالا و بالا ز بالا بلندی ہم نمی گنجد در آنجا

آنچہ میفرماید اولیاء را در دنیا این دولت حاصل میگردد الخ یعنی عارف کامل بہ تمام سمع و بصر میگردد

سوال: وقتیکہ تمام بصر گردد چرا مشاہدہ شان رویت گفتہ نمی شود؟

جواب: باز ہم وجود این جہان بہ نسبت وجود آن جہان ضعیف است و از ادراک او تعالیٰ بعید، اگرچہ ادراک در آخرت ہم نیست باز ہم آن رویت رویت دیگر است و آن چشم چشم دیگر، شاید کہ بعض خواص بلکہ اخص با دراک آن مرتبہ مقدسہ مشرف بودہ باشند ذلك فضل الله۔ آنچہ میفرماید شاید مومنان را در آخرت الخ یعنی چون رویت مربوط بہ موت است و سرداردو عالم فرمودہ الموت جسر الخ و اولیائے کرام بواسطہ فنا و بقا باین موت و باین جسر در این دنیا مشرف شدہ اند و دیگران بعد از موت باین جسر پائے میگذارند شتان ما بینہما۔

مکتوب شصت ونہم

حضرت امام میفرمایند اصحاب کرام بہ دولت صحبت الخ

سوال: حضرت امام صحبت خود را بہ صحبت آنحضرتؐ مقایسہ کردہ است وحالانکہ صحبت آنحضرتؐ چیز دیگر است۔

جواب: صحبت سردار دو عالمؐ چیز دیگر بودہ اما صحبت نائبان آنحضرتؐ نیز مانند صحبت آنحضرتؐ است۔

مکتوب ہفتادم

تبصرہ: حضرت امام میفرمایند کہ نقل مکتوب را بشما فرستادہ ام از انجا می فہمید کہ کار بہ صحبت است وشیخ کریم الدین نیز از فوائد صحبت بشما خواہد نوشت۔ بیت

صحبت صالح ترا صالح کند　　صحبت طالح ترا طالح کند

بیت　بنشین بہ گدایان در دوست کہ ہر کس　　بنشست باین طایفہ شاہی شد و برخواست

خواجہ احرار می فرماید۔ بیت

نماز را بحقیقت قضا تواند بود　　ولیک صحبت ما را قضا نخواہد بود

حضرت امام در مدح حضرت خواجہ احرار میفرمایند قطب المحققین سید العارفین ناصر الدین حضرت خواجہ عبید اللہ احرارؒ ونیز در مکتوبی دیگر میفرمایند کہ حضرت خواجہ را از وظیفہ اقطاب اثنا عشر کہ تائید دین با اہتمام بوط است نیز حصہ دادہ اند۔

بخاطر باید داشت کہ فوائد صحبت صالحین در احادیث آنحضرتؐ تذکار یافتہ است۔

مکتوب ہفتاد ویکم

تبصرہ (۱) خواجہ عبد اللہ پسر دوم شیخ المشائخ حضرت خواجہ باقی باللہؒ می باشد کہ عالم متبحر

دسر آمد وقت خود بوده است وشاه عبدالرحیم پدر حضرت شاه ولی الله محدث دهلوی از شاگردان ایشان است از مریدان حضرت امام بوده اما در توحید وجود قدم راسخ داشته وهمیشه مکاتیب توحیدی را بحضور حضرت عروة الوثقی مینوشت وحضرت خواجه محمد معصوم بجواب او توصیه فرموده که آئنده از ارسال چنین مکاتیب خودداری نماید۔

تبصره (۲): حضرت امام حقیقت واجب وممکن را در مثال نقطه جواله ودائره موهوم توضیح میفرماید که در شهود دائره ومرتبه وهم نقطه هم مشهود است مگر در حجاب دائره ودر خارج بدون حجاب است و حقیقت دائره همان نقطه است واشراق تمام حصص دائره از همان نقطه است و دائره صورت آن نقطه است پس واجب بر ممکن قریب بلکه اقرب است اما سبب بعد ما از واجب تعالی خود ما ونفس ما میباشیم که از اصل خود معرض وبه نفس خود متوجه گردیده ایم واشراق نقطه را از خود دانسته دعوی همسری نموده واز اصل خود دور مانده ایم ورنه خداوند بما از ما نزدیک تر است.

عارفی می فرماید۔ بیت

یار نزدیک تر از من بمن است　　این عجب تر که من از وے دورم

وحضرت ابن عربی نیز حکایت کرده که واجب از ممکن دور نیست اما ممکن بواسطه غفلت از واجب دور گشته است چنانچه حضرت بیدل میفرماید۔ بیت

جهان نیست جز تجلی دوست　　این من وما همان اضافت اوست

آنچه میفرماید، باید دانست الخ این فرمودهٔ شان برائے دفع سوال ذیل است:

سوال: وقتیکه ممکن وجود خارجی نداشته وتعدد خارجی در بین ممکن وواجب نباشد باید که حمل در بین ممکن وواجب جائز گردد وممکن، واجب دانسته شود زیراکه مانع حمل یک چیز بر چیز دیگر تعدد خارجی است. زیراکه ظهور خارجی مانند وجود خارجی سبب تعدد وجود نمی گردد۔

جواب: صورت وتمیز صورت اگرچه وهمی است مگر وهم متقن می باشد که موجب تعدد خارجی بوده ومانع حمل میگردد ظهور خارجی سبب تعدد وجود خارجی میباشد وآثار خارجی داشته است

حضرت امام میفرماید: سبحان الله الخ یعنی قدرت کامله حق تعالی مرتبهٔ وهم را یک نوع تقرر و ثبات بخشیده و چنان نمود بدون بود داده است که نه دارای وجود خارجی است و نه صرف وجود علمی بلکه با وجود اینکه در علم است بدون علم هم موجود است و این بود او مانع حمل او بر اصل او گردیده است زیرا که وجود جداگانه پیدا کرده است اگرچه در مرتبه وهم متقرر است و در خارج نیست. آنچه میفرماید عجب معامله است الخ یعنی مراد حضرت امام آنست که ممکن عین واجب نیست زیرا که قدرت او را جدا ساخته اگرچه اشراق او از اصل است مگر عدم جزء اعظم حقیقت اوست و از عدم ترکیب یافته و این دو چیز یعنی وجود خارجی و ترکیب مانع اتحاد ممکن با واجب گردیده بواسطه اینکه واجب ترکیب ندارد و ممکن دارای ترکیب است آنچه میفرماید: نقطه آخر دائره نزدیک ترین نقطه ها است به مبدأ دائره الخ

تبصره: از فرمایشات حضرت امام معلوم میگردد که نصف اول دائره عالم امر و نصف دوم آن عالم خلق است، و عالم خلق مقبل بمرکز و عالم امر معرض از مرکز است و نیز از سیاق کلام حضرت امام معلوم و هویدا است که تخلیق عالم امر قبل از تخلیق عالم خلق است و از فرمودهٔ سردار دو عالمؐ نیز تقدم عالم امر بر عالم خلق ثابت است چنانچه میفرماید که "من نبی بودم و حضرت آدم در آب و گل بود" یعنی من بصورت روحانی خود بملائک تبلیغ می کردم و حضرت آدم در بین آب و گل بود۔

بخاطر باید داشت که این تبلیغ آنحضرتؐ صرف بوجود ملکی و روحانی شان تعلق داشته است خلاصه بعد از درک مقدمات فوق اعتراض که در این مکتوب وارد است این است که حضرت امام نقطه اخیر را قریب و معرض دانسته است این فرموده شان با گفته دیگر شان از دو ناحیه متناقض بنظر میرسد۔

اول آنکه در جای دیگر نقطه آخر را بعید و این جا قریب فرموده و دوم اینکه در جای دیگر نقطه آخر را مقبل و در این جا معرض دانسته علت آن چه خواهد بود؟

جواب: مراد حضرت امام از نقطه اخیر نقطه اخیر نبوده و اخیر بکسره خا نیست بلکه آخر است به فتح خا و مراد از نقطه آخر نقطه اول است که غیر از نقطه مرکز اول ترین نقاط است به مرکز

و در ظہور مقدم است مگر پشت او بمرکز است زیرا کہ ظہورات دائرہ تا نصف دائرہ معرض از مرکز و بعد از نصف مقبل بمرکز است پس از فرمودہ ہائے حضرت امام معلوم است کہ عنصر خاک نقطہ اخیر نصف اخیر دائرہ بودہ و در قرب پیش قدم است زیرا کہ مقبل است۔ بنابراں در فرمایشات حضرت امام ہیچ گونہ تناقض موجود نیست۔ آنچہ میفرماید، بعد از طے جمیع نقاط الخ یعنی اول دائرہ با وجود قرب چوں طرف ظہورات متوجہ و از مبدا معرض است ناچار بعید میگردد و در نتیجہ بعد از طے تمام نقاط دوبارہ بہ مبدا خود خواہد رسید۔ ازین فرمایش معلوم میگردد کہ عالم امر بعد از طے عالم خلق بہ مبدا خود می رسد و نیز از فرمایشات حضرت امام معلوم می شود کہ قرب اصلی نصیب عالم خلق بلکہ نصیب عنصر خاک عالم خلق است۔ بیت

خاک شو خاک تا بروید گل
کہ بجز خاک نیست مظہر گل

ترجمہ این بیت بفکر بندہ آن است کہ عنصر خاک خود را تزکیہ و تصفیہ بدار تا گل ذات مقدس ظہور کند۔

حضرت بیدل میفرماید

خاک گرد و بہار جان دریاب
سیر نسرین و نسترن این است

مراد از بہار جان عالم امر است یعنی تا زمانیکہ عالم امر تصفیہ نشود کمالات عالم خلق آغاز نیابد و بالخاصہ عنصر خاکی کہ رئیس ہیئت وحدانی عارف است بکمال نرسد سیر نسرین و نسترن کہ عبارت از مجاہدہ عناصر و یافت او تعالی است صورت نمی گیرد۔

مکتوب ہفتاد و دوم

تبصرہ: شاید این وقت آن زمانی بودہ باشد کہ سلطان جہانگیر حضرت امام را با خود میداشت چون حضرت امام خواہان عزلت بودہ این وضعیت را ہم حبس میدانند و مراد از قرۃ العین خواجہ جمال الدین پسر میرزا حسام الدین احمد است کہ جوادت و فیض بخشی حضرت امام خواہان کمال اوست۔ حاصل مکتوب مبارک اینکہ کسانیکہ بہ جمعیت باطن مشرف اند تلوین ظاہر در باطن شان سرایت نمی کند۔

یعنی اگرچہ در ظاہر بہ نزد سلطان بودہ اما باطن بہ مرتبہ تمکین است۔

مکتوب ہفتاد و سوم

حاصل این مکتوب شریف این است کہ شیخ اکبر صفت علم را صفت اول و ظہور اول میدانند و در عین حال علم را موجود خارجی ندانستہ صرف ظہور علمی می انگارد و فوق آنرا مرتبہ لاتعین می گوید و حالانکہ فوق مرتبہ صفت علم صفت حیات و فوق صفت حیات شان العلم و فوق شان العلم شان الحیات است و فوق آن مرتبہ مرتبۂ ایست کہ تعبیر ازان بہ مرتبہ علم و یا نور صرف و حقیقت محمدی میگردد حضرت شیخ این مراتب را مشاہدہ نکردہ و فوق صفت علم را لاتعین و ذات بحت پنداشتہ است۔

سوال: شان حیات یک امر انتزاعی بودہ و نزدیک بذات مقدس است زیرا کہ صفتِ حیات اقرب ترین صفات است پس بدرک عارف چگونہ خواہد گنجید؟

جواب: شان حیات باوجود اقربیت چون پائین تر از ذات قرار داشتہ و عین ذات نیست بنا برآن در علم و ادراک عارف می گنجد۔

تبصرہ: صفات ثمانیہ واجب تعالیٰ ہمہ در یک مرتبہ موجود اند اما در کشف عارف یکے فوق دیگری مشہود میگردد زیرا کہ عارف بہ انعکاس صفات خداوندی منعکس میگردد و این انعکاس صفات بصورت تدریجی و یکے بعد دیگرے دست میدہد لہٰذا باوجودیکہ صفات در یک مرتبہ بودہ اما در شہود عارف فوقیت و تحتیت بہ نظر می رسد۔

سوال: در صورتیکہ فوق صفت علم صفت حیات بودہ باشد و مرتبہ علم پائین تر از حیات قرار داشتہ باشد در این صورت در مرتبہ ذات مقدس کہ فوق حیات است علم نخواہد بود؟

جواب: این اعتراض را حضرت امام چنین جواب دادہ است کہ صفت العلم دیگر است و شان العلم دیگر یعنی شان العلم فوق صفت حیات قرار دارد پس علمی کہ در مرتبہ پائین تر از حیات است صفت العلم است نہ مطلق علم و نیز حضرت امام در جاے دیگر فرمودہ کہ خود ذات مقدس علم است و

نیز در مکتوب ۷۶ ہمیں دفتر مکتوبات قدسی آیات مرتبہ علم را چار درجہ از مرتبہ صفت حیات بلند تر دانستہ است پس اعتراض فوق وارد نیست۔

تبصرہ: علم کہ از صفات است معلوم او غیر ذات مقدس است و علمیکہ از شیونات ذات مقدس است آن صرف ذات مقدس او تعالیٰ است۔

سوال: حضرت امام میفرمایند کہ صفت العلم او تعالیٰ بذات او تعالیٰ نمی رسد و مرتبہ ذات مقدس بصفت العلم معلوم نیست پس درصورتیکہ علم واجب کہ صفت واجب است بآن مرتبہ مقدسہ نرسد علم عارف چگونہ بآن مرتبہ مقدسہ خواہد رسید؟

جواب: عارف چنانچہ کہ از اصل خود کہ صفت علم واجب است و مبدا فیض اوست انعکاس میگردد و باین انعکاس بقامی یابد بعد ازین از برکت این بقا از مراتب شیونات و اعتبارات نیز انعکاس گرفتہ و بہ آن بقا یافتہ تا بذات مقدس او تعالیٰ میرسد و بہ تجلی ذات مقدس منعکس میگردد پس عارف از اصل و اصل الاصل خود نیز گذشتہ و بذات بحت او تعالیٰ می رسد و وجود بشری او بوجود موہوبی تبدیل می یابد و حق تعالیٰ بہ بندگان خاص خود چنین فضل و کرم عنایت فرمودہ کہ بوجود موہوبی بوصول بلاکیف بذات مقدس او تعالیٰ واصل میگردند و بانعکاس آن علم کہ عین ذات است منعکس شدہ و بواسطہ این انعکاس از ذات او تعالیٰ نیز باخبر میگردد۔ ذٰلک فضل اللہ۔

حضرت امام میفرمایند کہ این عنایت باری تعالیٰ در حق ما الخ یعنی اصل ما را کہ حضرت آدم است از مشت خاک آفریدہ مسجود ملک گردانیدہ و بہ خلافت خود سرفراز و مفتخر ساختہ و سردار دو عالم را کہ از نسل حضرت آدم است بہترین عالم گردانیدہ و زمین و زمان را بواسطہ او خلق کردہ است و امت او را امت مرحومہ و خیر الامم گردانیدہ است و این عنایت حق از قدیم با ما موجود است و امروزہ نیست۔

مکتوب ہفتاد و چہارم

تبصرہ: حضرت شیخ اکبر رویت حق تعالیٰ را بصورت لطیفہ مثالی دانستہ میگوید کہ

بیننده صورت خود را می بیند مگر در مرأت حق حضرت امام اول قول شیخ را توضیح کرده و باز گفتۂ شیخ را تردید نموده و آنرا مخالف عقیده اہل سنت میدانند۔

حضرت شیخ میگوید که مراد از مرأت حق آن شان ذاتی است که صفت مربی آن شخص ظل آن شان است مثلاً شخصی که عیسوی مشرب است این شخص حق تعالی را بصورت شان قدرت می بیند به این تفصیل که شان قدرت بصورت صفت قدرت متمثل گردیده و صفت قدرت بصورت بیننده میگردد۔ و شیخ حق سبحانہ را مرات دانسته و میگوید که مرات بصورت بیننده متمثل میگردد بنا بران نزد او حق تعالی ہم مرأت است و ہم بیننده و نیز میگوید که بیننده و عارف حق تعالی را ندیده بلکه صورت خود را در آئینہ وجوب و بصورت وجوب دیده زیرا که ذات مقدس از قیود مطلق و خالی است و مطلق مرأت یک صورت مقید شده نمی تواند مگر آن شان که اصل صفت مربی سالک است مقید است تخصیص بآن سالک داشته که مربی اوست یعنی آن صفت که ظل این شان است مربی آن شخص است پس خود شان ہم مقید و مرأت گردیده و این را از این سبب مرأت میگوید که مرأت واسطه دیدن است چون این شخص خود را بصورت این شان می بیند پس شان حکم آئینہ پیدا کرده است که او را به او نشان داده۔

حضرت امام میفرماید که شیخ از صوفیه وجودیه بوده و وجودیه ممکن و واجب را یک چیز میدانند پس نزد آنہا دیدن ہر شخص دیدن حق است اما حضرت شیخ چون عالم بزرگی است به نقص این موضوع ملتفت گردیده لہذا دیدن ہر فرد را دیدن حق ندانسته بلکه تنہا دیدن آن شان را که سالک بصورت خود دیده است آن را دیدن حق می داند و آن صورت خود بیننده است که بصورت شان مربی خود آنرا دیده است۔ انچه میفرماید که این مرأت برخلاف دیگر مرایا است و این مرأت بصورت خود بیننده میگردد و مرایای دیگر نه چنان است الخ یعنی مرأت عبارت از آن شان است که بیننده خود را بعنوان وجوب دیده است و واجب دانسته و تا این جا شرح کلام شیخ بوده بعد از آن حضرت امام قول او را تردید و میفرماید که ظہور آن شان ظہور یک مخلوق است که حق سبحانہ او را اظہار نموده و نیز میفرماید عجیب است از کاملهائے صوفیه که بر دیدن تشبیہی تسلی خود کرده اند و از تنزیہ غافل ملفوف مانده و دیدن

شان ہیئتش را دیدن حق دانستہ اند آنچہ میفرماید بلکہ گمان بردہ کہ قایل بہ تنزیہ محض قاصر است الخ

تبصرہ: وجودیہ میگویند کہ حق سبحانہ جامع تنزیہ و تشبیہ است و تشبیہ عبارت از مرتبہ امکان است و میگویند کہ تشبیہ عین تنزیہ است و ممکن واجب است و این را ازین سبب میگویند کہ واجب محدود نشود و اگر ممکن واجب نگردد واجب محدود خواہد شد۔ زیرا کہ یک موجود موجود دیگر را محدود می گرداند حضرت امام میفرماید کہ وجود ممکنات محدود واجب شدہ نمی تواند زیرا کہ ممکن موجود خارجی نبودہ بلکہ وہم منقش است۔

خلاصہ اینکہ وجودیہ ممکنات را واجب پنداشتہ و واجب را دارای مراتب متعددہ میدانند چنانچہ مراتب تعینات خمسہ و مرتبہ لاتعین ہمہ را واجب می پندارند اما حکم مرتبہ لاتعین را در مراتب دیگر مقایسہ نمی کنند و میگویند کہ مرتبہ لاتعین احکام و خواص جداگانہ داشتہ و تعین اول کہ عبارت از علم اجمالی است حکم جداگانہ داشتہ و تعین ثانی کہ علم تفصیلی است خواص جداگانہ و عالم ارواح خواص جداگانہ و عالم مثال کہ تعین رابع است خواص جداگانہ و عالم اجساد کہ تعین پنجم است خواص جداگانہ دارند مگر تمام این مراتب واجب اند حضرت مولانا عبدالرحمن جامی کہ از صوفیہ وجودیہ است میفرماید:۔ گر فرق مراتب نکنی زندیقی

یعنی این مراتب ہمہ واجب اند مگر خواص ہر مرتبہ جدا است حضرت امام بہ کلمہ لایخفی بالای شیخ اعتراض کردہ و میگوید کہ در نزد شما تشبیہ وجود خارجی نداشتہ صرف وجود علمی دارد و موجود علمی محدد وجود خارجی شدہ نمیتواند بمنزلہ عدم خارجی کہ محدد وجود خارجی شدہ نمیتواند و اگر عدم وجود خارجی میداشت محدد وجود خارجی میگردید و او را محدود می ساخت و چون عدم وجود خارجی ندارد محدد موجود خارجی شدہ نمیتواند ہمچنان ای شیخ ممکنات بنزد شما وجود خارجی ندارد۔ بنا بران چگونہ محدد واجب شدہ میتواند پس ضرور نیست کہ شما ممکن را عین واجب پندارید و نیز واجب را مرکب از کامل و ناقص بانگارید و حالانکہ مرکب از کامل و ناقص ناقص است و نیز اعیان ثابتہ بہ نزد شما صرف وجود علمی داشتہ و وجود خارجی ندارند و موجود علمی محدد وجود خارجی نمی گردد چنانچہ تصور شریک

باری تعالیٰ مستلزم تحدید واجب شدہ نمی تواند زیراکہ صرف تصور بودہ وجود خارجی ندارد بنابران چوں شما عالم را فقط موجود علمی میدانید پس موجود علمی موجود خارجی را محدود ساختہ نمی تواند لہذا حکم اتحاد درست نبودہ وبآن احتیاج نیست۔ حضرت امام بہ کلمہ فنقول قول شیخ را بیان کردہ میفرماید کہ شیخ تجلی شان را انتہاے تجلیات میداند ومیگوید کہ بالاتر ازین تجلی ہیچ مقام نیست۔

تبصرہ: این مکتوب حضرت امام ناتمام ماندہ مگر حضرت امام در مکاتیب آیندہ فرمودہ کہ شیخ از وصول مطلب دیگران را باز میدارد ومیگوید کہ بالاتر ازین ترقی نیست وحضرت امام میفرماید کہ اگر بالاتر عروج نہ کنیم چہ کردہ باشیم واز مطلوب چہ چیز بدست آوردہ باشیم الخ یعنی ہرگاہ بالاتر ازین مقام عروج نہ کنیم از مطلوب ومعشوق حقیقی مہجور می مانیم۔ بیت

ترسم کہ یار ما را نا آشنا بماند تا دامن قیامت این غم بہ ما بماند

مصرع درون دیدہ اگر نیم مواست بسیار است

مکتوب ہفتاد وپنجم

تبصرہ: حضرت امام بہ خواجہ محمد ہاشم کشمی تفہیم میدارد کہ تجلی افعال آن است کہ گفتہ شد ومیفرماید کہ در قول وجودیہ افعال مختفی نشدہ بلکہ نسبت افعال مختفی شدہ وفاعل افعال را کہ زید وبکر است واجب گفتہ اند ولازم بود کہ افعال ممکنات را بہ ممکنات منسوب می گفتند اما آنہا افعال ممکن را با واجب منسوب کردہ اند وزید وبکر را واجب دانستہ اند افعال ممکن را نہ بینند انچہ میفرماید اگر توجہ است الخ یعنی وجود بشری سالک فانی ووجود موہوبی کہ بما وعنایت شدہ ذاکر میگردد ونیز قبل ازین سالک صفات ثمانیہ را از خود میدانست ودرین وقت میداند کہ این صفات ازان من نبودہ بلکہ پرتو صفات واجب است ومورد کلمہ انا کہ براے وجود بشری وضع شدہ است فانی میگردد واین عارف انا را بخود راجع نمی سازد۔

تبصرہ: اگرچہ عارف بہ وجود موہوبی باقی گردیدہ وکلمہ انا کہ موضوع براے

وجود بشری او بودہ از بین رفتہ است و عارف خود را عین واجب می بیند مگر آثار آن مرتبہ مقدسہ راجع ساختہ نمی تواند زیرا کہ انا مثبت خودی و بشریت بودہ و خودی از روے رفتہ است و در انا الحق خودی از بین نرفتہ بلکہ عنوان خودی تبدیل شدہ و ممکن کہ سالک است بہ عنوان وجوب دیدہ شدہ ناگفتہ نماند کہ عارف در ابتداے فنا خود را مانند جماد بدون حس دیدہ و در ثانی آن جماد نیز از نظرش معدوم میگردد، فناے اول فناے عین بودہ و فناے ثانی فناے اثر است۔

سوال: وقتیکہ عارف ہر دوے وجود و عدم را باختہ باشد عارف معدوم مطلق خواہد بود پس کہ میگوید و چہ را می بیند؟

جواب: فنا و بقا در شہود مستلزم فناے وجود خارجی نیست این سوال میر حسین سادات ہروی است کہ حضرت خواجہ محمد معصوم مجددی جواب این سوال را بصورت عتاب آمیز نوشتہ و فرمودہ کہ فنا شہودی بودہ و وجودی نیست و نیز تمام لطائف عارف بیک مرتبہ فانی نمیگردد بلکہ فنا و بقاے لطائف تدریجی است و در وقت فناے یک لطیفہ لطیفہ دیگر باقی است۔

تذکرہ: زمانہ عروۃ الوثقی و میر حسین متحد نہ بودہ سوال میر حسین در کتاب او است۔

پوشیدہ نماند کہ نزد صوفیہ مقرر است کہ حقیقت سالک یک عدم مقید بودہ کہ بہ انعکاس تجلی صفات از اعدام دیگر امتیاز یافتہ و وجود پیدا کردہ است چنانچہ صورت کہ مشخص ہیولا است و عدم ہیولاے ممکنات و تجلی صورت آنہا است یعنی صورت تشخیص کنندہ ہیولا است و ہیولا محل صورت است اما حضرت امام کہ بکمال عروج و علم مفتخر اند میفرمایند کہ انعکاس تجلی در عدم بہ اعتبار توہم است و در حقیقت تجلی در عدم منعکس نگشتہ و عدم نیز وجود نیافتہ پس تجلیات در عالم وجوب و عالم در کتم عدم است و وجود ممکن در مرتبہ توہم است و کمال اقتدار صانع حقیقی است کہ تجلی از مرتبہ وجوب و عدم از مرتبہ عدم نیامدہ باز ہم مخلوق نمایان گردیدہ و این تخلیق در مرتبہ وہم است یعنی نمود بدون بود است۔

مصرع

اے برادر تو ہمیں اندیشۂ

یعنی خود را موجود میدانی حالانکہ عدمی۔ حضرت امام میفرماید کہ این وجود وہمی یک نوع اتقان وثبات داشتہ عذاب وثواب ابدی بران مترتب گردیدہ است۔

حضرت جامی میفرماید:۔

ممکن زتنگنائے عدم ناکشیدہ رخت | واجب زبارگاہ قدم نانہادہ گام

در حیرتم کہ این ہمہ نقش عجیب چیست | در لوح ظاہر آمدہ مشہود خاص وعام

تبصرہ: وجود اقسام عالم بمنزلہ مصنوعات مداری وشعبدہ باز است مگر فرق شکلہاے شعبدہ باز وعالم ممکنات آن است کہ شکلہاے شعبدہ باز اتقان وثبات نداشتہ اما وجود توہمی عالم اگرچہ وجود خارجی ندارد اما داراے ثبات واتقان می باشد۔ باید دانست کہ این کمال قدرت صانع است کہ نیست را ہست تما نشان دادہ وثبات ورسوخ بخشیدہ است و تخلیق عبارت از ہمیں اتقان وثبوت است فتبارک اللہ احسن الخالقین۔

تذکرہ: فرق صنع مداری وصنع حق تعالیٰ این است کہ مداری اشیاے ناموجود را موجود نشان میدہد اما حق تعالیٰ اشیاے ناموجود را موجود میگرداند۔

آنچہ میفرماید تا نرسی نیابی الخ یعنی تا زمانے کہ بواجب نرسی مطلوب را بدست نیاری ویا اینکہ تا از وجود بشری خلاص نشوی وجود موہوبی نیابی ویا اینکہ تا کہ از ممکنات نگذری بواجب نرسی چنانچہ حضرت بیدل میفرماید۔

بی فنا سیر عیش نتوان کرد | در خود آتش زن وچراغان باش

ونیز میفرماید۔

چند محبوس الفت جسمی | سیر بیرون آ تا جہان بینی

آنچہ میفرماید علت سماوی وارضی الخ یعنی علت سماوی عبارت از عدم جاذبہ حق سبحانہ وعدم توجہ مرشد خواہد بود وعلت ارضی عبارت از غفلت ونقص استعداد سالک است۔

آنچہ میفرماید این تجلی برزخی الخ یعنی این تجلی برزخی تجلیات ذاتیہ بودہ وتجلیے کہ ایکہ شیخ آنرا انتہا دانستہ

تجلی یک شان از شیون بوده و این تجلی برزخی عارف را فانی ساختہ و سزاوار تجلی ذاتی میگرداند و از تجلی ذاتی شیخ بلند تر است۔ آنچہ میفرماید کہ نصیب از مرتبہ الخ یعنی معرفت آن مرتبہ بے چون نیز بیچون است و عارف ہم در این وقت بیچون میگردد باز ہم بیچون مطلق دیگر است و بے چون فی الجملہ دیگر۔ در این وقت علم عارف ہم بیچون میگردد زیرا کہ در علم متعارف عقل و نفس مدرک اند و این علم بادراک تمام لطائف عارف مربوط است و عنصر خاک است کہ باین قرب مشرف میشود و ہیئت وحدانی عارف است کہ ادراک ذات مقدس می نماید۔ بیت

خاک شو خاک تا بروید گل کہ بجز خاک نیست مظہر گل

خلاصہ اینکہ رسیدن بذات مقدس وظیفہ عنصر خاک و ادراک ذات مقدس نصیب ہیئت وحدانی انسان است کہ در راس آنہم عنصر خاکی قرار دارد۔ آنچہ میفرماید باین اعتبار گفتہ الخ یعنی چون سالک اثر صفات است و اثر صفات تحت صفات واقع میباشد بنابران وقتیکہ عارف بصفات میرسد فانی میگردد و معدوم میشود این قول شیخ درست است کہ بعد از آن عدم است یعنی فنا است مگر خطاے شیخ آن است کہ از مقامات فوق قدسیہ کہ از حوصلہ سالک بلند تر است می نرساند و حالانکہ عارف بسبب انعکاس تجلی اصل خود از اصل گذشتہ بہ اصل الاصل و ذات مقدس میرسد۔

تبصرہ: شخصیکہ فانی نشدہ بہ تجلیات ذات بیہوش میگردد و تجلی او ہم تجلی شیون است نہ تجلی ذات مقدس حضرت امام در مکتوبی بزبان عربی میفرماید معناے آن این است کسیکہ بہ آتش مساس کند می سوزد و کسیکہ آتش گشتہ نمی سوزد، و شخص کہ وجود موہوبی یافتہ بے ہوش نمیگردد و تجلی ذاتی در حق او استتار ندارد۔

شرح حصہ ہشتم در ہمیں جا خاتمہ یافت

احب الصالحین و لست منہم لعل اللہ یرزقنی صلاحاً

وصلی اللہ علی سیدنا و مولانا محمد و بارک وسلم علیہ و علی آلہ واصحابہ و علینا معہم اجمعین ۰

از کمالات حضرت امام قدس سرہٗ

حقایق و معارف آگاہ سیادت پناہ سید زوار حسین آغا کہ یک شخص عارف، عالم و متقی بودہ و نیز مولانا محمد اعلیٰ صاحب ادارۂ مجددیہ ہر دو این اشخاص نیک حکایت می کنند کہ حضرت محمد ہاشم جان مجددی مرحوم می گفت کہ در یک وقت با سید سلیمان صاحب ندوی ملاقات رخ داد بہ مجدد دیدن بہ من گفت کہ حضرت صاحب چون کہ ہیچ وقت او را ندیدہ بودم و او نیز مرا ندیدہ بود با و گفتم کہ از کجا می دانی کہ من از حضرات مجددی می باشم در جواب یک خوارق عجیب حضرت امام را حکایت کرد۔ گفت کہ با دوستان خود بہ سرہند شریف حاضر شدہ بودم ہمان بود کہ دوستان درون روضۂ مبارکہ حضرت مجدد مشرف و من کہ بسیار علاقہ نداشتم پہلوے یک دیوار نشستہ و چون ماندہ شدہ بودم پائے خود را دراز کردہ بودم، دیدم کہ از طرف مزار مبارک یک شخص تشریف آوردہ کہ جبہ را پوشیدہ بمن گفت کہ مکتوبات من را خواندۂ، گفتم خواندہ ام، فرمود کہ فہمیدۂ۔ ہمان بود کہ از بسیاری ہیبت بے ہوش شدہ بودم تا آنکہ ہمراہیان من آمدند و مرا بہ ہوش آوردند۔ حال کہ ترا دیدم چہرۂ تو با آن چہرۂ مبارک یک گونہ مشابہت داشتہ ازین سبب ترا بہ نام حضرت صاحب خطاب کردم۔

و جناب سید سلیمان ندویؒ یک شخص بسیار عالم و متقی و صاحب تصانیف کثیرہ می باشند۔

٭ ٭

٭

الم یاْنِ لِلّذِینَ اٰمنُوا اَن تخشع قلوبھم لذکر اللہ

شرح مکتوبات قدسی آیات

بیان عقائد اسلامی و تصوف

مجبوب سبحانی امام ربانی حضرت مجدد الف ثانی شیخ احمد فاروقی کابلی

سرہندی قدس سرہ السامی

حصہ نہم ——— دفتر سوم

شارح

مولوی نصراللہ ہوتکی ولد مرحوم حاجی محمد شاہ خان

ولد محمد حیدر

حافظ مضامین مکتوبات قدسی آیات

رکن از اراکین جمعیت العلماء دولت علیہ اسلامیہ جمہوری افغانستان

محرر و مرتب و ہمکار شرح این کتاب مقدس

الحاج حفیظ اللہ خان سیرت بدخشی تالقانی ولد مرحوم صفر علی خان

مینگ باشی

و آغای خیری مدیر صاحب وزارت جلیلہ مطبوعات نیز با بندہ معاونت زیادہ فرمودہ است۔

فہرستِ مضامین

	صفحہ
مکتوب نمبر ۷۶ - بیان آن مرتبہ علم کہ تعبیر بہ حقیقت محمدی میشود۔	۷۶۷
" ۷۷ - بیان وسعت مرتبۂ ذات بیچون بیان معرفت و عجز از معرفت۔ بیان حقیقت کعبہ معظمہ و حقیقت قرآن و حقیقت صلوۃ و بیان معبودیت صرف و حقیقت کلمۂ طیبہ۔	۷۶۹
" ۷۸ - بیان معارف دورۂ توقیف و وقت نزع عارف۔	۷۷۳
" ۷۹ - بیان آن عارفیکہ مظہر ذات مقدس او تعالی گردد وجود موہوبی او قیام بذات بحت او تعالی پیدا می کند۔	۷۷۴
" ۸۰ - بیان آن عارفیکہ مظہر ذات مقدس او تعالی بگردد وجود بشری او بوجود موہوبی تبدیل بیابد درین مقام صفات و ذات عارف بلکہ تمام افراد عالم بآن ذات موہوبی عارف قیام پیدا می کند این عارف قیوم زمان و مجدد مائۃ و یا مجدد الف خواہد بود۔	۷۸۱
" ۸۱ - ستارۂ پروین مناسبت بہ قلب و بنات النعش مناسبت بروح دارد۔	۷۸۲
" ۸۳ - بیان ارباب فراغت و ارباب بلا و مصیبت۔	۷۸۳
" ۸۴ - برائے طالب جندی تکرار اسم ذات مناسب است۔	۷۸۴
" ۸۶ - ریاضت اہل اجتباء از شرایط وصول نبوده اما خالی از منافع ہم نیست۔	۷۸۵
" ۸۷ - حق تعالی دنیاے حضرت امام را آخرت شان گردانیده۔	"
" ۸۸ - حق تعالی در مرتبہ لاتعین بوده و در مرتبہ اول بصورت وجود نمایان گردیده لہذا تعین اول ظہور وجود است کہ مرکز آن حقیقت آنحضرت ؐ بوده کہ عبارت از حب است و محیط آن حقیقت حضرت خلیل است۔ سایر تعینات در تحت این تعین وجودی قرار دارند۔	۷۸۸
" ۸۹ - مراد از انا الحق و سبحانی حکایت از خداوند نبوده بلکہ بیان یک احوال تصوفی است۔	۷۹۴
" ۹۰ - در این دنیا ابصار تابع قلب است۔	۷۹۵
" ۹۱ - در وجود انسان دو سلطان حکمرانی مینماید یکے نفس دیگر روح۔	۷۹۶

مکتوب نمبر ۹۲ - عرفا بواسطہ وجود موہبی کلام حق سبحانہ را بدون واسطہ گوش می شنوند۔ ۱۸

" ۹۳ - بیان وجود و مکشوفات متصوفین دربارۂ وجود۔ ۹۹

" ۹۴ - بیان سر ذات مقدس او تعالیٰ کہ تعبیر از آن بحقیقت احمدی می شود
و بیان جمال ذاتی مرکز آن کہ حقیقت احمدی است۔ ۸۰۱

" ۹۵ - ولایت حضرت امام مرکب از ولایت موسوی و محمدی است
یعنی محبوبیت ممتزج است۔ ۸۰۶

" ۹۶ - در ولایت محمدی دو میم علامۂ دو حدوث و در ولایت احمدی یک میم علامہ
یک حدوث است و بجائے یک میم الف الوہیت آمدہ محمد احمد شدہ است "

" ۹۷ - بیان حقیقت ممکنات کہ نمود بدون بود است۔ ۸۰۸

" ۹۸ - حسن ممکنات از حسن واجب است نہ از خود ممکنات۔ "

" ۱۰۰ - بیان حسن ملاحت و صباحت، حسن حضرت یوسفؑ صباحت است و
حسن آنحضرتؐ ملاحت بودہ کہ حسن ذات است۔ ۸۰۹

" ۱۰۲ - حضرت امام قیام حضرت داؤد و ہم بیداری ثلث آخر شب را مراعات نمودہ است۔ ۸۲۱

" ۱۰۳ - در بیان خلیفہ مقید و خلیفہ مطلق۔ ۸۲۲

" ۱۰۴ - در این مکتوب شریف حضرت امام حضرت عروۃ الوثقیٰ را بمنصب قیومیت
و خواجہ محمد سعید را بمقام خلت مژدہ میدہند۔ ۸۲۳

" ۱۰۵ - بیان حالات بلند شیخ حسن برکی۔

" ۱۰۶ - آنحضرتؐ بحضرت امام بشارت دادہ اند کہ در مقام شفاعت نصیبی دارد
و حضرت امام میفرماید کہ حق تعالیٰ باین فقیر فرمود "کسے کہ ترا ببیند تا بہ قیام
قیامت بواسطہ یا بدون واسطہ وسیلہ میگردانم او را می بخشم"۔ ۸۲۴

" ۱۰۷ - بیان اینکہ در راہ سلوک بعارف ورخ میدہد۔ ۸۲۵

" ۱۰۸ - بیان مقام رضا و رسیدن بہ تجلیات ذاتیہ۔ "

" ۱۰۹ - در بیان خیال و کشف و خیال سبب بصیرت است۔ ۸۲۶

" ۱۱۰ - تا وقتیکہ عارف در صفات و در ظلال صفات قرار دارد ممکنات را
ظہورات و ظلال حق می پندارد زمانیکہ بذات بحت میرسد ممکنات را
مصنوعات حق میداند نہ ظہورات و ظلال۔ ۸۲۷

مکتوب ۱۱۱ - در ہر فنا وجود موہوبی بعارف عنایت میگردد آخرین وجود موہوبی بفنائے ذاتی میسر می گردد۔ ۸۲۸

" ۱۱۲ - صفات ثمانیہ او تعالیٰ لاہو ولا غیرہ می باشند۔ صوفیہ کرام میگویند چیزیکہ درین جہاں نمونہ داشتہ باشد بخیال می گنجد و چیزیکہ نمونہ نداشتہ باشد در خیال نمی گنجد، صفات ثمانیہ درین جہاں نمونہ دارند چنانچہ صفات ثمانیہ انسان اما ذات مقدس او تعالیٰ نمونہ ندارد لہذا در خیال نمی گنجد۔ ۸۳۰

" ۱۱۳ - دربیان صفات ثمانیہ حق تعالیٰ کہ در کمال تقدس بودہ و بہ صفات ثمانیہ انسان مناسبت ندارد۔ ۸۳۱

" ۱۱۴ - دربیان مرتبہ تفصیل و اجمال و دربیان آنکہ در علم او تعالیٰ ظرفیت و مظروفیت نیست بلکہ قیام معلوم است بعلم۔ ۸۳۳

" ۱۱۵ - درین مکتوب شریف بیان یک استخارہ است۔ ۸۴۱

" ۱۱۶ - بہ خلق اللہ مہربانی و شفقت باید نمود۔ "

" ۱۱۷ - دربیان ارباب تلوین و ارباب تمکین و وجود موہوبی و دربیان اینکہ برائے اہل تلوین مکاشفہ بود اما مشاہدہ نیست و برائے اہل تمکین مشاہدہ است ۸۴۲

" ۱۱۸ - دربیان گفتار شیخ شہاب الدین و دربیان آنکہ چیزیکہ در مرتبہ صفات است مکاشفہ است و چیزیکہ در مرتبہ ذات است مشاہدہ ۸۴۵

" ۱۱۹ - دربیان قول شیخ شہاب الدین در اطراف حلول۔ ۸۴۷

" ۱۲۱ - دربیان جوابات حضرت امام بمقابل اعتراض مخالفین۔ ۸۴۸

" ۱۲۲ - وصول بمطلوب بدون واسطہ آنحضرتؐ امکان پذیر نیست و بیان اینکہ وجود موہوبی کہ بعارف عنایت شدہ از جملہ ممکنات است و ظل آن وجود است کہ در مرتبہ وجوب است۔ ۸۵۱

" ۱۲۳ - در راہ قرب نبوت واسطہ نیست۔ ۸۵۳

" ۱۲۴ - دربیان اینکہ حقیقت کعبہ بر حقیقت محمدی افضلیت دارد۔ ۸۵۴

بسم اللہ الرحمٰن الرحیم

شرح مکتوبات قدسی آیات

حصہ نہم ——— دفتر سوم

مکتوب ہفتاد و ششم

حضرت امام میفرمایند، شان العلم ہرچند تابع شان الحیات است الخ یعنی شان الحیات اگرچہ فوق شان العلم است وصفت حیات فوق صفت علم است اما علم را مرتبہ ایست کہ حیات را نیست زیرا کہ علم عین عالم و عین معلوم شدہ می تواند ولی حیات عین حی شدہ نمی تواند بنابران علم را مقامی است فوق صفات کہ تنہا اطلاق نور بران گنجایش داشتہ و تعبیر دیگر در آنجا گنجایش ندارد علم حضوری و علم حصولی نیز دراں مرتبہ مقدسہ رہ ندارند بواسطہ اینکہ این دو علم تحت صفت حیات قرار دارند و این علم فوق صفت حیات است۔ آنچہ میفرماید کہ فوق مرتبہ علم مرتبہ ایست کہ علم را ہم در آنجا گنجایش نیست و آن مرتبہ ہمہ نور بودہ و اصل علم و شعور است و بے مثل و بے مانند است الخ درحالیکہ ظل آں حضرت ہم نور بیچون باشد از بیچونی اصل آن نور مقدس چہ گفتہ شود و حضرت دراین جا عبارت ازان نور است نہ ذات مقدس او تعالی و تمام کمالات وجوبی و امکانی بہ نور برپا اند وجود کہ شامل تمام اشیاء و تمام اضداد بودہ فرع نور و یک فرد نور است۔ خلاصہ اینکہ آن مرتبہ مقدسہ در مرتبہ لاتعین قرار داشتہ و از شائبہ و رائحہ عدم مبرا است و سائر صفات و صفت العلم از رائحہ عدم خالی نیستند و در مقابل آنہا عدم بہ نقاضت ایستادہ است۔ آنچہ میفرماید مرتبہ اولی الخ یعنی ماتحت آن مرتبہ کہ جامع نور و شعور است معبر بمرتبہ حقیقت محمدی است کہ مسمی بہ تعین اول است و علم اجمالی را کہ حضرت شیخ اکبر حقیقت محمدی پنداشتہ یک ظلی از ظلال این مرتبہ علم است زیرا کہ ظل اول این مرتبہ

مقدسہ شان الحیات وظل دوم آن شان العلم وظل سوم آن صفت حیات وظل چہارم آن صفت علم وظل پنجم آن ظہور علم اجمالی است پس این تعین وحقیقت محمدی ازان تعین وحقیقت محمدی کہ مطلوب شیخ اکبر است پنج درجہ فوقیت دارد۔ آنچہ میفرماید باید دانست الخ یعنی تعینات وصفات درمرتبۂ لاتعین نبودہ وازرائحہ امکان خالی نیستند۔ آنچہ میفرماید عجب است کہ الخ یعنی عجب است کہ حضرت شیخ اکبر علم اجمالی وتفصیلی را ازمراتب وجوب پنداشتہ است وحالانکہ علم اجمالی وتفصیلی ازرائحہ امکان خالی نبودہ زیراکہ اگرچہ قدیم اند امادرقیام خود بذات مقدس محتاج اند واین احتیاج علامہ امکان است۔ آنچہ میفرماید مرتبہ دوم کہ نورصرف واز علم بلندتر است الخ یعنی آن مرتبہ ہم ذات بحت نبودہ بلکہ آخرین حجاب نورانی ذات مقدس بودہ وازرائحہ عدم مبرااست۔ آنچہ میفرماید آن نورحقیقت کعبہ ربانی است الخ یعنی حقیقت کعبہ فوق حقیقت محمدی بودہ اماازحقیقت احمدی بلند نمی باشد۔ حضرت بیدل میفرماید۔ بیت

درغیب احداست ودرشہادت احمد این است رموز خواجہ ہردوسرا

تفصیل بیشتراین موضوع درمکتوب ۹۴ ہمیں دفترسوم بملاحظہ خواہد رسید۔ آنچہ میفرماید چون کمال فضل الخ یعنی وقتیکہ ازفضل اوتعالی عارف باین نورکہ حقیقت کعبہ است بقاحاصل نماید وبانعکاس آن نورمنعکس گردد ازمراتب فوق کہ حقیقت قرآن وفوق الفوق کہ حقیقت صلوٰۃ است بہرہ کامل خواہد یافت۔

تبصرہ: حقیقت کعبہ اگرچہ فوق حقیقت محمدی است اما فضیلت سرداردوعالم راست زیراکہ آنحضرتؐ تنہا دارائے حقیقت محمدی نبودہ بلکہ دارائے دوحقیقت یعنی حقیقت محمدی وحقیقت احمدی است۔ حقیقت احمدی حقیقت روحی سرداردوعالم وحقیقت محمدی حقیقت جسدی آنحضرت است ونیزناگفتہ نماندکہ کعبہ ازحقیقت خودبالاترعروج ندارد اماعروجات آنحضرتؐ فوق حقیقت کعبہ عروجات غیرمتناہی است چنانچہ حضرت امام درمکتوب ے میفرماید کہ حقیقت کعبہ زینہ اول عروجات سرداردوعالم است۔ حضرت عروۃ الوثقی نیز درمکتوبات خود عین موضوع را تائید نمودہ است۔

سوال: حضرت امام در مکتوب اخیر دفتر ثالث حقیقت کعبہ را ذات مقدس و منزہ صرف گفتہ اند و درین جا حقیقت کعبہ را زینہ اول عروجات آنحضرت ؐ دانستہ اند تطبیق این فرمایشات چگونہ خواہد بود؟

جواب: حضرت عروۃ الوثقی در مکتوبات خود مینویسد کہ مراد حضرت امام در مکتوب اخیر ذات بحت مقدس و منزہ صرف نبودہ بلکہ مقصد حضرت امام شان مسجودیت او تعالیٰ می باشد نہ ذاتِ بحت او تعالیٰ۔ آنچہ میفرمایند این معارف چنانچہ ورائے طور نظر و فکر است ورائے طور کشف و شہود است نیز الخ یعنی این معارف معارف ولایت نبودہ بلکہ معارف نبوت است و دست ارباب ولایت از دامن این معارف کوتاہ ہست۔ آنچہ میفرمایند، تنبیہ الخ یعنی درین جا در حق این عارف بقا با حجب است نہ خرق حجب و نیز این خرق خرق شہودی ست نہ خرق وجدی۔ زیراکہ صفات مقدسہ از بین نمی روند بلکہ از شہود عارف می برآیند۔

مکتوب ہفتاد و ہفتم

آنچہ میفرمایند، وسعت در آن مرتبہ مقدسہ نہ از درازی طول الخ یعنی آن وسعت یک وسعت بلاکیف بودہ و ہر چند دران مرتبہ مقدسہ سیر واقع شود باوجود بیچونی و بے کیفی آن مرتبہ مقدسہ باز ہم دران مرتبہ مقدسہ یک نوع امتیازات بلاکیف بدرک عارف احساس میگردد ولی حقیقت آن امتیاز بدرک او نمی آید۔

خلاصہ حاصل فرمایش حضرت امام اینکہ فہم آن امتیاز بلاکیف بدرک عارف می آید، اما عارف از درک کنہ وحقیقت آن امتیاز عاجز است و این عجز از معرفت و دریافت حقیقت آن معرفت دلالت بہ جہالت و بے معرفتی عارف نمی کند بلکہ دلالت بقرب عارف و دلالت بمعرفت و فہم او میکند۔ زیراکہ عارف میداند کہ در مرتبہ وسعت بیچون او تعالیٰ یک موضع از موضع دیگر امتیاز بلاکیف داشتہ اما عارف از ادراک کنہ آن امتیازِ عاجز است و آن عجز است نہ جہل و

نافہمیدن آن امتیاز و آن وسعت جہل است۔

تبصرہ: عجز از معرفت دارای دو علم بودہ یکے علم با امتیاز مواضع آن مرتبہ مقدسہ از یکدیگر و دیگری علم بعدم دریافت کنہ آن امتیاز بواسطہ کمال عظمت و کبریائی آن مرتبہ مقدسہ۔

آنچہ میفرماید ہرگز عجز معرفت را بہ جہل یاد می کرد الخ یعنی شیخ اکبر عجز معرفت را بہ جہل تعبیر نمودہ و حالانکہ عجز معرفت دیگر است و جہل دیگر یعنی دانستن وسعت ذات مقدس او تعالیٰ معرفت است و عدم ادراک کنہ آن عجز معرفت و ندانستن وسعت ذات مقدس جہل است اگر حضرت شیخ این دقیقہ را میدانست ہرگز عجز معرفت را بہ جہل تعبیر نمی فرمود اما در نزد حضرت امام عدم معرفت حکم بعدم امتیاز آن موطن است کہ جہل است و عجز از معرفت و اعتراف بہ امتیاز آن موطن و عجز از درک حقیقت آن امتیاز بلا کیف عجز است پس در بین عجز معرفت و جہل فرق زیاد موجود است و عجز معرفت جہل نیست۔ آنچہ میفرماید بعد از ان علوم شق اول را الخ یعنی شیخ اکبر مکشوفات شق اول را کہ مربوط بعلوم من علم است منحصر بخود میداند و شق دوم آن من جہل می باشد۔

تبصرہ: شیخ اکبر دو شق را بیان کردہ و گفتہ است کہ منا من علم و منا من جہل فقال العجز عن درك الادراك ادراك معناے گفتار شیخ اکبر این است کہ بعض از ما آنانند کہ عالم اند یعنی صاحب کشف اند و بعضی از ما آنانند کہ جاہل اند یعنی بدون کشف اند و عجز از ادراک ادراک است. خلاصہ اینکہ حضرت شیخ اکبر جہل را بہ عجز از ادراک تعبیر کردہ و حالانکہ عجز از ادراک جہل نبودہ بلکہ عین ادراک و عین معرفت و قرب است و جہل نقص است کہ مدح ندارد و نیز شیخ اکبر علوم شق اول را کہ عبارت از من علم باشد مخصوص بخود دانستہ و گفتہ است کہ خاتم الانبیاء این علوم را از خاتم الاولیاء یعنی از من اخذ میدارد۔ اما در حقیقت مکشوفات شیخ اکبر از مرتبہ عجز پائین بودہ و در مقام ظلال قرار داشتہ و عجز از معرفت در مقام اصل است اما حصول ظلال برای آنحضرت بواسطہ شیخ باک نداشتہ زیرا کہ شان خود سر دارد و عالم از ظلال بلند تر است و علم ظلال یک تحسین را ہم میدارد

تبصرہ: دراینجا مراد از علم کشف و مراد از جہل عدم کشف است۔

آنچہ میفرماید: ہرگاہ بخواجہ صدیق الخ وقتیکہ شیخ اکبر خواجہ صدیق یعنی آنحضرتؒ را در اخذ فیض بخود محتاج بداند و بگوید کہ آنحضرت مدظلہ العالی از من اخذ فیض میدارد اگر عجز صدیق را جہل بگوید از حال وے بعید نخواہد بود زیراکہ شیخ در ظلال قرار داشتہ و مراتب ظلال سبب ہمچو گفتارہا گردیدہ است۔ آنچہ میفرماید اطلاق نور نیز درین مرتبہ گنجایش ندارد الخ یعنی قرآن کریم در ذات خود از مرتبہ نور ہم بلند است واطلاق نور کہ در آیہ کریمہ بالائے قرآن آمدہ در مرتبہ نزول و تنزیل قرآن خود بود ورنہ قرآن در ذات و حقیقت خود از نور فوقیت دارد زیراکہ حقیقت کعبہ مقدسہ نور است و حقیقت قرآن فوق حقیقت کعبہ است پس از نور ہم بلندتر است۔ آنچہ میفرماید فوق آن مرتبہ مقدسہ مرتبہ ایست بس عالی کہ حقیقت صلوٰۃ است الخ یعنی درین مرتبہ مقدسہ کمال وسعت است۔

تذکرہ: حقیقت قرآن مبدأ وسعت و حقیقت صلوٰۃ کمال وسعت است یعنی حقیقت کعبہ و حقیقت قرآن ہر دو اجزاے حقیقت صلوٰۃ اند زیراکہ توجہ بہ کعبہ و تلاوت قرآن مجید ہر دو در نماز موجود است لہٰذا حقیقت صلوٰۃ حاوی و جامع این ہر دو حقایق است۔ آنچہ میفرماید کہ صورت آن در عالم شہادت الخ یعنی صورت آن حقیقت صلوٰۃ نماز نمازگذاران منتہی است و نماز عوام از مرتبہ صورت صلوٰۃ ہم پائین تر است۔ حضرت عروۃ الوثقیٰ در مدح حقیقت نماز میفرماید۔ بیت

چکد مشک تر از دستم گراں گیسو بدست افتد ۔۔۔ دمد صبح از گریبانم گراں مہ در کنار آید

ونیز حضرت عروۃ الوثقیٰ اقتدائے صلوٰۃ را بہ صلوٰۃ بیان فرمودہ از فرمایشات شان چنین معلوم میشود کہ در وقت قیام مصلی یک تجلی بصورت قیام و در رکوع یک تجلی بصورت رکوع متمثل می گردد وقتیکہ حق سبحانہ تعالیٰ تعظیم ذات مقدس خود را بصورت نماز متجلی سازد نماز عارف بہ آن اقتدا می کند۔ واللہ اعلم۔ آنچہ میفرماید حقیقت نماز کہ جامع جمیع عبادات است الخ یعنی حقیقت صلوٰۃ جامع و حاوی سایر عبادات است و عبادات دیگر اجزاے اویند۔ در نماز حج و زکوٰۃ و صوم و کلمہ شہادت ہمہ موجود می باشد۔ آنچہ میفرماید دراں موطن وسعت نیز کوتہی می نماید الخ یعنی مرتبہ ذات مقدس ازین

مقام فوقیت داشتہ وانتہا از وسعت ہم در راہ می ماند و ہیچ نوعی از حقایق بآن ذروۂ علیا نمی رسد۔ بیت

زاعلیٰ بالا و بالا ز بالا　　بلندی ہم نمی گنجد در آنجا

آنچہ میفرماید، منتہائے اقدام کمل الخ یعنی بعد ازان معبودیت صرف است کہ سیر قدمی بانتہا میرسد وتا بہ حقیقت نماز ہر دوے سیر قدمی و نظری موجود بودہ بعد ازان سیر قدمی بانجام رسیدہ صرف سیر نظری می ماند۔

تبصرہ: سیر قدمی تا بہ مبداء فیض خود عارف بلکہ عارف تا بہ مبداء فیض آن نبی است کہ عارف بقدم وے است بعد ازان سیر نظری است اما بہ نزد حضرت امام سیر حقایق سبعہ نیز سیر قدمی بودہ و تنہا مرتبہ مقدسہ معبودیت صرف را سیر نظری میدانند، ناگفتہ نماند کہ در سیر قدمی عارف مظہر مقامات مشہودہ می گردد و در سیر نظری صرف مشاہدہ بودہ و مظہریت وجود ندارد ساما عارف کامل کہ بہ تجلی ذات بحت مشرف گردد و فنا و بقا بہ آن تجلی حاصل نماید شاید کہ مظہر تجلی ذات بلکہ مظہر ذات مقدس نیز بگردد چنانچہ حضرت امام و اقل قلیل از اولیاے کرام کہ مظہر ذات مقدس گردیدہ اند۔

مصرع　　ہر کسے را بہر کارے ساختند

شاید کہ در بارہ آنہا سیر نظری و قدمی فرق نداشتہ باشد واللہ اعلم۔ بیت

اگرچہ این لحظہ ممکن کار شب نیست　　ز بخت مقبلان آن ہم عجب نیست

آنچہ میفرماید، حقیقت کلمہ طیبہ درین موطن الخ یعنی تا بہ اینجا عابد و معبود امتیاز نداشتہ و مراتب صفات و شیونات کہ بہ نسبت ما معبود و بہ نسبت ذات او تعالی عابد اند تا اینجا در معبودیت شرکت داشتہ اند اما وقتیکہ وصول بلاکیف بذات مقدس میسر گردد و از مراتب صفات و شیونات گذشتہ شود دران وقت بجز از ذات مقدس حق سبحانہ تعالی دیگر معبودی نمی ماند۔ آنچہ میفرماید لا مقصود فوق لا موجود است الخ یعنی لا موجود ما است مقام وحدت الوجود و لا مقصود ما مناسب مقام توحید شہودی و لا معبود مرتبہ کمالات نبوت است۔ آنچہ میفرماید، تا ہر جا کہ شوب عابدیت و معبودیت است الخ در این جا مطبعہ در متن این مکتوب شریف چنین طبع کردہ است "تا ہر جا کہ

شیوُنِ عبادت و عابدیت است" و در مطبوعہ سہواً بجاے کلمہ عابدیت عبادت و بجاے کلمہ معبودیت عابدیت طبع شدہ است و حقیقت این است کہ تاجاے کہ عابد و معبود از ہم امتیاز نیافتہ قدم و نظر یکجاست و در وقتیکہ معاملہ بہ معبودیت صرف برسد قدم کوتہی می کند۔ انچہ میفرماید گنجایش دارد کہ در امر قف یا محمدؐ الخ یعنی در شب معراج کہ حق سبحانہ بآنحضرتؐ خطاب نمودہ فرمود کہ توقف کن اے محمدؐ کہ پروردگار تو نماز میخواند یعنی تعظیم کہ شایان او تعالی است خود او تعالی آنرا بجا آوردہ میتواند و یا اینکہ توقف کن اے محمدؐ تا خداے تو نزول رحمت فرماید و کمال تو بیشتر گردد و لیاقت ملاقات ذات کبریا نصیب تو گردد و یا اینکہ شاید مراد ازین توقف توقف قدمی بودہ باشد یعنی امر توقف ازین ناحیہ خواہد بود کہ بیش ازین قدم را گنجایش نیست پوشیدہ نماند کہ حقیقت کلمہ نفی و اثبات در این مقام بہ ثبوت می پیوندد بواسطہ اینکہ تا وصول باین مرتبہ مقدسہ عابد و معبود از ہم امتیاز نداشتند بعد ازین معبود صرف از عابد امتیاز می یابد خلاصہ اینکہ سیر قدمی تا اینجا بانجام می رسد اما سیر نظری بعد ازین ہم گنجایش داشتہ۔

تذکرہ: بر فکر بندہ فرق قدم و نظر این است کہ تاجاے کہ عارف مظہر مراتب وجوب شدہ تواند آنرا سیر قدمی و در مرتبہ کہ عارف مظہر آن مرتبہ مقدسہ شدہ نتواند بوصول نظری تعبیر می گردد۔ ناگفتہ نماند کہ بعض کمل محبوبان و اقل قلیل شاید مظہر آن مرتبہ مقدسہ نیز شدہ بتواند چنانچہ حضرت امام و اقل قلیل از اولیاے کرام پس در بارہ شان نیز نظری و قدمی فرق نبود۔ واللہ اعلم۔

مکتوب ہفتاد و ہشتم

آنچہ میفرماید این جا آن بیسر است الخ یعنی معارف این مقام معارف تجدیدا است کہ این معارف و این مقام عالی نصیب ہر کس نمی گردد و ہر جاے دستیاب نمی شود۔ مصرع

نہ ہر کہ سر بتراشد قلندری داند

این فرمایش حضرت امام در ایام حبس قلعہ گوالیار است کہ در وقت سلطنت سلطان جہانگیر محبوس گردیدہ بودند

تبصره (۱): قرب و معارفیکه در مجلس باولیای کرام دست میدهد مانند معارفی است که در وقت نزع و یاد در قبر و برزخ صغری باین طائفه میسر میگردد یعنی قرب و معارف این وقت از قرب و معارف صلوٰة هم بلندتر است. زیرا که در وقت نزع و یاد در قبر و همچنان در مجلس عارف دارای هیچگونه اختیار نمی باشد بنابران درجه معارف این مقام فوق معارف ایام دیگر است و مشابه معارف آخرت است.

تبصره (۲): معارف وقت انتقال عارف فوق مقام حیات عارف است زیرا که موت از مقدمات آخرت است و معارف آخرت فوق معارف زمان حیات است و حبس هم شبیه موت است. آنچه میفرمایند اما از پیشگاه چنین آمده الخ یعنی در ابتدای خلقت این جهان محبت از جانب حق سبحانه تعالی بوده نه از جانب عالم ممکنات که حق سبحانه برروی محبت مخلوقات را خلق کرده است بعد از آن اثر این محبت خالق بمخلوقات او عنایت گردیده است وگرنه مخلوقات در ذات خود دارای هیچگونه محبت نه بوده است عشق هم یک مخلوق عجیب و عطیه او تعالی است چنانچه این موضوع در نسل حضرت آدم به تجربه رسیده است که هر پدر به اولاد خود محبت داشته می باشد و محبت اولاد به اندازه محبت پدر نمی باشد زیرا که حضرت آدم به پدر خود محبت نکرده است بلکه باولاد خود محبت داشته است بنابران محبت از جانب اصل سرچشمه گرفته است نه از جانب فرع بیت

در حقیقت عشق از معشوق پیدا میشود شمع گر خاموش میگردد کجا پروانه شیدائی شود

آنچه میفرمایند اگر دهلی است بشما همسایه است الخ یعنی شما که در صدد خلاصی من میباشید دهلی و آگره که مسکن سلطان و مامورین عالی رتبه است بشما نزدیک است. خالق عشق ذات خداوند بوده که از رحمت خود عشق آفرید و به انسان عنایت کرد و دوستان خود را به عشق امتیاز بخشید.

مکتوب هفتاد و دوم

آنچه میفرمایند چون را به بیچون راه نیست الخ یعنی عارفیکه مظهر ذات مقدس گردد این عارف

ہم بیچونی پیدا می کند و بذات بیچون خود متوجہ بیچون حقیقی می گردد و دراین وقت وجود بشری او از حقیقت عارف خارج و بمنزلہ لباس او میشود و عارف دارائے وجود موہوبی میگردد و این وجود موہوبی عارف کنہ و حقیقت عارف است و وجود بشری از عوارض او بودہ کہ از حقیقت عارف خارج و حکم لباس را گرفتہ است۔ آنچہ میفرماید غیر از نفی و سلب الخ یعنی دران مقام از ذات این عارف تعبیر بہ سلب کردہ میشود نہ بایجاب چنانچہ گفتہ میشود کہ این عارف مانند دیگران نیست و بایجاب تعبیر نمی گردد زیرا کہ تعبیر ایجابی عاری از عوارض نیست یعنی اگر گفتہ شود کہ عالم است صفت علم آمد و اگر گفتہ شود کہ عارف است صفت عرفان می آید و تعبیر از ذات او نمی گردد بنا بران تعبیر ذات عارف باین طور کردہ میشود کہ عارف مانند دیگر افراد بشر نیست و این تعبیر سلبی تعبیر از ذات عارف است چنانچہ کہ از ذات مقدس او تعالیٰ باین طور تعبیر می شود کہ بمثل او تعالیٰ چیزے نیست و اگر بخالق و رازق و عالم و قادر تعبیر گردد تعبیر ذات مقدس او تعالیٰ نخواہد بود زیرا کہ خالق و رازق وغیرہ صفات عاری از صفات و عوارض نمی باشند چنانچہ تخلیق و ترزیق وغیرہ۔

آنچہ میفرماید از بیچون تا بہ بیچون فرق بسیار است الخ یعنی ذات اقدس او تعالیٰ بیچون حقیقی و ذات عارف بیچون فی الجملہ است۔ آنچہ میفرماید از کمال رافت و مہربانی الخ یعنی خدائے کریم و رحیم بعضی افراد ممکنات را تا اندازہ بیچونی عنایت فرمود تا از ذات بیچون حق تعالیٰ آگاہ و عاشق محبوب خود گردد" با کریمان کارہا دشوار نیست"۔

آنچہ میفرماید کہ معرفت کنہ ذات را محال گفتہ اند الخ یعنی علمائے ظواہر گفتہ اند کہ کنہ ذات مقدس او تعالیٰ بادراک و تصور نمی گنجد یعنی حضرت امام میفرماید کہ آنہا در بارہ آن مردم گفتہ اند کہ بیچون و بے کیف نشدہ باشند زیرا آنہائے کہ چون و چند اند بادراک ذات بیچون مشرف شدہ نمی توانند اما عارفیکہ وجود بشری او بوجود موہوبی تبدیل شدہ باشد از بیچون حقیقی آگاہی حاصل کردہ میتواند۔ آنچہ میفرماید و سایر ممکنات ذات ندارند الخ یعنی ممکنات و اشخاص دیگر کہ مظہر ذات مقدس نشدہ اند ذات ندارند و وجود شان ظلال اسماء و صفات است و بس و چون صفات ثمانیہ

اعراض اند کہ قیام بذات مقدس دارند پس ظلال صفات کہ ممکنات است جوہر شدہ نمی توانند بلکہ خود شان واصول شان کہ صفات فعلیہ است ہمہ اعراض اند قیام بہ صفات ثمانیہ دارند اما عارفان کامل کہ مظہر ذات مقدس گردیدہ باشند دارائے کمال جوہریت است۔ خلاصہ اینکہ عارف محبوب و محمدی مشرب جوہر بودہ وباقی تمام اعراض است۔ آنچہ میفرماید کہ اضعف است الخ یعنی در نزد حضرت امام خلق ممکنات در مرتبہ وہم ودر مرتبہ نمود بیرون بوداست لہذا ضعیف است قیام شان بہ عرض دیگر کہ صفات ثمانیہ است ممانعت ندارد ویا اینکہ قیام عرض بہ عرض جائز است چنانچہ سرعت وبطوئت کہ بحرکت قائم اند وحرکت بہ متحرک قائم است ودر حقیقت ہر دو عرض یعنی حرکت وسرعت قایم بجوہر اند کہ عبارت از متحرک است۔ آنچہ میفرماید در رنگ آن است الخ حضرت امام این جملہ را برائے دفع سوالی فرمودہ اند تقریر سوال قرار ذیل است۔

سوال: در فرمایشات حضرت امام گفتہ شدہ است کہ ذات ممکنات عدم است واین جملہ قضیہ موجبہ است وقضیہ موجبہ وجود موضوع میخواہد پس باید کہ عدم موجود بودہ باشد؟

جواب: حضرت امام در جواب میفرماید کہ این قضیہ در حقیقت قضیہ موجبہ نبودہ بلکہ قضیہ سالبہ است وقضیہ سالبہ موضوع نمی خواہد پس معنائے آن جملہ کہ ذات ممکنات عدم است این است کہ ممکنات ذات ندارند واین قضیہ سالبہ می باشد نہ موجبہ۔

آنچہ میفرماید فی الحقیقت الخ یعنی عکوس صفات در حقیقت بخود صفات قیام داشتہ اما در وہم قیام آنہا بعدم متوہم میگردد واین ہم از شہکارہای قدرت است کہ موہوم را بطور موجود نشان دادہ است از ینجاست کہ گفتہ اند "ای برادر تو ہمیں اندیشۂ" وخیال کردہ کہ موجودم اما در حقیقت معدومی وبجز از موہوم چیز دیگر نیستی۔ ناگفتہ نماند کہ این وہم وہم سوفسطائی نیست بلکہ وہم متقن است کہ برفع وہم مرتفع نمی گردد۔ ابیات تحرو می مولانا عبد الرحمن جامی اشارہ باین معنی خواہد بود۔

ممکن ز تنگنای عدم ناکشیدہ رخت | واجب ز بارگاہ قدم تا نہادہ گام
در حیرتم کہ این ہمہ نقش عجیب چیست | در لوح ظاہر آمدہ مشہود خاص و عام

حضرت عروۃ الوثقی درباره حقائق ممکنات میفرماید که در حقیقت عدم در مرتبہ عدمیت خود است و تجلیات صفات در خود صفات است و باہم امتزاج ندارند اما شہکارہائے قدرت چنان نشان داده است که تجلیات با عدمات ممتزج گردیده و در حقیقت این چنین نیست وقتیکه اندیشه توضیح شود می فہمی که تجلیات در وجوب و عدم در عدم است۔

آنچه میفرماید عارف تام المعرفت الخ یعنی آن عارف که به تجلیات ذاتی بقا یافته است عکوس صفات ثمانیه بذات این عارف قیام می یابد و در سابق این عکوس قیام باصول خود داشتند که عبارت از خود صفات ثمانیه بوده باشد و صفات ثمانیه بذات مقدس او تعالیٰ قیام دارند۔

خلاصه اینکه پرتو ذات مقدس او تعالیٰ وجود موہوبی عارف بوده و صفات عارف که عبارت از عکوس صفات ثمانیه باشد در این وقت باین پرتو قیام دارند، و این پرتو که ذات عارف است قیام او بذات مقدس او تعالیٰ است۔ آنچه میفرماید پس این عارف الخ یعنی پس این عارف مرکب است از جوہر که وجود موہوبی او است و از عرض که صفات ثمانیه او ست۔ آنچه میفرماید از اصل خود گذشته الخ یعنی اصل او عبارت از صفات ثمانیه و ظلال صفات حق تعالیٰ است که عارف در این وقت از اصل خود گذشته است و آنچه میفرماید علوم و معارف دیگر الخ یعنی رسیدگان صفات از معارف ذات مقدس خبر ندارند اما رسیدگان ذات که وجود موہوبی کامل دارند از معارف ذات مقدس با خبراند و پوشیده نماند عارفیکه بذات مقدس رسیده است قیوم وقت و یا مجدد الف است۔ یعنی آن رسیده گان ہم در مراتب خود ہا متفاوت می باشند۔ مصرع

خاص کند بندۂ مصلحت عام را

آنچه میفرماید تجلی ذاتی مخصوص باین بزرگ نیست روا است که غیر او را نیز الخ یعنی تجلی ذات دیگر است و مظہر شدن به پرتو ذات مقدس دیگر شتان بینہما۔ ناگفته نماند که ہر صاحب تجلی ذاتی مظہر ذات شده نمیتواند و ہر که مظہر ذات مقدس گردیده به تجلی ذات بہره مند است۔ آنچه میفرماید ظہور ذات که به صفتی از صفات کائن گردد الخ یعنی ظہور ذات با ظہور یک صفت تجلی ذات نیست۔ زیرا که تجلی

ذات جامع تمام صفات است۔

تبصرہ: در سطرہ ۱۵ و ۱۶ صفحہ ۱۳ در متن این مکتوب شریف چنین طبع گردیدہ "آنہم ظہور ذات است اما تجلی ذات نیست" اما اصل عبارت حضرت امام این طور است کہ "آنہم تجلی ذات بودہ اما ظہور ذات نیست" در این جا در طبع سہو بعمل آمدہ است۔ زیرا کہ ظہور ذات فوق تجلی ذات است۔ پس افرادیکہ مظہر ذات مقدس اند اقل قلیل اند و صاحبان تجلی ذات بہ نسبت آن ہا بسیار تر اند۔ آنچہ میفرماید اعتبار علم آنجا در رنگ سائر اعتبارات ذات است الخ یعنی ظہور بمعیت صفت علم و باشان علم ظہور ذات بحت نبودہ بلکہ ظہور یک اعتبار از اعتبارات ذات مقدس است۔
آنچہ میفرماید اگر گوئیم ظہور در مرتبہ ثانی الخ یعنی اگر سائلے سوال نماید کہ در خارج تنہا ذات مقدس او تعالی و صفات ثمانیہ او ست و چیزہائے دیگر در خارج وجود ندارد پس در این صورت ظہور در خارج گنجایش نداشتہ و می باید کہ ظہور در علم بودہ باشد و گفتہ شدہ کہ اعتبار علم مانند اعتبارات دیگر است و حالانکہ ظہور موقوف بعلم بودہ و در خارج بجز از ذات مقدس او تعالی و صفات ثمانیہ او چیزے موجود نیست پس ظرف ظہور تنہا علم است و بس و باین اساس اعتبار علم مانند اعتبارات دیگر نیست زیرا کہ علم ظرف ظہور است و موقوف علیہ می باشد۔

حضرت امام سوال فوق را چنیں جواب میدہد کہ "آن ظہور در ظل خارج بودہ بنا بران بہ علم و باعتبار علم ضرورت ندارد یعنی این خارج کہ ظرف ما و شما ست حضرت امام آنرا ظل خارج دانستہ و آن ظہور را مربوط ہمیں ظلی خارج میداند و میفرماید کہ ظہور موقوف بعلم نبودہ بلکہ موقوف بہ ظل خارج است لہذا سوال سائل وارد نمیگردد کہ اعتبار علم مثل اعتبارات دیگر نیست۔ آنچہ میفرماید تجلی ذات را مقید الخ یعنی علم ظرف تجلی ذات مقدس شدہ نمی تواند زیرا کہ ذات مقدس جامع تمام صفات است و آن ظہور جامع در علم نمی گنجد، مراد از علم ظہور علم است نہ صفت علم۔ آنچہ می فرماید آرے اعتبار علم الخ یعنی بعد از صفت حیات علم بلند ترین صفات ثمانیہ است۔ آنچہ میفرماید صورتیکہ در عالم مثال حاصل گردد الخ یعنی صورت مثالیہ در عالم مثال می باشد و عالم مثال از جملہ مخلوقات

او تعالیٰ است اگر آن صورت مثالی را جامع بدانیم باز ہم یک ظلی از ظلال مرتبہ وجوب خواہد بود نہ خود مرتبہ وجوب کہ عالم مثال گنجایش آنرا ندارد و نیز آنحضرت رویت او تعالیٰ را بہ قمر لیلۃ البدر تشبیہ فرمودہ اند و رویت لطیفہ مثالیہ مانند رویت قمر است در تشت آب۔ آنچہ میفرماید این قدر در حورک می آید الخ یعنی اگر آن مرتبہ مقدسہ در ظل خارج کہ عبارت از ہمیں خارج است ظہور فرماید و ظل آن ظہور در علم ظاہر شدہ باشد کہ آنرا تعین اول میگویند امکان دارد کہ این ظل جامع علمی در عالم مثال نیز دارای یک ظلی بودہ باشد بصورت انسانی کہ جامع ترین مخلوقات است۔

تبصرہ: جملہ عربیہ در کلام حضرت امام یعنی ان اللہ خلق ادم علی صورتہ مبتدا و تواند بود خبر آن مبتدا است یعنی مراد از صورت عالم وجوب ہمیں لطیفہ مثالیہ است کہ بصورت انسان متمثل گردیدہ است اما رویت آن لطیفہ رویت حق نیست و رویت حق تعالیٰ ورای ظہورات و تمثلات بودہ و بے کیف و بے چون است۔ یراہ المومنون بغیر کیف و ادراک وضربنا من مثال۔ آنچہ میفرماید خلق و وجود آخرت الخ یعنی معتزلہ و روافض چشم آخرت را بچشم دنیا قیاس کردہ و از رویت آخرت انکار نمودہ اند و آنہا نفہمیدہ اند کہ آن وجود و آن چشم تجلی شیونات حق است و این چشم از عدم است۔

تبصرہ: حکمای یونان از حشر اجساد انکار داشتہ و میگویند کہ حشر اجساد وجود ندارد زیرا کہ وجود اول کہ طاعت و معصیت کردہ بود خاک شدہ و از بین رفتہ است و وجود دیگر یکہ برای ثواب و عذاب ایجاد میگردد وجود دیگر است کہ از وجود اول مغایرت دارد پس حشر موجود نیست و علمای اسلام جواب دادہ اند کہ حق سبحانہ ہمان وجود خاک شدہ را دوبارہ بوجود آوردہ و معاملہ تنعیم و تعذیب را با وی اجرا میفرماید۔

سوال: این فرمایش حضرت امام کہ چشم آخرت چشم دیگر است تقویہ دلیل حکمای یونان است کہ مخلوق آخرت مخلوق دیگر است۔

جواب: مراد از تجلی شیونات حق سبحانہ نہ آن است کہ آن چشم چشم دیگر است و

چشم دنیاوی نیست بلکہ مراد حضرت امام آن است کہ این چشم دنیاوی بہ تجلیات شیونات و اعتبارات منور گردیدہ لیاقت دیگری پیدا می کند پس فرمایش حضرت امام تردید گفتار حکمای یونان است نہ تائید آنہا۔ آنچہ میفرماید: شیخ قدس سرہ الخ یعنی شیخ اکبر ظہور لطیفہ مثالیہ را در علم پنداشتہ و رویت آن لطیفہ را رویت حق سبحانہ میداند و نیز رویت مظاہر جملہ را رویت و ظہور حق میگوید بلکہ تمام ممکنات را ظہور حق میداند و گفتار حضرت خواجہ حافظ شیرازی نیز موافق گفتار شیخ است کہ می گوید۔ بیت

امروز چون جمال تو بے پردہ ظاہر است — در حیرتم کہ وعدۂ فردا برائے چیست

معلوم است کہ حضرت شیخ و حضرت حافظ حقیقت دیدار او تعالی را نفہمیدہ اند کہ رویت این جمال را رویت حق سبحانہ دانستہ اند۔ آنچہ میفرماید کہ وجود را بحق دادہ است الخ یعنی حضرت شیخ ممکنات را ظہور حق پنداشتہ و موجود نمی داند چنانچہ تمثال زید در آئینہ ظہور زید است نہ وجود زید۔ آنچہ میفرماید ما واپس ماندگان الخ یعنی زمانے کہ در مقام توحید وجودی قرار داشتم از گفتار شیخ استفادہ می نمودم و مشکلات آن مقام را از مقولہ ہاے شیخ حل میکردم۔ ناگفتہ نماند کہ آن مقام مرتبہ ابتدائی حضرت امام بودہ است مقام انتہائی شان مربوط بکمالات نبوت است کہ از مقام شیخ و اکثر اولیاے کرام برتر است۔

آنچہ میفرماید چون بحکم بشریت الخ یعنی اگرچہ حضرت شیخ اکبر عالم را ظہورات حق میداند باوجود آن از جملہ دوستان خدا است اما چون بشر عاری از خطا و اشتباہ نیست بنا بران خطاہاے کشفی حضرت شیخ قابل پیروی نیست و پیروی اہل سنت و جماعت باید نمود کہ ممکنات را موجودات و مخلوقات او تعالی میدانند نہ ظہورات حق تعالی۔ ناگفتہ نماند کہ تصوف ہم یک صنعت است و ہر صنعت قابل ازدیاد و نقصان است لہذا حضرت شیخ را کہ از جملہ متصوفین توحید وجودی است باین گفتار شان کہ خطاے کشفی است مقصر نباید دانست و تصوف بعد از آن کمال یافتہ کہ در آن وقت نبودہ۔

مکتوب ہشتادم

حضرت امام میفرماید منتہی بذات مقدس مجرد خواہد بود الخ یعنی ممکنات اگر ترقی بیشتر نمایند باصول خود کہ ظلال صفات وخود صفات ثمانیہ است خواہند رسید وبذات مقدس کہ از اصول عالم بلندتر است بآن مقام مقدسہ کجا خواہند رسید آنچہ میفرماید اما عادت او تعالیٰ چنان جاری گردیدہ کہ بعد از قرون متطاولہ الخ یعنی عادت او تعالیٰ است کہ بعد از قرون طویلہ صاحب دولتی را بقاء اکمل بخشیدہ واورا مظہر نمونہ ذات اقدس خود میگرداند وقیام آن عارف را بہ آن انموذج مربوط می گرداند واعراض وصفات کہ آن عارف داشت قیام آنہارا نیز بہ آن انموذج ووجود موہوبی مربوط میگرداند خلاصہ اینکہ آن انموذج ووجود موہوبی حقیقت عارف است وکمال انسانی او بانجام می رسد ومظہر اتمام نعمت خداوندی میگردد وقیام آن انموذج بذات مقدس است۔ آنچہ میفرماید سخنی میگویم غریب الخ یعنی تنہا قیام عارف بآن ذات موہوب نہ بودہ بلکہ قیام تمام افراد عالم بآن ذات موہوب مربوط است۔ آنچہ میفرماید دانست الخ یعنی ہمچو بزرگ کامل ومکمل در ہر عصر وزمان یک نفر بودہ وبیش از یک نفر نمی باشد قیوم وقت ویک مائۃ خواہد بود۔

خلاصہ اینکہ قیوم زمان عبارت از ہمیں عارف است کہ فیض وجود وفیض بقاء عالم بواسطہ او بعالم می رسد حضرت شاہ صفی اللہ کابلی کہ در یمن مدفون است دارائے منصب قیومیت ومظہر ذات مقدس بودہ اند وحضرت مظہر جان جانان علوی مجددی راکہ مظہر میگویند بآن ظہور مشرف بودہ اند۔

تذکرہ: این قیوم کہ مذکور شد قیوم ومجدد مائۃ است از کمال قرب مجدد الف چہ گفتہ شود کہ قرب وکمال اودہ چند قیوم مائۃ بلکہ بیشتر از دہ چند می باشد پس قرب ومنزلت حضرت امام ربانی را ازین جا باید دریافت۔

قطب ارشاد وقت خود جناب مستطاب حضرت نور المشائخ در مدح حضرت امام چنین میفرماید۔

از مجدد گشت روشن سر ذات دیگران محو اند در نور صفات

ہست مکتوبات او ہمچون زبور حرف حرف آن بود ینبوع نور

ونیز گفتہ اند۔

سرہند مگو کہ کوہ طور است بام و درش ہمہ ز نور است

سبحان اللہ نور المشائخ عجیب جناب است۔ بیت

زفرق تا بقدم ہر کجا کہ می نگرم کرشمہ دامن دل می کشد کہ جا اینجاست

آنچہ میفرماید ہر چہ دورتر رود دورتر میگردد الخ یعنی ہر چند کہ در صفات دورتر رود در تماشائے ممکنات خواہد رفت کہ ظلال و تعلقات صفات است بنابراں دورتر می افتد زیرا کہ تعلقات صفات ممکنات است و از کعبہ دور است بنابران بطرف ترکستان می رود۔ آنچہ میفرماید بشنو بشنو الخ چون قیام عالم بذات موہوب عارف است و ذات عارف بذات مقدس او تعالی نسبتی دارد ممکنات نیز بواسطہ آن عارف بذات مقدس او تعالی نسبتی پیدا می کنند چہ ذات عارف ذات آنہاست زیرا آنہا کہ قیام بذات عارف دارند پس بواسطہ عارف قیام بہ ذات مقدس دارند۔ آنچہ میفرماید سخنی میگویم غریب الخ یعنی واصلان کہ بآن مرتبہ مقدسہ برسند اگرچہ قیومیت نداشتہ ہم باشند مگر در اخذ فیوض مستقل اند و بواسطہ بودن شخص دیگر احتیاجی ندارند یعنی آنہا اگرچہ بہ تجلیات ذاتیہ مشرف و در اخذ فیض مستقل اند اما مظہر ذات مقدس نبودہ و منصب قیومیت ندارند عنایت خاص او تعالی است کہ بعض محبوبان خود را بہ مناصب قیومیت و تجدید الف مشرف میگردانند۔

مکتوب ہشتاد و یکم

آنچہ میفرماید در پروین الخ یعنی پروین مناسبت بہ قلب داشتہ بواسطہ اینکہ قلب دارائے ہیئت اجتماعی است پروین نیز دارائے ہیئت اجتماعی است و روح مناسبت بہ بنات النعش

داشتہ زیراکہ روح بتمام بدن منتشر بودہ وستارہ ہاے بنات النعش نیز منتشر می باشند۔

مکتوب ہشتاد و دوم

حاصل این مکتوب شریف این کہ خواجہ محمد ہاشم کشمی بدخشی مریض گردیدہ، اگرچہ لایق است اما مریض بودہ وحاضر نیست۔

مکتوب ہشتاد و سوم

تبصرہ: سلطان جہانگیر حضرت امام را باخود میداشت وشاید دراین وقت سلطان وقت در اجمیر شریف بودہ وحضرت امام ہمیشہ باسلطان می بودند دراین وقت فیوضات دورۂ توقیف وبرکات آنرا بیان نمودہ ومیفرماید کہ بدون ارادۂ خود بمرادحق زندگانی چندروزہ را بطور نامرادی بسر می بریم یعنی این وضع را واسطہ نزول عنایات الٰہی دانستہ تحدیث وشکرانہ نعمت می نمایند و می نویسد کہ "درایام حبس عجب ذوق می یافتم" این فرمایش حضرت امام تحدیث نعمت است زیراکہ در توقیف مورد مراحم وعنایات بیشتر او تعالیٰ واقع گردیدہ بودند و توقیف بہ منزلہ موت می باشد وفیوضات آن وقت بہ نسبت دنیا بلندتر است۔

تذکرہ: مریدان بارادۂ خود ترک علایق می نمایند ومرادان بہ ارادۂ او تعالیٰ بسر میبرند ومحبوب حقیقی مرادان را از ارادہ ایشان باز داشتہ بمراد خود مربوط ساختہ است۔ بیت

اگر مراد تو اے دوست نامرادی ماست مراد خویش دیگر بار من نخواہم خواست

ونیز گفتہ اند

ناصح اگر گشت مارا دوست یا دانیم دوست در قتل من رضاے دوست یا دانیم دوست

قہر او عین رضا او مہر او عین مراد اے عزیزان این چہ گفت وگوست یا دانیم دوست

بیت بعد ازین دست من و دامن دوست بعد ازین گوش من و حلقۂ یار

بیت بے غم و درد تو صد حیف زعمری کہ گذشت پیش ازیں کاش گرفتار غمت می بودم

انچہ میفرماید ارباب فراغت ذوق ارباب بلا راچہ دریابند الخ یعنی لذت نفسی دیگر است و لذت روحی دیگر کسانیکہ از لذت روحی بے بہرہ اند مانند آن است کہ بہ مفاد دوائے تلخ پے نبرده وآنرا تعبیر بہ تلخی می نمایند وکسانیکہ بہ نعمت لذتہاے روحی مشرف اند یکدم با خدا بودن رابہتر از ملک سلیمانی میدانند وبہ لذت ہاے نفسی ومادی نمی گروند والمہاے نفس را لذت روحی میدانند۔ مصرع مرغ آتش خوارہ کے لذت شناسد دانہ را

مکتوب ہشتاد و چہارم

حاصل مکتوب شریف اینکہ مشائخ کرام مرید مبتدی را بذکر اسم ذات امر میکنند بواسطہ اینکہ ذکر اسم ذات درحق مبتدی از عمل مقربین است وسایر اذکار وتلاوت قرآن مجید درحق مبتدی از جملہ عمل ابرار است ودرحق مرید متوسط ذکر کلمہ نفی واثبات از عمل مقربین وسایر اذکار از عمل ابرار شمار برده ودر مرتبہ نہایت تلاوت قرآن مجید از عمل مقربین ودیگر اذکار از عمل ابرار است۔ بیت

عروس معنیٔ قرآن حجاب آنگہ براندازد کہ دار الملک ایمان را مجرد بیند از غوغا

مراد از دار الملکِ ایمان قالب وقلب انسان است۔

تذکرہ: ہر سخن جاے وہر نکتہ مکانے دارد۔ چنانچہ سورۂ فاتحہ نسبت بہ تشہد افضل بوده اما تلاوت آن در قعوده خطاست۔ خلاصہ اینکہ عمل ابرار عبادت است وعمل مقربین تفکر وہر کدام ازین عمل از خود جاے ومکانے دارد وآنحضرت ﷺ میفرماید تفکر یک ساعت از عبادات ہفتاد سالہ بہتر است بعد از تزکیہ نفس تفکر دست میدہد ومقام تفکر بسیار بلندمی باشد۔

مکتوب ہشتاد و پنجم

درین مکتوب شریف حضرت امام بفرزندان بابصیرت وعارف خود توصیہ وبشارتی کہ در مورد

قبول آنها از دربار حق تعالی یافته اند یا آنها مژده میدهند چنانچه تفصیل این مژده در مکتوبات مکتوب ۸۲ همین دفتر مکتوبات قدسی آیات گذشت۔

مکتوب هشتاد و ششم

حضرت امام میفرماید غیر ازین معنائے که مذکور شد الخ یعنی محبوبان با وجود داشتن جذبه و کشش محبوب حقیقی سعی و کوشش را از دست نمی دهند۔ حاصل کلام اینکه ریاضات اهل اجتباء اگرچه از شرایط وصول نمی باشد اما خالی از منافع هم نمی باشد چنانچه مناسبت به ملایک و کثرت خوارق و خفت حساب و این ریاضات آنها بحکم شکرانه وصول بجا آب میرود نه سبب وصول۔ چنانچه آنحضرت ﷺ میفرماید "آیا بنده شاکر نباشم"

تبصره: حضرات انبیاے عظام که محبوبان اند از راه اجتبا رسیده اند نه بریاضات شاقه و اجتبا بالاصالة خاصه حضرات ایشان است اما بعض اولیاے کرام نیز به تبعیت آنها براه اجتبا میرسند ذلک فضل الله الخ

مکتوب هشتاد و هفتم

حضرت امام میفرماید پس من هم مرید محمد رسول الله ﷺ ام و هم همشیرهٔ پس رو او بر خوان این دولت هرچند طفیلی ام اما ناخوانده نیامده ام الخ درین فرمایش مراد از مرید بودن متابعت آنحضرت ﷺ بود و مراد از همشیره بودن آن است وقتیکه عارف در حین عروجات به مبدأ فیض پیغمبر متبوع خود برسد درین مرتبه مقدسه مربی و مرشد او ذات مقدس او تعالی میگردد و از آن مرتبه مقدسه وجوب بدون وساطت اخذ فیض می نماید بنا بر آن همشیره گفتن درست آید و مراد از "ناخوانده نیامده ام" این است که جذب خداوندی به فقیر عنایت گردیده و به کمالات اصلیه که کمالات حضرات انبیا است مشرف و مفتخر شده ام و ناخوانده نیامده ام. خلاصه حاصل این مکتوب شریف اینکه حضرت امام تحدیث و

شکرانۂ نعمت نمودہ و میفرماید کہ بکمالات اصلیہ کہ کمالات نبوت و سفرہ حضرات انبیاست فقیر را رسانیدہ و نیز میفرماید ہر چند اویسی ام و روح کاملین اموات فیض بخشی کردہ اند اما در این وقت مربی حقیقی کہ حاضر و ناظر است بدون واسطہ گنج بخشی مینماید و بدرجات قرب می رساند۔ بیت

مرا اگر توسن دل نیست در راہ　　کمند زلف اوہم نیست کوتاہ

گر از جانب معشوق نباشد کششی　　کوشش عاشق بیچارہ بجاے نرسد

حضرت خواجہ بزرگ میفرماید یک جذبہ از جذبات خداوندی مساوی عمل الثقلین است۔

آنچہ میفرماید من عبد الرحمان ام الخ

تبصرہ: بعض اولیاے کرام مظہر یک صفت و بعض ایشان مظہر صفت دیگر اند۔ چنانچہ حضرت ایشان مظہر اسم رحمان بودہ و فیوضات اسم رحیم ہم بجاے اسم رحمان در حق شان ظہور کردہ است از ین جاست کہ حضرت امام در مکتوبی میفرماید کہ "حق سبحانہ بمن فرمودہ کہ دنیاے ترا آخرت تو گردانیدم" یعنی آن قربیکہ در آخرت میسر میگردد آنرا بتو در دنیا دادہ ام و نیز تلذذات دنیا در حق تو سبب تنقیص درجات آخرت تو نیست و دیگران نہ چنین است زیرا کہ تلذذات دنیاوی شان سبب تنقیص درجات اخرویۂ آنہا میگردد۔ از ہمیں سبب است کہ حضرت امام میفرماید کہ من عبد الرحمانم و مراحم اسم رحیم در وقت ظہور مراحم اسم رحمان بمن ظہور فرمودہ است۔

تبصرہ: ظہور مراحم رحیم در آخرت بودہ و ظہور مراحم رحمان در دنیاست و درباره حضرت امام مراحم رحیم کہ مربوط آخرت بودہ نیز در دنیا ظاہر شدہ چنانچہ حق سبحانہ درباره حضرت ابراہیم میفرماید کہ ہم جزاے او در دنیا و در آخرت از جملہ صالحین می باشد۔ آنچہ میفرماید کہ از راہ تنزیہ رفتہ ام الخ یعنی خداوند را از مماثلت ممکنات منزہ دانستہ و او تعالی را از ظہور در اشیا منزہ دیدہ ام و بعض دیگران نہ چنان اند بلکہ ممکنات را مظہر او تعالی پنداشتہ و شہود وحدت در کثرت گفتہ اند۔ آنچہ میفرماید طریقہ من طریقہ سبحانی است اما این سبحانی مانند سبحانی سلطان العارفین نبودہ کہ خود بعنوان سبحانیت دیدہ است و روح خود را کہ بیچون فی الجملہ است منزہ و بیچون حقیقی دیدہ است

و سبحانی من آنست کہ حق سبحانہٗ را از ظہور ممکنات برتر دیدہ ام و دانستہ ام۔

تبصرہ: اگرچہ حضرت بایزید در اخیر ازین مراحل ارتقا نمودہ و بدرجات عالی رسیدہ اند۔ چنانچہ در وقت احتضار۔ آنچہ پیغمبر باید کہ آن تشبیہ است الخ۔ یعنی حضرت بایزید روح خود را کہ از جملہ عالم ممکنات و از مرتبہ تشبیہ است تنزیہ میداند و طریق من تنزیہ صرف است کہ گرد تشبیہ بہ آن نرسیدہ و خدائے قدوس را از ہمہ برتر حتی کہ از اسماء و صفات نیز برتر دیدہ و دانستہ ام۔ آنچہ پیغمبر باید کہ ارحم الراحمین الخ یعنی اسباب تربیہ در حق من صرف معدات بودہ و سبب وصول من خاص فضل و احسان او تعالیٰ است کہ این فقیر را شریک دولت انبیاء گردانیدہ است و این شرکت خادم است با مخدوم خلاصہ این شرکت از روے متابعت است نہ از روے مساوات۔ نمی بینی کہ مخدومان خادمان لائق را جلیس خود می سازند۔

تبصرہ: متابعت سردار دو عالم بدو معنی است۔ (۱) متابعت بہ معنائے پیروی شریعت اوست۔ (۲) متابعت بہ معنائے فیض گرفتن است بواسطہ او۔

متابعت اول تا بہ قیام قیامت بالائے ہر کس از محب تا محبوب لازمی و حتمی است اما متابعت دوم تا رسیدن حقیقت محمدی است دران وقت تابع می تواند کہ بدون توسط متبوع اخذ فیوض نماید این ہم کمال متبوع است کہ متابعت مبارک او تابع را باین کمال می رساند نمی بینی شخصی کہ مقرب مقام سلطنت باشد و خادم خود را بحضور بادشاہ معرفی نماید بعد از معرفی شدن آن خادم بتواند کہ مستقیماً و بدون وسیلہ مخدوم خود بحضور بادشاہ مشرف گردد۔ بیت

عجب آن نیست کہ محبوب جہانی ز ہمہ عجب آنست کہ محبان تو محبوبان اند

خلاصہ اینکہ این فرمایش حضرت امام دربارۂ تحدیث و شکرانۂ نعمت و اظہار کرم و بیان کمال قدرت او تعالیٰ است کہ حق تعالیٰ می تواند کہ لاحقان را بہ کمالات سابقان و خادمان را بہ کمالات مخدومان مشرف بگرداند۔

تذکرہ: منصب نبوت دیگر است و حصول کمالات نبوت دیگر۔ حضرت امام در مکتوبی

میفرماید کسیکہ برخصت عمل کردہ وبہ عزیمت عمل نکند بوے این معرفت بہ مشام جان او نمی رسد ونیز
در مکتوبی میفرماید کہ عارف از دوراہ بحق سبحانہ وتعالیٰ میرسد یکے راہ قرب ولایت است ودیگر راہ
قرب نبوت. بعد از رسیدن بہ قرب نبوت بدون توسط ہم از مراتب وجوب فیض گرفتہ میتواند۔ اما
قرب ولایت نہ چنان است وحدیث سردار دو عالم نیز مثبت عدم توسط است کہ میفرماید شخص
بلکسے است کہ او را دوست میدارد زیرا کہ در معیت واسطہ نمی باشد ومیفرماید کہ دیدار او تعالیٰ در جنت
بدون واسطہ خواہد بود الخ. یعنی در آخرت رویت دیدار او تعالی بدون توسط است زیرا کہ دران مقام
ہیچ حجاب وواسطہ گنجایش نداشتہ وبدون واسطہ بہ دیدار سراسر انوار مشرف می گردند ونیز سردار دو عالم
می فرماید کہ در نماز حجاب نمی باشد۔

مکتوب ہشتاد وہشتم

حضرت امام میفرماید حق سبحانہ بندہ را الخ یعنی مرتبہ خلت در حقیقت مخصوص حضرت
ابراہیم است اما بہ تبعیت او وتبعیت سردار دو عالم بہ بعض اولیاے کرام نیز عنایت میگردد ودراین
وقت آن ولی ہم انیس ونديم می شود۔ آنچہ میفرماید مغلوب نسبت خلت شدن جائز نیست الخ
این فرمودہ شان بیان یک سوال است وتقریر سوال اینکہ اخلاق سیئہ وصفات قبیحہ چرا مغلوب
نسبت خلت گردد اما آیہ کریمہ فاولئك يبدل الله سيئاتهم حسنات این سوال واردہ را از
بین می برد. ترجمہ این آیہ کریمہ این ست کہ حق تعالی سیئات را حسنات وغرائز سیئہ را بہ غرائز حسنہ
تبدیل می گرداند۔

آنچہ میفرماید مبری کہ محبت دراین امتیاز پیدا کردہ الخ یعنی در محبت درد وحزن ناشی از فراق
محبوب کہ در خلت آن قدر حزن واندوہ نیست ونیز حزن ومصائب وتکالیفی ناراحتی بیقراری در محبت است
در خلت نیست. ازین جاست کہ بہ افغانی می گوید

کہ پہ می یو ساعت وربدزی دشمہ   یا کو پہ شان دی اوردا خلم شیرینہ

زه له خومی هلته دي چه ته ی تنها	قالب ولړاله يمه سنگه به شمه
بیت درین دیار بدان زنده ام که گه گاهے	نسیم عاطفت زآن دیار می آید
افغانی د زلره په سرمی نوشته	دسر به سترگو به ده کله ووینمه

آنچه میفرماید چون نسبت محبت درمیان است الخ یعنی اگرچه محبوبیت منافی در دو حزن است اما چون محبت درمیان است ومحبوب نیز به محب خود عشق وعلاقه میداشته باشد خلاصه هر دو عشق که محب وعاشق میدارد محبوب نیز دارای همان عشق ودردمی باشد۔ بیت

عشق اول دردل معشوق پیدا میشود	تا نسوزد شمع کے پروانه شیدا میشود
بیت عشق معشوقان نهان است وستیر	عشق وعاشق بادو صد طبل ونفیر

سوال: حق تعالی چرا محبوب خود را با خود یک چیز نمی سازد؟ این سوال دارای دو جواب است اول اینکه حضرت امام جواب این سوال را چنین میدهد " تمنائے یک امر دیگر است واراده آن دیگر الخ یعنی چنانچه زید تمنائے دیدار شخصی را می نماید اما باوجود داشتن این تمنا بملاقات آن شخص نمی رود لهذا در اینجا تمنا موجود است ولی اراده نیست۔

جواب دوم اینکه ممتنعات را ممکن گردانیدن از جمله محالات است مولانا عبدالحی لکنوی در رساله خود مینویسد که معلومات او تعالی به نسبت مقدورات او بیشتر است زیرا که محالات وممتنعات از جمله معلومات او تعالی بوده اما از مقدورات او نمی باشد وممکن را واجب ساختن ومتحد گردانیدن از محالات می باشد۔ آنچه میفرماید بلکه به نقیض خود الخ یعنی عدم به نقیض خود که تجلیات عالم وجوب است الفت گرفته سبب ایجاد ممکنات گردیده است۔

تبصره: حقیقت ممکنات عدم است با تجلیات عالم وجوب۔ آنچه میفرماید، تعین حضرت ذات است بحضرت وجود الخ یعنی تعین وجود آن مرتبه ذات مقدس را که بے کیف بوده ودر ادراک نمی گنجد تا اندازهٔ قابل ادراک ومتعین گردانید۔

تبصره: لاتعین یعنی چیز غیر مدرک، که در ادراک نمی گنجد وتعین چیز مدرک است که

تا اندازۂ باد راک می گنجد در نزد صوفیہ کرام ذات مقدس او تعالی و صفات ثمانیہ او در مرتبہ لا تعین میباشد و مخلوقات در مرتبہ تعینات است و معنائے تعین و ظہور یا ننداز ظہور زید است در آئینہ۔

پس حضرت امام میفرماید کہ تعین و ظہور اول تعین وجود است کہ مربی و مبدأ و واسطہ فیض حضرت خلیل است و تعینات دیگر کہ علم اجمالی و تفصیلی است تحت این تعین اول می باشند یعنی حق سبحانہ تعالی در مرتبہ اول بصورت وجود و باز بصورت علم اجمالی و باز بصورت علم تفصیلی ظہور فرمودہ است۔ اما دیگران علم اجمالی را تعین اول و وجود را عین ذات میدانند و ازین جا امتیاز معرفت حضرت امام را از دیگران باید دریافت زیرا کہ آنہا فوق علم اجمالی را ذات مقدس دانستہ اند۔

سوال: نزد صوفیہ وجودیہ علم اجمالی وجود خارجی نداشتہ صرف ظہور دارد چنانچہ عکس زید در آئینہ ظہور زید است نہ وجود زید پس درین جا مراد حضرت امام از ظہور وجود و علم ظہور علمی خواہد بود و یا وجود خارجی علم و وجود؟

جواب: نزد حضرت امام کہ از صوفیہ محققین است مراد از وجود و علم وجود خارجی وجود و علم است نہ ظہور وجود و علم و ظہور گفتن طور صوفیہ وجودیہ است نہ طور صوفیہ محققین۔

سوال: علم او تعالی بہ تمام اشیا علم تفصیلی است پس علم اجمالی گفتن چہ مفہوم خواہد داشت؟

جواب: علم اجمالی عبارت از خود صفت علم بودہ بدون تعلق او بہ معلومات و علم تفصیلی عبارت از علم مقید است کہ با آسمان و یا زمین وغیرہ اشیاء تعلق بگیرد، و صوفیہ وجودیہ کہ علم را ظہور میدانند اجمالی و تفصیلی آن بہ مفہوم دیگر است و علم اجمالی نزد آنہا ظہور صفت علم است بہ معیت صفات دیگر کہ بطور اجمال و امتزاج یک جا ظہور فرمودہ باشند و علم تفصیلی آن است کہ علم ظہور جداگانہ و صفات دیگر ہر کدام ظہور جداگانہ داشتہ باشند۔

آنچہ میفرماید بطن بطون الخ یعنی حق سبحانہ در مرتبہ لا تعین بودہ و در مرتبہ اول بصورت وجود ظہور کردہ و نمایان گردیدہ است۔ آنچہ میفرماید وصول بذات مقدس او تعالی دو قسم است الخ یعنی اول رسیدن بذات مقدس و مظہر شدن عارف است برائے ذات حق تعالی۔ دوم رسیدن

بذات مقدس است بطور وصول نظری بدون وصول قدمی وبدون مظہر شدن برائے ذات مقدس۔ خلاصہ اینکہ این را وصول نظری ورسیدن اول را وصول قدمی خواہیم گفت۔

تذکرہ: فرق وصول نظری وقدمی آن است کہ وصول قدمی عبارت از رسیدن باصل مطلوب ومظہر شدن بہ مطلوب است ووصول نظری عبارت از دیدن مطلوب است از طریق نظر بدون اینکہ بہ مطلوب برسد ومظہر مطلوب گردد۔ چنانچہ کسیکہ دریک خانہ نشستہ است وسقف آنرا می بیند این دیدن سقف وصول نظری است واگر بخود سقف برسد وصول قدمی خواہد بود۔ واللہ اعلم۔ آنچہ میفرماید کہ حضرت موسیٰؑ الخ یعنی در وصول قدمی حضرت موسیٰ پیش قدم بودہ وفضائل حضرت موسیٰؑ را حضرت امام در مکتوب ۹۴ ہمیں دفتر بطور مفصل بیان فرمودہ است۔

سوال: وقتیکہ حضرت موسیٰؑ در وصول قدمی پیش قدم بودہ باشد معلوم است کہ فضیلت او بہ نسبت حضرت ابراہیم بیشتر است؟

جواب: در ظہور حقیقت کعبہ حضرت ابراہیم را شانی است کہ غیر از سردار دو عالم آن شان بہ ہیچ کس از انبیاء عظام میسر نیست ودر مقام تعین اول کہ تعین وجدی است نیز فضیلت حضرت ابراہیمؑ راست ونیز فضیلت در بین این دو پیغمبر بزرگ دائر است کہ در بعض خصوصیات فضیلت برائے حضرت کلیمؑ است ودر بعض خصوصیات فضیلت برائے حضرت خلیل خواہد بود۔

آنچہ میفرماید باید دانست الخ یعنی حضرات انبیاء عظام اگرچہ بتبعیت یک نبی بزرگ بذات مقدس می رسند بعد از آن بدون واسطہ آن نبی بزرگ از مراتب وجوب اخذ فیوض کردہ میتوانند۔ یعنی آن نبی بزرگ واسطہ فیض ایشان واقع نمی گردد بخلاف اُمتان کہ بواسطہ یک نبی کہ میرسند آن نبی واسطہ اخذ فیوض آنہا است وبدون واسطہ او فیض گرفتہ نمی توانند۔ پوشیدہ نماند کہ بعض اولیاء مرادان ومحبوبان بدون واسطہ ہم فیض گرفتہ میتوانند وہمچو اولیاء بسیار کمل نہایت قلیل اند چنانچہ حضرت امام وبعض اقل قلیل از اولیاء کرام۔ آنچہ میفرماید در بالا دفع توہم ایشان الخ یعنی قبلاً گفتہ شدہ است کہ تجلی ذاتی ووصول قدمی خاصہ سردار دو عالم است۔ آنچہ میفرماید

تعین وجودی فوق است الخ یعنی تعین وجود فوق علم است زیرا که تحت وجود حیات است و تحت حیات علم قرار دارد و بعد از سوال و جواب حضرت امام سوال دیگرے بنظر میرسد که تقریر آن قرار ذیل است.

سوال: از سیاق و محتویات این مکتوب شریف معلوم میگردد که وجود یک امر حادث بوده است زیرا که وجود را ظهور اول گفته اند و هر ظهور حادث می باشد پس درصورتیکه وجود حادث باشد چگونه فوق صفت حیات و صفت علم شده میتواند که از صفات قدیمه اند؟

جواب: ظهور مستلزم حدوث نیست چنانچه کمالات صفات ثمانیه اگرچه مستفاد از ذات مقدس اند اما حادث نمی باشند و حدوث زمانی ندارند باقی می ماند بحث حدوث ذاتی و حدوث ذاتی را علمای کرام هم نفی نکرده اند اما ظهور صفات ثمانیه را قبل از زمانه میدانند درحالیکه ظهور صفات قبل از زمانه بوده باشد پس حدوث زمانی کجا خواهد بود. این بیان به آن تقدیر است که وجود از صفات خارجیه دانسته شود چنانچه علمای متکلمین وجود را از صفات خارجیه پنداشته اند و اگر وجود از صفات انتزاعیه دانسته شود چنانچه از مذاق صوفیه محققین مانند حضرت امام و حضرت عروة الوثقیٰ معلوم میشود که وجود یک امر انتزاعی است پس حاجت به سوال و جواب نمی شود. باید دانست که ذات مقدس او تعالی و صفات ثمانیه او بوجود موجود نیستند بلکه ذات مقدس او تعالی به ذات مقدس خود موجود بوده و صفات ثمانیه بذات او تعالیٰ موجود می باشند و بعروض وجود احتیاج ندارند. و نیز صفت وجود خداوندی دیگر و ظهور وجود یک چیز دیگر است.

سوال: درصورتیکه وجود یک امر انتزاعی بوده باشد پس چگونه تعین اول و مبدأ فیض حضرات انبیاء شده می تواند؟

جواب: این وجود را که حضرت امام تعین اول میداند غیر آن وجود است که حکمای یونان و علمای متکلمین دران اختلاف دارند یعنی اختلاف آنها در وجود حق سبحانه است و این وجود که تعین اول است از جمله مخلوقات و ظهور اول و حقیقت سردار دو عالم و حضرت ابراهیم است سردار دو عالم آنرا مخلوق اول دانسته است و بحث علمای متکلمین و حکمای یونان در وجود حق سبحانه

است کہ حکما آنرا عین ذات و علما آنرا از صفات زائدہ میدانند و با وجود زیادت بعض آنہا آنرا انتزاعی و بعضی آنہا آنرا یک امر محقق میدانند۔

سوال: در صورتیکہ وجود از صفات ذاتیہ بودہ باشد باید کہ صفات ذاتیہ نہ بودہ باشد نہ ہشت و حالانکہ صفات ذاتیہ را ہشت دانستہ اند؟

جواب: علماء متقدمین قبل از کشف وجود صفات را ہشتگانہ دانستہ بودند و در بین مردم نیز ہمان شہرت صفات ہشتگانہ سابقہ مشہور است و علماء متاخرین بہ کشف حقیقت وجود مفتخر شدہ اند۔ آنچہ میسر باید دانانید کہ تعین اول وجود است الخ

سوال: حضرت امام در اینجا وجود را تعین اول دانستہ و در مکتوب ۱۲۲ حب را تعین اول گفتہ اند

جواب: نزد صوفیہ کرام در وقت عروج رسیدن بہ ظلال قبل از رسیدن با صول است لہذا قبل از وصول با صل ظل را بعنوان اصل می بینند و چون وجود ظل حب بودہ بنا بران قبل از وصول بہ تعین حبی ظل آنرا کہ تعین وجودی است بعنوان اصل دیدہ اند کہ حب است و بعد از رسیدن با صل حب را کہ اصل وجود است تعین اول فرمودہ اند۔ اے عزیز وقتیکہ بہ دربار یک پادشاہ مجازی قصرہائے متعدد را مشاہدہ می نمائی ہر کدام را جائے نشیمن او تصور خواہی نمود پس بدان کہ شناختن مراتب وجوب بہ کدام اندازہ دقیق تر و عالی تر است۔

سوال: وقتیکہ وجود از ظہورات و مخلوقات بودہ باشد پس حیات و علم کہ از صفات قدیمہ ثمانیہ است بکدام علت ظلال وجود دانستہ خواہد شد؟

جواب: در اینجا دو صورت است۔ (۱) اگر وجود از صفات قدیمہ بودہ باشد پس وجود صفت اول بودہ و صفتِ حیات و علم و غیرہ تحت او قرار دارند و اگر وجود از جملہ مخلوقات و ظہورات بودہ باشد صفت حیات و صفت علم ہم دارائے ظہورات بودہ میباشند و آن ظہورات ظلال ظہور وجود است بہر تقدیر علم و حیات ظلال وجود اند یعنی خود حیات و علم ظلال صفت وجود بودہ و ظہورات آن ظلال ظہور وجود است۔ آنچہ میسر باید:۔

سوال: آن تعین اول وجودی کہ تو یافتہ و تعین اول علم اجمالی کہ دیگران یافتہ اند از ہم چہ فرق دارند الخ؟

جواب: درمیان تعین وجودی و تعین علمی دیگران شان الحیات وشان العلم و صفت الحیات حایل اند و دیگران کہ بہ کشف صفت حیات وکشف وجود مشرف نشدہ اند فوق مرتبہ علم اجمالی را مرتبہ ذات مقدس ولاتعین دانستہ اند وغیر معبود را کہ وجود است معبود یافتہ اند حضرت عروۃ الوثقیٰ دربارۂ انتزاعیت وجود حق سبحانہ تعالی تحقیقات دقیق خود را تحریر و مکتوبات عمیق خود را ابراز داشتہ وجود را از صفات انتزاعیہ دانستہ اند تفصیل موضوع در مکتوبات قدسی آیات عروۃ الوثقی خواہی یافت۔

مکتوب ہشتاد و نہم

حضرت امام میفرماید آنچہ این فقیر فہمیدہ الخ تردید گفتار حضرت روزبہان بقلی است کہ مقولہ ہمہ اوست را کفر میدانند و حضرت امام ہمہ اوست را باین طور تفسیر می نماید کہ "مراد ہمہ اوست آنست کہ ہمہ ممکنات حادث بودہ ظہور یک ذات مقدس اند" خلاصہ این گفتار وجودیہ کہ ہمہ اوست میگویند سبب کفر شان نمی گردد۔ آنچہ میفرماید عجائب کار و بار است الخ یعنی صاحب عوارف کہ مقولہ انا الحق و سبحانی را حکایت از خداوند میدانند۔ این گفتار صاحب عوارف خلاف مراد حضرت بایزید و حضرت منصور است زیرا کہ بطور حکایت یک عالم ظاہری ہم انا الحق گفتہ میتوانند بلکہ مراد این بزرگان وجودیہ ازین گفتار بیان یک حال از احوال تصوفی است کہ ممکنات را بعنوان ظہورات دیدہ و روح خود را بعنوان حق می پندارند بنابران آنہا از حق سبحانہ حکایت نمی کنند بلکہ اظہار احوال خود می کنند۔ آنچہ میفرماید ہمیں ارتباط اصالت الخ یعنی اگرچہ ممکنات ظلال وجوب شدہ نمیتوانند اما این خیال اصالت و ظلیت سبب ارتقا و پیشرفت صوفیہ است زیرا کہ در بین اصل و ظل یک ارتباط قرب موجود است ہمان گمان ارتباط قرب سبب عروج آنہا میگردد۔

آنچہ میفرماید وجود وتوابع وجود از صفات کاملہ الخ یعنی بعد از بقاے اکمل وجود بشری عارف را بوجود موہوبی وصفات ناقصہ او را بہ صفات کاملہ تبدیل میگردانند وعلم او پرتو علم واجب وقدرت او پرتو قدرت حق تعالی میگردد وعلی ہذا القیاس۔ پوشیدہ نماند کہ این صفات بہ نسبت صفات سابقہ فاضل تر وکامل تر اند۔ چنانچہ اولیاے کرام فوق شنیدن عادی می شنوند وفوق قدرت عادی قدرت پیدا می کنند یعنی بعضی چیزہاے غیبی را می فہمند اما عالم غیب شدہ نمی توانند کہ علم غیب خاصہ خود حضرت بیچون است وبس عدۂ ازگمراہان فرق کشف وعلم غیب را ندانستہ از کشف انکار می ورزند۔ این طایفہ این قدر نمی فہمند کہ کشف دائمی نبودہ گاہے بودہ وگاہے نمی باشد ونیز بعضے چیزہا مکشوف گردند وبعضی چیزہاے دیگر مکشوف نمیگردند اما علم غیب این چنین نیست دعالم الغیب آنست کہ ہیچ چیزے از علم او خارج نمی باشد، ثبوت کشف از فرمایش حضرت یوسف صدیق وثبوت قدرت فوق العادہ از معاملہ حضرت آصف ابن برخیا معلوم داراست۔

مکتوب نودم

آنچہ میفرماید چون قلب را رویت نبود الخ یعنی در این جہان ابصار تابع قلب است ودر آخرت قلب وروح تابع جسد است دیدار او تعالیٰ وفواکہ جنت وصحبتہاے حوران بہشتی ہمہ بہ جسد مربوط است۔ آنچہ میفرماید از توسط مرات داخل گشتہ الخ یعنی سالک متوسط از آئینہ داری عالم مثال غافل بودہ واطلاع نداشتہ وخیال میکند کہ خود مطلوب را دیدہ است ونمیداند کہ تمثال رویت محبوب را در عالم مثال دیدہ است وآنچہ میفرماید از قبیل معانی است الخ یعنی معانی ہم از اعراض واوصاف بودہ زیرا کہ در نزد حضرت امام تمام عالم اعراض ومعانی است وہیچ کدام داراے ذات نبودہ جوہر نمی باشند بواسطہ اینکہ عالم مظہر صفات است نہ مظہر ذات مقدس او تعالی وصفات ثمانیہ حق سبحانہ نیز اعراض اند ودر قیام خود بذات مقدس او تعالی محتاج اند خلاصہ اینکہ اوصاف ومعانی در عالم مثال گنجایش داشتہ وذات مقدس او تعالی در عالم مثال

نمی گنجد زیراکہ عالم مثال مخلوق اوست خالق عالم کہ محدود ومتناہی نیست در عالم مثال کہ از جملہ مخلوقات اوست چگونہ گنجد، مراد از صفات ظلال صفات بودہ وخود صفات ہم در عالم مثال گنجایش ندارد۔ آنچہ میفرماید تحقیق این مسئلہ در حل مواضع کتاب عوارف الخ یعنی فقیر کہ بعض مواضع کتاب عوارف را توضیح دادہ ام تحقیق این مسئلہ را نمودہ ام۔

تبصرہ: حضرت امام درا ینجا رویت قلبی را نفی کردہ اند بفکر ناقص این کمینہ آن است کہ این فرمودہ حضرت امام دربارۂ عامہ صوفیہ کرام خواہد بود نہ دربارہ خواص زیراکہ تحقیق آنست کہ اخص خواص از اولیاے کرام چنانچہ خود حضرت امام واقل قلیل دیگران برویت قلبی مشرف گردیدہ اند چنانچہ حضرت امام در مکتوبی میفرماید، وقتیکہ عارف بیچون گردیدہ و صاحب وجود موہوبی شود دران وقت ادراک ودرک ادراک بیچون حقیقی را کردہ میتواند چنانچہ تفصیل بیشتر این موضوع را در مکاتیب بعدی ملاحظہ خواہید نمود۔ ونیز حضرت امام میفرماید کہ برہان در نزد صوفیہ برہان لمی است ونہ نزد علماے ظواہر برہان برہان انی است زیراکہ منظر علما ممکنات ومنظر صوفیہ عالم وجوب است۔ خلاصہ اینکہ اگر رویت قلبی نباشد عین الیقین وحق الیقین وبرہان لمی چہ معنی خواہد داشت ونیز حضرت امام وسعت ذات مقدس را تفصیل دادہ اند بفکر بندہ تفصیل وسعت آن مرتبہ مقدسہ بدون رویت قلبی امکان پذیر نیست۔

مکتوب نود ویکم.

حاصل این مکتوب شریف اینکہ تصدیق عین اذعان وگرویدن است ومعرفت بدون اذعان تصور است نہ تصدیق۔ آنچہ میفرماید حال اینکہ فلاسفہ الخ یعنی گفتار فلاسفہ یقینی نبودہ بلکہ تخمینی است زیراکہ فلاسفہ نفس وعقل وروح وذہن را یک چیز دانستہ ومیگویند کہ آن یک چیز بواسطہ اینکہ تمیز میکند عقل است وبواسطہ اینکہ متلذذ میشود نفس است وچون بطرف حق تعالیٰ میلان دارد روح است وچون انتقاش معانی دران صورت میگرد ذہن است۔

خلاصہ اینکہ این گفتار فلاسفہ کہ روح ونفس را یک چیز میدانند بکلی خلاف واقع است زیرا کہ نفس وروح بدو طرف نقیض واقع شدہ اند یعنی در وجود انسان دو سلطان مختلف سلطنت وحکمروائی می نمایند کہ ہر کدام دارائے قدرت ہائے جداگانہ می باشد وبدن انسان مستملکہ ایشان است طاعات وعبادات عساکر وقدرت روح بودہ ومعاصی ومناہی عساکر وقدرت سلطان نفس است وعقل یک قوہ ممیزہ است کہ در قلب ویا در دماغ قرار دارد وروح در ذات خود بیچون واز عالم امر است ونفس کہ شیرہ وشربت عناصر بودہ یک چیز مادی است وبہ تزکیہ احتیاج دارد۔ پس روح ونفس یک چیز شدہ نمی تواند۔

خلاصہ فلاسفہ از اجزائے دہ گانہ انسانی معلوماتی ندارند معرفت اجزائے دہ گانہ انسانی از وظائف صوفیہ کرام است کہ وظیفہ ہر لطیفہ از لطائف عشرہ را بصورت جداگانہ دانستہ وہکذا کمال ہر کدام آنرا شناختہ ودیدہ اند کہ کمال روح در کدام وقت وکمال نفس در کدام مقام میسر می گردد واجزائے عشرہ انسانی در لیاقت خود دارائے چہ تفاوت بودہ اند وکدام وظائف مربوط بعالم امر وچہ وظایف مربوط بعالم خلق است وہکذا اقرب عالم امر وعالم خلق را کہ قرب کدام ایشان بیشتر است بحث می نمایند ونیز میدانند کہ حضرات انبیائے عظام کہ از ملائک افضل اند فضیلت شان بکدام جزء از اجزائے عشرہ انسانی مربوط است۔ خلاصہ توضیح وبیان این ہمہ حقایق متذکرہ از وظایف صوفیہ کرام است نہ وظیفہ فلاسفہ زیرا کہ فلاسفہ در عالم مادہ مستغرق شدہ اند واز ماورائے مادہ کہ مراتب وانوار وجوب است معلومات ندارند۔ مصرع

از فلسفی چہ پرسی اسرار کبریا را

بیت چون از کرمے کہ در سنگے نہان است زمین وآسمان او ہمان است

تبصرہ: کفر حقیقی عبارت از مرتبہ جمع است کہ غیر واجب از نظر شان مختفی گردیدہ وہر دو را یکی می بینند چنانچہ صوفیہ وجودیہ وبہ نزد صوفیہ محققین مقام جمع یکجا بودن نفس وروح است ومقام فرق جدا شدن نفس است از روح۔

سوال: یک دانستن ممکن و واجب کفراست پس وحدۃ الوجود را بروے کدام دلیل مسلمان و اولیاے خداوند بدانیم۔

جواب: عقیدہ دیگر است و دیدن دیگر چنانچہ شخصے در روز مبارک رمضان بگوید کہ روز است و من ہم روزہ دار ہستم اما برائے من یک حالتی رخ دادہ است کہ در روز روشن ستارہ ہا و مہتاب را می بینم ہمہ میدانیم کہ این شخص باین گفتار خود کہ از دید خود بیان کردہ است نہ از عقیدہ خود کافر نیست و حضرت منصور نیز باوجود اینکہ انا الحق میگفت با زنجیر گران در محبس روزانہ پنجصد رکعت نماز میخواند اگر گفتار حضرت منصور کہ انا الحق گفتہ است ناشی از عقیدہ می بود اینقدر نماز را برائے کہ و برائے چہ ادا می نمود پس معلوم شد کہ این گفتار حضرت منصور بیان حال بودہ است نہ عقیدہ او بنا بران قتل موصوف بروے اشتباہ صورت گرفتہ است از ینجاست کہ گفتہ اند۔ بیت

چون قلم در دست غداری بود لاجرم منصور بر داری بود

تذکرہ: قتل منصور در زمان حضرت امام ابو یوسف واقع نشدہ است این غلط مشہور است کہ میگویند حضرت امام ابو یوسفؒ بہ قتل او فتوی دادہ است۔ وقتیکہ حضرت منصور را می کشتند از بدن او خون جاری شد فرمود کہ در عشق دو رکعت نماز است کہ وضوے آن بہ خون می شود۔

مکتوب نود و دوم

حضرت امام میفرماید بدان ارشدک اللہ تعالی کلام حق سبحانہ در رنگ ذات و سایر صفات او سبحانہ بیچون است و سماع آن کلام بیچون نیز بیچون است الخ یعنی عارف کہ بوجود موہوبی مشرف و بیچون فی الجملہ شدہ باشد بواسطہ این وجود بیچون خود کلام ذات بیچون حقیقی را بہ تمام وجود موہوبی خود می شنود یعنی این شنیدن کلام ذات بیچون تنہا باستماع گوش مربوط نہ بودہ بلکہ آن بزرگ بہ تمام وجود خود می شنود چنانچہ حضرت امام در مکتوبی میفرماید کہ عارف کامل ہمہ سمع و ہمہ بصر میگردد حدیث قدسی۔ و آنچہ میفرماید روز میثاق الخ یعنی در روز میثاق و الست بربکم تمام انسان ہا کلام

حق سبحانہ وتعالیٰ وخطاب مبارک او را اہتمام وجود خود بدون واسطہ گوش استماع مینمودند۔ آنچہ میفرماید غایۃ ما فی الباب الخ یعنی در ثانی بعد از القاے روحی آن کلام بیچون در خیال عارف بحرف وصوت متمثل میگردد و عارف این القاے روحی را تعبیر بہ سخن زدن نمودہ ومیگوید کہ حق سبحانہ تعالیٰ چنین و یا چنان فرمود۔ آنچہ میفرماید اما سالک متوسط الخ یعنی سالک ناقص خیال میکند کہ این حروف را حق سبحانہ وتعالیٰ فرمودہ اما عارف کامل میداند کہ حق سبحانہ تعالیٰ یک معنی را القا فرمودہ است کہ این حروف وصوت تعبیر از آں معناست وگرنہ این حروف وصوت را مناسبت با آن مرتبہ مقدسہ نیست وکسانیکہ ادعا می نمایند کہ آن حروف را از حق سبحانہ می شنوند دو طائفہ اند: طائفہ اول میگویند کہ حق سبحانہ وتعالیٰ یک معناے را القا فرمودہ کہ این حروف دلال است بران معنا وتعبیر بہ کلام نفسی است وخود کلام او تعالیٰ حرف نمی باشد، وطائفہ دوم این حروف را کہ کلام حق سبحانہ وتعالیٰ میدانند این ہا بے علم بودہ واز جہل خود چنین تصور می نمایند۔

سوال: درصورتیکہ این طائفہ داراے علم نبودہ باشند لیاقت استماع کلام حق سبحانہ را چگونہ پیدا کردہ خواہند بود؟

جواب: رسیدن بولایت واستحصال قرب خداوندی بعلم ظاہری مربوط نبودہ صرف دانستن نماز وروزہ وآن احکام خداوندی کہ بالاے او فرض است کفایت میکند و نیز امکان دارد کہ در حین القاے کلام خداوندی شیطان علیہ اللعنہ در بین متخلل شدہ کلام خود را شنوانیدہ باشد وسالک چنان خیال کردہ باشد کہ کلام حق تعالیٰ را می شنود چنانچہ در حین تبلیغ آنحضرت ؐ در محضر صحابہ کرام ابلیس لعین در بین متخلل شدہ کلام خود را شبیہ کلام پیغمبر گردانیدہ بود۔ تفصیل موضوع در تفاسیر موجود است۔

مکتوب نود وسوم

آنچہ میفرماید: اکثر مشائخ الخ یعنی اکثر مشائخ وجود را عین ذات حق دانستہ اند وجمع غفیر از سوفیہ وجود را ابتداے پرستیدہ اند وعلمیکہ باین فقیر عنایت گردیدہ است آنست کہ وجود را غیر ذات

یافتہ است واین موہبت دولتی است کہ از پس خوردہ انبیاے عظام باین مسکین ذخیرہ گذاشتہ بودند واین معرفت از معارف حضرات انبیاست کہ وجود را غیر ذات گفتہ اند ودست ارباب ولایت از درک چنین معارف کوتاہ است۔ آنچہ میفرمایدونیز مکشوف ساختہ اند کہ تعین اول تعین وجود بودہ واین تعین وجود مبدأ خلقت حضرت خلیل است الخ

تبصرہ: نزد حضرت امام کہ مقتدا و پیشواے صوفیہ محققین است تعین اول عبارت از وجود است و بہ نزد شیخ اکبر وجود عین ذات مقدس بودہ و تعین اول عبارت از علم اجمالی است پس در بین این دو مکشوف تفاوت زیاد موجود است زیرا کہ وجود از علم اجمالی پنج درجہ فوق تر است چنانچہ فوق صفت علم صفت الحیات وفوق صفت الحیات شان العلم وفوق شان العلم شان الحیات وفوق شان الحیات تعین اول کہ وجود است قرار دارد وفوق تر از ہمہ آنہا مرتبہ ذات مقدس او تعالی است۔ ناگفتہ نماند کہ این تحتیت صفت الحیات از شان العلم وتحتیت شان الحیات نسبت بوجود بہ تقدیری است کہ وجود را از جملہ صفات او تعالی بدانیم واگر وجود را ظہور اول بدانیم پس ظہور وجود از ظہور شان الحیات وظہور شان العلم وظہور صفت الحیات فوق تر است نہ از خود صفات الحیات وشان العلم وشان الحیات زیرا کہ برین تقدیر ظہور وجود از جملہ ممکنات وشان الحیات وغیرہ از مراتب وجوب اند۔ آنچہ میفرماید ہمچنین این مرکز را الخ یعنی مرکز دائرہ وجود کہ حب است مبدأ فیض حقیقت محمدی ومحیط آن مبدأ تعین حضرت خلیل است پس مرکز فوق محیط است۔

آنچہ میفرماید جواب گوئیم کہ در نفس امر است الخ

تبصرہ: این فرمایش حضرت امام در مقابل این سوال است کہ اگر وجود ظہور اول بودہ باشد وظہور او در علم بودہ باشد درین صورت تقدم علم بہ نسبت وجود لازم می آید وہکذا اگر ظہور وجود در خارج پنداشتہ شود آن ہم صحت ندارد بواسطہ اینکہ در خارج نزد صوفیہ وجودیہ غیر از ذات مقدس ہیچ چیز دیگر وجود ندارد۔ بنا بران حضرت امام وجود را در مرتبہ نفس الامر دانستہ اند یعنی ظہور وجود در مرتبہ نفس امر است نہ در ظہور علم۔

جواب دیگر اینکہ علم خداوند تعالی از جملہ تعینات نبودہ بلکہ در مرتبہ لاتعین قرار داشتہ از جملہ واجبات است و اولیت وجود بہ نسبت ظہورات ممکنات است نہ بہ نسبت واجبات پس تقدم علم بر وجود مانع اولیت ظہور وجود بہ نسبت ظہورات ممکنات نمی گردد۔

سوال: بطبق فرمایش حضرت امام اگر وجود در مرتبہ نفس الامر بودہ باشد در این صورت نفس الامر ظرف وجود گردیدہ و بہ نسبت وجود مقدم میگردد و باین تقدیر ظہور اول نفس الامر خواہد بود نہ وجود؟

جواب: نفس الامر یک امر انتزاعی است وجود خارجی ندارد و بحث ما در امور محقق و ظہور اول ممکنات است۔

تبصرہ: در نزد حضرت امام موجودات دارای سہ مراتب اند:۔

۱۔ مرتبہ خارج کہ ذات مقدس او تعالی و صفات ثمانیہ او تعالی دران موجود است۔

۲۔ مرتبہ نفس الامر کہ حروف قرآن و عرش و کرسی و لوح و قلم و صفات اضافیہ و ظاہر و باطن حضرات انبیای عظام و باطن اولیای کرام دران موجود است۔

۳۔ مرتبہ وہم کہ ممکنات دیگر دران موجود اند۔

سوال: قبلا ذکر دادہ شد کہ وجود فوق علم اجمالی است پس وجود کہ در مخلوقات است فوق صفت العلم گردیدہ کہ از واجبات است۔

جواب: مراد از علم اجمالی ظہور علم اجمالی است نہ صفت العلم خداوندی زیرا کہ علم را حضرت شیخ اکبر تعین اول گفتہ است و بہ نزد شیخ صفات وجود خارجی نداشتہ صرف ظہورات علمی دارند و ظہور اول بہ نزد حضرت شیخ ظہور علم اجمالی است بر این تقدیر علم اجمالی از صفات نبودہ بلکہ یک ظہور است و در ظہورات وجود ظہور اول است نہ علم۔

مکتوب نود و چہارم

حضرت امام میفرماید امام مرجع یکی کمالات ذات است و معاد دیگرے صرف ذات تعالی الخ یعنی:

سر ذات مقدس او تعالی در مرکز جمال ذاتی بودیعت نهاده شده و این سر ذات عبارت از حقیقت احمدی است۔ آنچه میفرماید پس وصول به ملاحت الخ

سوال: حضرت امام یک مرتبه فرموده اند که سردار دو عالم ﷺ در مرکز دائره ملاحت و در ولایت خود بوده بواسطه یک فردے از امتان خود بمحیط دائره تشریف برده اند زیرا که سردار دو عالم ﷺ به صباحت مناسبت نداشته اند و استعداد فطری شان از صباحت بلند و بملاحت مناسبت داشته است و در اینجا میفرماید که وصول بملاحت بعد از طے کردن صباحت صورت می بندد پس تطبیق این فرمایشات چگونه خواهد بود؟

جواب: وصول بملاحت دو قسم است: وصول اجمالی و وصول تفصیلی: وصول اجمالی که مقتضائے فطری آنحضرت ﷺ بوده قبل از حصول صباحت برایشان میسر بوده اما وصول تفصیلی بعد از حصول صباحت صورت می بندد و حصول صباحت بواسطه یک فرد از افراد امتان شان بحصول پیوسته است۔ پس در این فرمایشات حضرت امام تناقض موجود نیست۔ آنچه میفرماید پس متوسطی باید الخ یعنی چون استعداد ذاتی آنحضرت ﷺ از صباحت بلند و مناسبت بملاحت داشته و انتقال از ملاحت به صباحت و رفتن از مرکز بمحیط خلاف مقتضائے فطرت مبارک اوست پس وجود متوسطی لازم افتاد تا بواسطه او از ملاحت به صباحت و از مرکز به محیط سیر نماید زیرا که هر کمال و هر ثوابیکه بامتان آنحضرت ﷺ میسر گردد پیغمبر متبوع نیز در آن کمالات و ثواب شرکت دارد یعنی مماثل این ثواب و کمالیکه بامت دست داده بآنحضرت ﷺ نیز می رسد، بنابراین مقام صباحت که بآن فرد میسر گردید بواسطه این فرد به سردار دو عالم ﷺ نیز راجع میگردد و این فرد متوسط عبارت از حضرت امام است ناگفته نماند که صباحت به نسبت مقام ملاحت پائین تر است۔

تذکره: در این جا مخالفین حضرت امام گفته اند که سردار دو عالم ﷺ و افضل ترین مخلوقات چگونه بواسطه یک فرد امت خود باستحصال کمال صباحت نیاز مند گردد۔ آنها نمی دانند که از درود گفتن یک فرد عوام هم بسردار دو عالم ﷺ ثواب آن درود می رسد آیا از درود گفتن حضرت امام بآنحضرت ﷺ

ثواب نمیرسد؟ آیا حضرت شیخ اکبر نگفته است که خاتم النبوت از شیخ اکبر اخذ فیض میدارد۔ نا گفته نماند کمالیکه بواسطه حضرت شیخ اکبر و یا بواسطه حضرت امام بسرداردو عالم میرسد آن کمال از کمال ذاتی سرداردو عالم پایئن تر می باشد و نیز آن کمال امت بواسطه متابعت سردار دو عالم و کمال خود سردار دو عالم است اما ظهور آن موقوف بیک وقت بوده چنانچه آنحضرت فرموده اند که کلید ہای خزائن روے زمین بمن داده شده است حالانکه ظهور آن مربوط بزمان حضرت مهدی است و نیز آنحضرت بروز خندق فرموده اند که فتوحات شام را مشاہده کردم و حالانکه ظهور این فتوحات در وقت خلافت حضرت فاروق است۔ آنچه میفرماید پس متوسطی باید از افراد امت او که به تبعیت او در عین آن مرکز بوده و از راه دیگر مناسبت به محیط داشته باشد الخ

تبصره: چون ولایت حضرت امام محبوبیت ممتزج است بنابران حضرت امام در مرکز محبوبیت بوده و راه دیگر عبارت از محبیت است که دائره محبوبیت و ولایت حضرت موسیٰ و محبوبیت مرکز آن است تا آن فرد امت کمالات آن مرتبه محیط را حاصل داشته و باو از متبوع او بواسطه وصول او نیز بآن کمالات متحقق گردد زیرا هر کمالیکه بامت دست می دهد به پیغمبر او نیز حاصل میگردد حضرت امام از محبیت که ولایت حضرت کلیم است نیز بهره ور است ــــ

از مضمون این مکتوب شریف چنین استنباط میشود که سه مرکز است و سه دائره۔

۱ - دائره اول خلت و مرکز آن محبت۔

۲ - دائره ثانی محبیت و مرکز آن محبوبیت۔

۳ - دائره سوم محبوبیت ممتزج و مرکز آن محبوبیت صرف۔

و این محبوبیت صرف حقیقت احمدی است و محبوبیت ممتزج حقیقت محمدی ست و ولایت آن فرد نیز محبوبیت ممتزج می باشد و محبیت خالص ولایت موسوی و خلت ولایت ابراہیمی است. خلاصه اینکه مقام محبوبیت بواسطه یک فرد امت آنحضرت بولایات محبیت و خلت الحاق و اتصال پیدا کرده است و اگر آن فرد امت نمی بود مقام محبوبیت بمقامات محبیت و

خلت اتصالی پیدا می کرد و چون آن ولایت بفردی امت آنحضرت صلعم محبوبیت ممتزج میسر گردید سپس مقام محبوبیت آنحضرت صلعم ہم با و پیوست۔ پوشیدہ نماند کہ این ہم از فضائل سردار دو عالم است کہ امت او بواسطہ متابعت او بمقام محبیت و خلت مشرف میگردد۔ بیت

مور مسکین ہوسی داشت کہ در کعبہ رسد　　دست بر پای کبوتر زد و ناگاہ رسید

تذکرہ: ازین بیان حضرت امام علو شان سردار دو عالم ظاہر میگردد کہ ولایت و قرب شان فوق ولایت دو نفر بزرگان اولوا العزم است کہ افضل ترین اولوا العزم اند و ولایت آن دو بزرگ ظلال ولایت سردار دو عالم است۔ خلاصہ اینکہ محبیت فوق خلت و محبوبیت فوق محبیت می باشد یعنی مراتب خلت و محبیت در ظل محبوبیت قرار دارند۔ آنچہ میفرماید بعد از ہزار سال الخ یعنی چون ولایت موسوی و خلیلی ہم حاصل شد مرکز دایرہ ثانی کہ محبوبیت است وسعت پیدا کرد و محبوبیت خالص و محبوبیت ممتزج تفریق یافت، آنچہ میفرماید این اسم از اسم مبارک الخ یعنی احمد از احد بیک میم جدا شدہ است و میم عبارت از محبوبیت سردار دو عالم است و اسم احمد بہ نسبت اسم محمد یک مرتبہ بعالم وجوب نزدیک تر است و نیز حرف "م" عبارت از محبت او تعالیٰ است بہ ظہور عالم کہ سبب ایجاد گردیدہ است یعنی حرف "م" کہ عبارت از محبت و محبوبیت است کہ سبب محبوبیت سردار دو عالم و سبب ایجاد عالم است ازینجاست کہ گفتہ اند۔ بیت

ز احمد تا احد یک میم فرق است　　دو عالم در میان میم غرق است

حضرت بیدل میفرماید

در غیب احد است و در شہادت احمد　　این است رموز خواجہ ہر دو سرا

پوشیدہ نماند کہ حرف میم چنانچہ عبارت از محبت و محبوبیت است ہمچنان عبارت از طوق عبودیت و امکان و حدوث ہم ہمین "میم" است، بنابران در اسم مبارک محمد دو علامہ امکان و حدوث موجود و در اسم مبارک احمد یک علامہ امکان و حدوث موجود می باشد و بعوض میم دیگر انوار و تجلیات وجوب جا گزین گردیدہ پس احمد نسبت بہ محمد یک مرتبہ بعالم وجود نزدیک تر است و محبوبیت خالص

در اسم احمد و محبوبیت ممتزج در اسم محمد می باشد و نیز ناگفته نماند که حقیقت محمدی حقیقت جسدی آنحضرتؐ و حقیقت احمدی حقیقت روحی سردار دو عالمؐ است. آنچه میفرماید کار و بار آن سرور نشاه است یعنی آنحضرتؐ تا هزار سال بعد از وفات شان به حقیقت محمدی و جسدی خود بوده اند و بعد از هزار سال بحقیقت احمدی و روحی خود عروج فرموده و دران مرتبه استقرار یافته اند و جسد مبارک شان حکم روح گرفته است یعنی از مرتبہ جمال ذاتی عروج و در مرتبہ سر ذات مقدس که در مرکز جمال ذاتی بودیعت گذاشته شده مشرف و دران مرتبہ متمکن گشته اند و علاقه شان با امت که مربوط به جسد بوده است کمتر گردیده است بنابران بیک فرد امت که نیابت نماید ضرورت افتاده است و آن فرد امت عبارت از مجدد الف ثانی می باشد که به نیابت آنحضرتؐ مفتخر و ترویج شریعت و احیاے سنت سنیه او و اماتت بدعت نامرضیه میفرماید۔

تذکرہ: حضرت عیسیٰؑ که سردار دو عالمؐ را بنام احمد یاد آور شده اند سبب آن اینست که در وقت نزول انجیل سردار دو عالمؐ در حقیقت روحی خود بوده اند و نیز در وقتیکه حضرت عیسیٰؑ نزول میفرماید سردار دو عالمؐ دران وقت نیز به حقیقت روحی خود می باشند زیراکه بعد از هزار سال حقیقت جسدی او به حقیقت روحی تبدیل یافته است چنانچه تفصیل آن در فوق گذشت بنابران حضرت عیسیٰؑ سردار دو عالمؐ را بنام احمد یاد می نمایند که عبارت از حقیقت روحی سردار دو عالمؐ است.

ناگفته نماند که آنحضرتؐ در حین حیات و در جریان دعوت ۲۳ ساله بهر دو حقیقت محمدی و احمدی متلبس بودند، آنچه میفرماید بشنو! با وجود کمال اقتدار الخ یعنی حق تعالی قادر است که محبوب خود را بدون هیچ وسیله به همه کمالات مشرف گرداند اما چون قدرت حق سبحانه نظام عالم را به اسباب حکمت وابسته گردانیده بنابران در تربیه محبوبان نیز از اسباب عادیه کار گرفته شده است چنانچه شق صدر آنحضرتؐ که چند مراتب صورت گرفته است از اسباب عادیه است و نیز بواسطه یک فرد امت شان که حضرت امام ربانی است از ملاحت بصباحت و از مرکز به محیط سیر نموده اند این هم از جمله اسباب عادیه بوده و استتار و روپوش قدرت است که عادت حق تعالی قدرت را در اسباب و واسطه مستور گردانیده است و سنت حق تعالی بران جاری شده که قدرت را

مکتوب نود و پنجم

حضرت امام میفرماید، اگرچہ اصل این ولایت الخ یعنی ولایت حضرت امام اگرچہ ولایت محمدی و محبوبیت است اما در ولایت موسوی کہ محبیت است نیز اشتراک داشتہ و ولایت حضرت امام محبوبیت ممتزج است و محبیت خالص ولایت حضرت موسی است پس ولایت حضرت امام مرکب از دو ولایت بودہ کہ عبارت از ولایت محمدی و ولایت موسوی است۔ ولایت محمدی محبوبیت ممتزج و ولایت موسوی محبیت صرف و ولایت احمدی محبوبیت صرف میباشد پس ولایت کہ از محبوبیت و محبیت ترکیب یافتہ باشد دارای خاصیت جداگانہ خواہد بود۔ بیت

ازین افیون کہ ساقی در مے افگند   حریفان را نہ سر ماند و نہ دستار

مکتوب نود و ششم

آنچہ میفرماید اگرچہ آن سرور الخ یعنی سردار دو عالم ؐ در ذات خود محبوب بودہ و قرب اصلی او محبوبیت است و محبیت تابع محبوبیت است یعنی محبوب کہ سردار دو عالم است بہ محب خود کہ حق سبحانہ است محبت داشتہ می باشد، اگرچہ اصل معاملہ سردار دو عالم محبوبیت است۔ بنابران سردار دو عالم چنانچہ محبوب است محب نیز می باشد۔ آنچہ میفرماید اظہار اختصاص او کردہ الخ یعنی حرف "میم" را کہ بہ کلمہ احد منضم گردانیدہ این انضمام حرف "میم" بہ کلمہ احد بیان اختصاص آنحضرت ؐ بودہ بذات مقدس او تعالی یک نوع اختصاص خاص داشتہ می باشد کہ دیگران دارای این خصوصیت نمی باشند۔ بیت

محمد حامد حمد خدا بس   خدا نعت آفرین مصطفی بس

آنچہ میفرماید، کار و بار از دو طوق عبودیت بیک طوق رسید الخ

سوال: عبودیت عبارت از عبادت و طاعت بودہ پس وجود دو طوق نسبت بیک

طوق بہتر است بنابران رسیدن بیک طوق دارائے چہ فضیلت خواہد بود؟

جواب: عبودیت در این جا بمعنائے عبادت نبودہ بلکہ بہ معنائے امکان و حدوث است و در ولایت محمدی دو علامہ امکان و حدوث می باشد و در ولایت احمدی یک علامہ امکان و حدوث از بین رفتہ و بہ عوض "م" عبودیت و امکان الف الوہیت و قدسیت جاگرفتہ و محمد احمد شدہ و بعالم وجوب یک درجہ نزدیکتر گردیدہ است، مراد از الوہیت تجلیات عالم وجوب و قرب ذات مقدس است. آنچہ میفرماید فنائے این تعین نہ چنین است الخ یعنی فنائے ولایت فنائے شہودی بودہ و این فنا فنائے وجودی است کہ صفات بشری و امکانی از بین رفتہ و تجلیات ذات مقدس بجائے آن نشستہ است. بیت

مرا دیگر بجائے من نہ بینی چو جان آئی بجائے من نشینی

توئی از ہر دو عالم آرزویم ترا چون یافتم از خود چہ گویم

بیت فراز منظر چشم من آشیانہ تست کرم نما و فرود آ کہ خانہ خانہ تست

آنچہ میفرماید انوار ہدایت کمتر گشت و معاملہ با ختنا تنگ تر شد الخ یعنی بعد از مرور ہزار سال معاملہ امت تاریک تر و بہ نائب ضرورت پیدا شد کہ وظائف ارشاد و ہدایات را بہ عہدہ بگیرد و آن نائب عبارت از حضرت امام است چنانچہ در مکتوبی میفرماید کہ در امم سابقہ بعد از ہزار سال نبی اولوالعزمی مبعوث میگردید و شریعت جدیدی آورد و در این امت چون پیغمبر شان خاتم الانبیا است و پیغمبر دیگر آمدہ نمیتواند بنابران، عالمی عارفی تام المعرفتی در کار است تا قائم مقام نبی اولوالعزم شدہ بتواند یعنی این نیابت تنہا از وظائف یک نفر عالم نبودہ و عارف بدون علم نیز از عہدہ این نیابت برآمدہ نمی تواند و این وظیفہ مناسب شخصی است کہ دارائے علم کامل و نفر کامل بودہ باشد شما می دانید کہ مقام علمی حضرت امام باندازہ بودہ کہ سرآمد روزگار خود است و ہکذا افتقر شان نیز کہ بمراتب ولایت صغریٰ و ولایت کبریٰ و ولایت علیا و کمالات نبوت و رسالت و اولوالعزمی و مراتب خلت و محبت و محبوبیت رسیدہ است از ادراک اکثر اولیائے کرام بلند تر است۔

بیت
زفرق تا بہ قدم ہر کجا کہ می نگرم — کرشمہ دامن دل می کشد کہ جا این جاست

مصرع
خاص کند بندۂ مصلحت عام را

مکتوب نود و ہفتم

آنچہ میفرماید کہ در مرتبہ وہم مخلوق گشتہ است الخ یعنی مرتبہ وہم عبارت از نمود بدون بود است وممکنات نمود داشتہ اما بود ندارند شعبدہ بازو مداری کہ اشکال غریبہ را بمیان آوردہ وبہ تماشا چیان نشان میدہد ہمہ شما میدانید کہ این اشکال نشان دادہ شدہ نمود داشتہ ودر حقیقت بود ندارند اما قادر برکمال این نمود را ثبات ہم دادہ می تواند۔ آنچہ میفرماید چون سالک مستعد بحکم تربیت خداوندی الخ یعنی وقتیکہ عارف بہ فنا مشرف گردد می بیند کہ صفات کاملہ کہ در وی است در حقیقت از وی نبودہ بلکہ این صفات از مرتبہ وجوب است و میداند کہ عدم مقید کہ وجود و ذات مرا تشکیل دادہ در حقیقت عدم است لہذا ناچار خود را از ہمہ پایان دیدہ واز کبر و غرور بشریت رہائی می یابد و میداند کہ صفات ثمانیہ من از عالم وجوب است۔ بیت

بیت
نیاوردم از خانہ چیزے نخست — تو دادی ہمہ چیز و من چیز تست
من ہیچ ام و کم از ہیچ ہم بسیاری — از ہیچ و کم از ہیچ نیاید کاری

وقتیکہ اندیشہ تو صحیح شد دانستی کہ من عدم می باشم۔ مصرع

اے برادر تو ہمیں اندیشۂ

مکتوب نود و ہشتم

آنچہ میفرماید حسن و جمال ہر جا ہست اثر وجود ہست کہ خیر محض است الخ

سوال: حضرت امام در مکتوبی فرمودہ این حسن مظاہر جمیلہ از ممکنات است نہ از عالم وجوب۔ و در این مکتوب شریف میفرماید کہ حسن ہر جا کہ ہست از عالم وجوب است۔

جواب: معنای آن فرموده شان این است که حسن واجب در ممکنات جای گرفته بوده وجاگزین گردیده نه آنکه از خود ممکنات است۔

مکتوب نود ونهم حاجت به شرح ندارد۔

مکتوب صدم

در تشریح این مکتوب شریف تبصره های چند که حاصل فرمایشات حضرت امام است ارقام می یابد۔

تبصره (۱) گرفتاری به حسن این جهان مذموم وگرفتاری بحسن آن جهان محمود است زیرا که حسن این جهان از اختلاط زهر آب عدم مبرا نیست وحسن آن جهان از امتزاج عدم مبرا است ازین سبب حق سبحانه تعالی بحسن آن جهان دعوت میفرماید وبیان حسن حور وقصور بهشت را سبب ترغیب مومنان میگرداند وحسن حضرت یوسف از نوع حسن آن جهان بوده پس گرفتاری بآن حسن محمود است نه مذموم۔

تبصره (۲) حسن حق سبحانه دارای دو نوع است: حسن ذاتی وحسن صفاتی۔ حسن ذاتی دارای اجمال وتفصیل است از حسن اجمالی آن مرتبه مقدسه تعبیر به ملاحت واز حسن تفصیلی آن مرتبه مقدسه تعبیر بصباحت رفته است اما حسن صفات تنها به حسن صباحت تعبیر میشود نه بملاحت۔

تبصره (۳) ملاحت در ادراک نمی گنجد وصباحت تا اندازه در ادراک می گنجد۔

تبصره (۴) حسن سردار دو عالم از نوع حسن ملاحت بوده که در ادراک نه گنجیده وحسن حضرت یوسفؑ از نوع حسن صباحت بوده وتا اندازه بادراک می گنجد بنا بران مصریان گرویده حسن حضرت یوسفؑ واز دید او مستانه گردیدند آنحضرتؐ میفرماید که "اخی یوسفُ اصبحُ وانا املح" مصرع پشتو

دملاحت ادراک دی نشی داصباحت دی چه مصریان مستانه شوه

مادر مومنین حضرت بی بی عایشهؓ میفرمایند "لوامی زلیخا لو رأین جبینه لقطعن بدل الایادی القلوب" یعنی زنان ملامت کننده بی بی زلیخا اگر جبین سردار دو عالم را میدیدند

بجائے دست ہائے خود دل ہائے خود را می بریدند۔

تبصرہ (۵) صفات ثمانیہ او تعالیٰ چنانچہ دارائے حسن بودہ عدمات متقابلہ آنہا ہم دارائے حسن می باشد بواسطہ اینکہ صفات ثمانیہ در عدمات متقابلہ خود پرتو انداختہ و آن عدمات ہم از فیض انعکاس آن پرتو مقدس تا اندازہ صاحب حسن گردیدہ اند خلاصہ حسن ہائے این جہان مستفاد از حسن عدمات متقابلہ صفات ثمانیہ است نہ از حسن خود صفات چون این حسن بعدم امتزاج داشتہ بنابران گرفتاری این حسن مذموم بودہ محمود نیست و گرفتاری بہ حسن عیال منکوحہ و کنیزہائے مملوکہ بخاطر بقائے نسل است ورنہ حسن دنیوی در ذات خود محمود نیست اما حسن آخرت در ذات خود محمود بودہ و اثر شیونات ذاتیہ است۔ حضرت داؤد طائی کہ گرفتاری جنت را مانند گرفتاری دنیا میدانند و بی بی رابعہ کہ بفکر سوختاندن جنت گردیدہ این ہر دو بزرگان از روئے عدم فرق بین این دو حسن حسن محمود را بحسن مذموم قیاس کردہ اند و حالانکہ حق تعالیٰ بحسن محمود دعوت میفرمایند ''واللہ یدعوا الی دار السلام'' و میفرمایند ''حور مقصورات فی الخیام''

تبصرہ (۶) بعض صوفیہ دیگر کہ حسن دنیا را مانند حسن جنت پنداشتہ و بآن گرفتار شدہ اند در حقیقت اشتباہ کردہ اند و قباحت حسن دنیا را درک کردہ نتوانستہ اند کہ گفتہ اند۔ بیت

امروز چون جمال تو بے پردہ ظاہر است در حیرتم کہ وعدۂ فردا برائے چیست

اگر قبح حسن دنیاوی را میدانستند ہرگز بآن نمی گرویدند و بہ چنین جملات حسن این جہان را نمی ستودند بلکہ تقبیح می نمودند۔ خلاصہ اینکہ گرفتاری حضرت یعقوب بحسن حضرت یوسف در حقیقت گرفتاری بہ حسن آن جہان بودہ کہ محمود است نہ گرفتاری بہ حسن این جہان کہ مذموم می باشد۔ حضرت امام میفرمایند اثمار و اشجار و انہار جنت در رنگ ردائے روپوش پردگی نہ الخ در این جملہ توق در مطبعہ سہو بعمل آمدہ است و اصل عبارت این چنین می باشد کہ اثمار و اشجار غیر ردائے روپوش پردگی نہ'' و در متن کتاب کلمہ غیر از طبع ماندہ است۔ آنچہ میفرمایند تلذذ از ان درخت جنت تلذذ بہ صفات او تعالیٰ است الخ ازین فرمایش حضرت امام معلوم می شود کہ اہل جنت در جنت

عروجات و ترقیات نیز می نماید بواسطہ اینکہ صرف میوہ جات درختان جنت مانند تسبیحات این جہان است کہ بسبب عروجات و ترقیات میگردد۔ بنا بران تلذذ آن جہان بسبب ترقیات خواہد بود واللہ اعلم۔ آنچہ میفرماید چنانچہ در اسماء و صفات خداوندی باعتبار علو و سفل و جامعیت و عدم جامعیت تفاوت موجود است در جنت ہائے مومنان نیز باندازہ آن تفاوت موجود است الخ یعنی صفت علم فوق ترین و جامع ترین صفات ثمانیہ است و نیز خود صفات ثمانیہ ہر کدام نسبت بہ ظلال و تعلقات خود جامع تر اند پس کسانیکہ مبدأ فیض آنہا صفت العلم است جنت شان نسبت بہ جنت دیگران فوق تر است۔ و نیز کسانیکہ مبدأ فیض شان خود صفات ثمانیہ بودہ باشد چنانچہ انبیاء عظام بہ نسبت کسانیکہ مبدأ فیوض شان ظلال صفات باشند چنانچہ اولیاء کرام فوقیت دارند۔ آنچہ میفرماید اگر در ضمن این ظہورات جنت شہود و مشاہدہ گویند مستحسن و زیباست الخ یعنی صوفیہ کہ در محاسن دنیاوی شہود و مشاہدہ را گمان بردہ اند اشتباہ کردہ اند زیرا محاسن این جہان مظہر حسن مراتب وجوب شدہ نمی توانند کہ ہیولائے شان عدم است اما محاسن آن جہان مظہر آن حسن شدہ می توانند۔ آنچہ میفرماید چون ضیق جامعیت اجمال الخ یعنی اگرچہ صفت مربی آن شخص جامع سایر صفات است اما صفات دیگر چون بطور تفصیل در صفت مربی او موجود نبودہ بلکہ بطور اجمال دران صفت موجود اند بنا بران آن شخص نیز از ادراک ذات مقدس او تعالی عاجز است بہ شما معلوم است کہ یک صفت او تعالی جامع تمام صفات است۔

تبصرہ: این کمینہ میگوید کہ این عدم ادراک در حق کسانی خواہد بود کہ در حیات دنیاوی بشرف ادراک او تعالیٰ مشرف نشدہ باشند اما بزرگان کہ در این جہان بواسطہ فنائے اتم و بقائے اکمل بادراک ذات مقدس مشرف شدہ اند شاید از ین معائب و صمہ مبرا بودہ باشند اگرچہ در آیہ کریمہ لاتدرکہ الابصار استغراق است، معنائے آن اینست کہ ہیچ چشم حق تعالیٰ را ادراک کردہ نمیتواند اما علما گفتہ اند کہ از ہر عام بعض افراد آن اخراج و تخصیص می یابند حاصل مرام

آن این است کہ بعضی چشم ہا ادراک خواہند نمود پس عارفانیکہ دراین جہان بادراک او تعالیٰ مشرف شدہ باشند دران جہان نیز از سعادت ادراک بے نصیب نخواہند بود و یا اینکہ اگرچہ چشم ادراک کردہ نمی تواند شاید کہ بصیرت عارف ادراک نماید۔

آنچہ میفرماید" این بزرگوار الخ شاید کہ بزرگوار کنایہ از وجود مبارک خود حضرت امام بودہ باشد

آنچہ میفرماید چوں این حروف کلام قدیم سبحانی اند الخ یعنی سایر صفات ثمانیہ دراین جہان باعتبار ظلال و آثار خود ظہور کردہ اند اما صفت الکلام باصالت و ذات خود دراین جہان ظہور فرمودہ است۔

آنچہ قبل از خاتمہ حسنہ بہ لسان عربی فرمودہ اند و قلیل ما ھم الخ ازین فرمایش ایشان معلوم میشود کہ رویت قلبی و مقام حق الیقین درحق کبار اولیاے کرام متحقق است چنانچہ خود حضرت امام و بعضی کبار از اولیاے کرام۔

تذکرہ: حضرت امام دربارہ ثبوت رویت قلبی اولیاے کرام درین جہان در مکاتیب ۶۵، ۶۸، ۷۵ حصہ ہشتم دفتر سوم بصورت واضح و مدلل بیان فرمودہ اند از انجا حاصل مطلب گردد۔

آنچہ در صفحہ ۷۳، ۷۴ ہمیں مکتوب شریف میفرماید کہ از نفس خود کہ دخان گشتہ است استدلال بوجود آتش می نماید الخ یعنی چوں عارف داراے تجلیات وجوب گشتہ و عدم کہ وجود بشری عارف بودہ از بین رفتہ و عارف بمنزلہ دخان گشتہ است نسبت بہ آتش زیراکہ دخان اثر آتش بودہ و وجود موہوبی عارف، نیز اثر عالم وجوب است چوں در بین آتش و دخان کدام حجابی موجود نیست پس در بین این عارف و حق تعالیٰ نیز حجابی باقی نخواہد ماند آتش کنایہ از مرتبہ ذات مقدس می باشد۔ آنچہ میفرماید چون معاملہ از تقلید گذشتہ الخ یعنی تقلید در حین نارسائی است و بعد از کمال رسائی تقلید بزرگانیکہ در مرتبہ ولایت صغری بودہ و بولایت کبریٰ و علیا نرسیدہ باشند لازم نمی باشد و بعضی آنہا شطر سوم علم الیقین و سیراقربیت راکہ سیر صفات او تعالیٰ است طی نکردہ عین الیقین و حق الیقین را در سیر انفسی گمان کردہ اند۔ بنابران تقلید این نوع بزرگان کہ ہنوز از مرتبہ علم الیقین نگذشتہ اند مناسب اولیاے بزرگ نمی باشد۔

آنچہ میفرماید ضعیف البصر را در وقت شعشعان نور آفتاب شہود و حضور آفتاب کاین است و رویت و احساس آن متحقق نہ الخ یعنی رویت دارای دو شرط است یکے رفع حجاب است و دیگر رفع موانع و موانع عبارت از ضعف بصر و بصیرت است و در حق کسانیکہ دارای بصیرت ضعیف اند اگرچہ حجاب موجود نیست اما موانع کہ ضعف بصیرت است موجود است و کسانیکہ دارای بصیرت قوی اند آنہا با دراک او تعالی مشرف خواہند شد۔ چنانچہ حضرت امام در مکتوبی میفرمایند وقتیکہ عارف بہ بیچونی برسد و بیچون شود با دراک و درک ادراک او تعالی مشرف شدہ میتواند شما میدانید کہ ادراک و درک ادراک بدون رویت قلبی ممکن نیست۔

آنچہ میفرماید علم حضوری شان کہ با نفس بودہ علم حصولی گشتہ الخ یعنی عارفانیکہ از سیر انفسی گذشتہ و بہ سیر اقربیت مشرف شدہ اند انفس شان در رنگ آفاق گشتہ و علم حضوری کہ با نفس داشتہ اند علم حصولی گردیدہ و علم آنہا بمراتب وجوب علم حضوری گشتہ است:

خاتمہ حسنہ:

تبصرہ: حضرت امام حُسن سردار دو عالم را ملاحت و حُسن حضرت یوسفؑ را صباحت گفتہ اند، صباحت در ادراک می گنجد اما ملاحت در ادراک نمی گنجد۔ حضرت امام میفرماید صباحت سبب محبت حضرت یعقوبؑ بودہ نسبت بہ حضرت یوسفؑ۔ و ملاحت سبب محبت خالق زمین و آسمان است و میفرماید کہ امکان سردار دو عالمؐ از جنس امکان سایر ممکنات نبودہ بلکہ از جنس امکان صفات اضافیہ است کہ بہ نسبت امکان ممکنات دیگر فوق تر است۔ و نیز میفرماید کہ بدقت نظر و کشف صریح معلوم گردیدہ کہ وجود و خلقت مبارک سردار دو عالمؐ از خلقت دائرہ ممکنات بالاتر است الخ یعنی بنا بران آنحضرتؐ دارای سایہ نبودہ اند۔ پوشیدہ نماند کہ محدثین کرام عدم سایہ آنحضرتؐ را روایت نہ کردہ اند و از فرمایش صوفیہ کرام نبودن سایہ آنحضرتؐ معلوم می شود۔ سبب این اختلاف آن است کہ سردار دو عالم دارای دو حقیقت اند یکے حقیقت محمدی و دیگرے حقیقت احمدی است۔ حقیقت محمدی عبارت از حقیقت جسدی آنحضرتؐ و حقیقت احمدی عبارت

از حقیقت روحی آنحضرتؐ است۔ وآنحضرتؐ در وقت دعوت وارشاد به حقیقت محمدی متلبس می بودند بنابران محدثین کرام که راویان وقت دعوت آنحضرتؐ اند آنحضرتؐ را دارای سایه میدانند واز عدم سایه شان روایت نکرده اند وصوفیه کرام وقت خلوت وحقیقت احمدی سردار دو عالمؐ را روایت کرده وآنحضرتؐ را دارای سایه نمی دانند، وهر دو طائفه راست گفته اند زیرا که صوفیه کرام وقت خلوت وحقیقت احمدی را روایت می کنند ومحدثین کرام وقت ارشاد وحقیقت محمدی را روایت می کنند۔ آنچه میفرماید که صفت العلم از صفات حقیقیه است که در خارج موجود است وعلم اجمالی که یک قسمی از اقسام صفت العلم بوده از صفات اضافیه است ودر مرتبه نفس الامر است الخ

تبصره: موجودات دارای سه درجه اند:

۱- موجودات خارجی چنانچه ذات مقدس وصفات ثمانیه او تعالی۔

۲- موجودات نفس الامری چنانچه صفات اضافیه وحروف قرآن کریم ووجود حضرات انبیای عظام وباطن اولیای کرام ووجود عرش وکرسی وملائک وبهشت ولوح وقلم۔

۳- موجودات وهمی چنانچه ممکنات دیگر که در مرتبه وهم متقن موجود بوده ودارای وجود خارجی ونفس الامری نمی باشند۔

آنچه میفرماید که علم اجمالی به سبب اصلاب پدران وارحام مادران بصورت انسانی که احسن تقویم است ظهور فرموده وباسم احمد ومحمد نامیده شده است ونیز میفرماید نیک استماع باید نمود۔ که این قید اجمال هر چند علم مطلق را مقید ساخته است الخ یعنی مراد حضرت امام درین فرمایش آن است که وجود مبارک سردار دو عالم مستفاد از خود صفت العلم او تعالی است۔

سوال: صفت العلم از جمله صفات قدیمه بوده واز مراتب وجوب است وسردار دو عالم از جمله ممکنات وحادث است پس وجود سردار دو عالم علم اجمالی شده نمی تواند؟

جواب: مراد حضرت امام درین جا از صفت العلم ظهور وتجلی صفت العلم است نه خود صفت العلم که قدیم واز مراتب وجوب است۔

تبصرہ: این صفت علم مبارک در ابدان پدران و ارحام مادران بودیعت نہادہ شدہ بود تا اینکہ از بدن بی بی آمنہ شرف نزول فرمودہ این جہان را بوجود مسعود خود منور گردانید و رحمت عالم و عالمیان شرف ظہور فرمود حضرت شاہ فضل اللہ مجددی میفرماید بیت

تو بدین قامت موزون چہ خرامی بجہان　　نخل تو بہ تواضع سر تہدت برپا

منقول است کہ یک زن عفیفہ نور مبارک سردار دو عالم را در پیشانی حضرت عبداللہ مشاہدہ مینمود و از نزد او ہمیشہ خواہش ازدواج می نمود اما وقتیکہ حضرت عبداللہ با بی بی آمنہ صحبت نمودہ و نور آنحضرت ﷺ از بدن انتقال فرمود بعد از ان آن زن عفیفہ آن نور را در پیشانی حضرت عبداللہ ندید از ازدواج صرف نظر کرد۔

خلاصہ اینکہ خلقت سردار دو عالم از صفت علم او تعالی بودہ است و میفرماید کہ صفت علم بذات مقدس او تعالی دارای یک نوع قرب بودہ کہ سایر صفات دارای این قرب نمی باشند زیرا کہ علم حضوری عین عالم و عین معلوم شدہ میتواند اما قدرت و ارادت عین قادر و عین مرید شدہ نمی توانند پس ازین جا قرب احمد را با احد قیاس باید کرد حضرت بیدل میفرماید بیت

در غیب احد است و در شہادت احمد　　این است رموز خواجہ ہر دو سرا

تبصرہ: علامہ سیوطی در کتاب "بدور سافرہ" روایت میکند کہ سردار دو عالم فرمودہ و بیان از غیب نمودہ "انا و ابو بکر و عمر من طینۃ واحدۃ و فیہا ندفن" یعنی من و ابوبکر و عمر از یک طینت پیدا شدہ ایم و دران خاک دفن میشویم و این پیشگوئی شان بہ ثبوت پیوستہ کہ حضرات شیخین با آنحضرت ﷺ یکجا مدفون گردیدہ اند و ازین حدیث شریف معلوم گردید کہ خلقت حضرات شیخین نیز از صفت علم او تعالیٰ بودہ است ازین جا است کہ صدیق رض بہ افتخار خلت مشرف و فاروق اعظم رض افتخار ترجمانی را کمائی کردہ و سردار دو عالم ﷺ در بارہ او فرمودہ الحق ینطق علی لسان عمر یعنی خداوند بزبان عمر حرف می زند۔

مقصد اصلی در این جا بیان کمال حسن سردار دو عالم است حضرت امام میفرماید کہ

اگرچہ در این جہان دو ثلث حُسن بحضرت یوسفؑ مسلم بوده و یک ثلث آن به تمام عالم تقسیم گردید اما دران جہان حسن حسن محمدیؐ است و جمال جمال محمدیؐ یعنی حسن محمدی ملاحت است کہ در ادراکات این جہان نمی گنجد و ادراکات اخروی دارای لیاقت و کمال دیگر است کہ با دراک این جہان قابل مقایسه نیست و میفرماید چون حسن سردار دو عالم حسن ذات است زیرا کہ علم عین عالم است بنابراں ظرف محبت او تعالیٰ واقع گردیده کہ جمیل مطلق است و حُسن حضرت یوسفؑ چون صباحت بوده بنابران ظرف محبت حضرت یعقوب واقع گردیده است الخ خلاصہ اینکہ در بین این دو حسن تفاوت زیادی موجود است بیت

شادی قافلۂ مصر بگردش نرسد ہر کہ را چون تو عزیزی زسفر باز آید

یک نفر افغان محبت سردار دو عالم را اظہار نموده می گوید۔

ستا د ابرو حسن ذاتی دی چہ پہ جلال ئی فنا شوی وی قلبونہ

ستا د ابرو حسن قدم دی چہ پہ جمال ئی بقا شویدی قلبونہ

حضرت امام میفرماید، اگرچہ صوفیہ تمام افراد عالم را ظہور اسما و صفات او تعالیٰ میدانند اما مراد آنہا خود صفات نبوده بلکہ مرادشان صور علمی صفات است زیرا کہ آنہا بوجود خارجی صفات قایل نیستند و مراد حضرت امام خود صفت العلم بوده کہ دارای وجود خارجی است پس در نزد وجودیہ عالم ظہور صور علمیہ صفات است نہ ظہور خود صفات و در بین خود صفات و ظہور علمی آنہا تفاوت زیاد موجود است نمی بینی کہ صور علمی آتش اشراق و احراق و اضائت ندارد پس مفہوم یک شی عین آن شی شده نمی تواند و میفرماید اگرچہ ارباب معقول کہ حصول اشیا را بانفسہا گفتہ اند این بیان را قبول نخواہند کرد اما کشف صریح ما مکذب عینیت شی و صورت شی است از بیان فوق معلوم شد کہ خلقت ابتدائی آن سرور در مرتبہ نفس الامر است و خلقت ممکنات دیگر در مرتبہ وہم تنقش است اگرچہ بعض کمل از اولیای کرام بواسطہ فنای اتم و بقای اکمل بمرتبہ نفس الامر میرسند اما چون خلقت ابتدائی آنہا در مرتبہ نفس الامر نمی باشد، بنابران معصوم

دانستہ نمی شوند و باقی حضرات انبیائے عظام اگرچہ صفت العلم مخلوق نشدہ اند اما خلقت شان درمرتبہ نفس الامر است. پوشیدہ نماند کہ خلقت حضرت نوحؑ و ابراہیمؑ نیز بہ صفت علم مربوط است اما مانند خلقت سردار دو عالم نبودہ بلکہ بہ نسبت آن خلقت ظلیت داشتہ پس وجود سرداردو عالم ظہور خود صفت خداوندی است و میفرماید کہ ہیچکس غیر از سردار دو عالم ظہور نفس صفت خداوندی نیست الا قرآن کریم کہ آن کتاب مقدس نیز ظہور نفس صفت الکلام است اینقدر فرق موجود است کہ ظہور قرآن کریم ظہور صفت حقیقی و ظہور آنحضرتؐ ظہور صفت اضافی است بنا بران قرآن کریم قدیم و غیر مخلوق است و آنحضرتؐ مخلوق و حادث است۔

تبصرہ: این فرمایش حضرت امام بنا بر کشف صریح بودہ و فرمودہ علامہ قاضی عضد کہ قرآن را قدیم میداند موید کشف صریح حضرت امام است. شما می دانید کہ در مخلوقیت و غیر مخلوقیت قرآن کریم اختلاف علمائے کرام موجود است۔ انچہ میفرماید معاملہ کعبہ ربانی ازین دو ظہور اسمی ہم عجیب تر است الخ یعنی ظہور حقیقت محمدی و ظہور قرآن کریم ظہور اسم و صفت بودہ و ظہور کعبہ ظہور تنزیہ صرف حق تعالیٰ است و میفرماید کہ این ہم از عجیب عجائب است کہ ظہور است و صورت نیست الخ یعنی اگرچہ ظہور خواہان صورت است اما این از عجائب بودہ کہ ظہور است و صورت نیست کہ دیدہ شود۔

تبصرہ: اگرچہ حقیقت کعبہ فوق حقیقت محمدی بودہ اما فضیلت برائے سردار دو عالمؐ است زیرا اگرچہ در کعبہ ظہور تنزیہ صرف است اما کعبہ از مرتبہ ظہور تنزیہ صرف بالاتر عروج ندارد و عروجات محمدی از ظہور تنزیہ صرف بالاتر است و معلوم است کہ ظہور تنزیہ از مرتبہ ذات مقدس پایئن تر است۔ نمی بینی کہ عکس زید کہ در آئینہ نمایان است عین زید نبودہ بلکہ تمثال زید است اما عروجات سردار دو عالمؐ بطرف ذات مقدس غیر متناہی است و کعبہ معظمہ از آن عروجات حصہ نداشتہ و زینہ اول مر عروجات سردار دو عالم را حقیقت کعبہ است چنانچہ حضرت امام در مکتوبی و حضرت عروۃ الوثقیٰ نیز در دفتر اول مکتوبات قدسی آیات خود بآن تصریح فرمودہ

وحقیقت کعبہ را زینہ اول عروجات سردار دو عالم دانستہ وآنچہ حضرت امام در مکتوب آخر این دفتر حقیقت کعبہ را ذات خداوند گفتہ اند حضرت عروۃ الوثقی کہ شاگرد خاص وخلیفہ اکمل حضرت امام است میفرماید کہ مراد حضرت امام ذات بحت اوتعالی نبودہ بلکہ مراد شان صفت مسجودیت است ومسجودیت عین ذات مقدس نیست بلکہ وصف مسجودیت از جملہ صفات وشئونات ذاتیہ است کہ غیر ذات است. پوشیدہ نماند کہ حقیقت کعبہ فوق حقیقت محمدی بودہ نہ فوق حقیقت احمدی وحقیقت احمدی یک سری ذات مقدس اوتعالی است کہ در مرکز جمال ذاتی نہادہ شدہ است چنانچہ تفصیل بیشتر این موضوع در مکتوب ۹۴ دفتر مقدس تحریر یافتہ است از انجا حل مطلب گردد۔

تبصرہ: یک امر مسلم وثابت است کہ تخلیق تمام عالم ممکنات بواسطہ آنحضرت ؐ است وکعبہ نیز از جملہ مخلوقات وممکنات است از ینجا افضلیت آنحضرت ؐ را باید دریافت۔

آنچہ میفرماید بشنو بشنو الخ یعنی این دولت خاصہ سردار دو عالم ؐ است کہ از صفت العلم اوتعالی مخلوق گردیدہ اند اما چون در خوان کرم کریمان پس خوردہ ہا می ماند بنا بران آن بقیہ کہ از خلقت مبارک آن فخر اولین وآخرین ماندہ بود آنرا الفردی از دولتمندان امت او او لوش وپسخورہ گویا عطا فرمودہ اند الخ یعنی آن فرد دولتمند کنایہ از وجود مسعود خود حضرت امام است قبل من قبل بلا علۃ. مصرع با کریمان کارہا دشوار نیست

ازین فرمایش حضرت امام معلوم است کہ خلقت حضرت امام نیز از صفت علم اوتعالی است کہ بصدقہ سردار دو عالم بایشان رسیدہ است. سبحان اللہ سبحان اللہ فردیکہ وجود او از علم بودہ باشد معلومات او چہ خواہد بود ودیگران بعلوم ومعارف او چگونہ پے خواہند برد. مصرع

خاص کند بندۂ مصلحت عام را

بیت

با خدا دادگان ستیزہ مکن کہ خدا دادہ را خدا دادہ است

بیت

ز فرق تا بہ قدم ہر کجا کہ می نگرم کرشمہ دامن دل میکشد کہ جا اینجاست

رت امام در مکتوبی میفرماید کہ عنایت اوتعالی معلول بہ ہیچ علت نبودہ صرف کرم نامتناہی

او تعالی است سبب و علت نمی خواہد الخ۔ ناگفتہ نماند حدیث شریفی کہ دربارہ خلقت خلیفہ اول وخلیفہ ثانی قبلاً گذشت نیز مثبت آن است کہ خلقت حضرت امام از علم او تعالی می باشد زیرا کہ حضرت امام نیز از سلسلہ حضرت فاروق اعظمؓ است۔ خواجہ محمد ہاشم کشمی کہ خواجہ زادہ و عالم و بزرگ و ادیب محترم است در مدح حضرت امام میفرماید۔ بیت

مہین فرزند فاروق است چون اب　　کنون نطق از زبان او کند رب

پوشیدہ نماند کہ خلقت درخت خرما نیز از بقیہ طینت حضرت آدمؑ است و خلقت حضرت امیر از بقیہ خلقت حضرت عیسیٰؑ میباشد چنانچہ حضرت قاضی ثناء اللہ پانی پتی عثمانی آن حدیث شریف را در کتاب ارشاد الطالبین روایت کردہ است، اے عزیز مقبولیت حضرت امام جاے تعجب نیست نمی بینی کہ روے زمین را بہ ارشاد خود منور ساختہ شاہ ولی اللہ محدث دہلوی رح میفرماید کہ حضرت شیخ ارہاص این دورہ الف ثانی می باشد و میفرماید کہ دوست ندارد او را اگر مومن تقی و کینہ نمی ورزد ہمراہ او مگر منافق شقی و میفرماید کہ محبت حضرت شیخ محبت مدار دوار و محبت مکون کائنات است۔

تبصرہ: سوال و جوابے را کہ حضرت امام از مقولہ ہاے شیخ اکبر بیان فرمودہ اند حاصل آن این است کہ بنزد حضرت شیخ خلقت سردار دو عالم از صورت علمی صفت علم است نہ از خود صفت علم زیرا کہ بہ نزد او صفات ثمانیہ وجود خارجی ندارند و خلقت عالم از صورت علمی صفۃ است نہ از خود صفات۔

تذکرہ: آنچہ حضرت امام بطرز سوال از طرف شیخ اکبر بیان نمودہ اند کہ علم حق سبحانہ علم حضوری بودہ نہ حصولی و در علم حضوری صورت نمیباشد بلکہ خود معلوم می باشد پس مراد حضرت شیخ نیز خود صفت علم خواہد بود نہ صورت علمی صفت العلم۔ حضرت امام جواب میدہد کہ شیخ اکبر کہ تعین اول را کہ حقیقت محمدی میگویند آنرا تعین گفتہ و زائد بر ذات دانستہ و عین ذات نمیداند و بوجود خارجی صفت العلم ہم قائل نیست بلکہ ظہور صورت علمی صفت العلم را تعین اول میداند پس آن مرتبہ

مرتبہ ذات مقدس نبودہ کہ علم آن مرتبہ علم حضوری بودہ باشد ونیز شیخ تعین علم را کہ حقیقت محمدی میدانند بہ نزد او تعین اول عبارت از ظہور صورت ومفہوم صفت العلم است نہ خود صفت العلم۔ پس مراد شیخ اکبر خود صفت علمی باشد۔ آنچہ میفرماید "ازین بیان لازم آمد الخ یعنی در علم حضوری کہ نفس معلوم حاضر است صورت معلوم نیز حاضر است زیرا کہ معلومیت نیز از اعتبارات وصفات معلوم است پس در علم حضوری چنانچہ خود معلوم حاضر است صورت او کہ معلومیت است نیز حاضر است۔ آنچہ میفرماید کسانیکہ عروج شان بذات مقدس نرسیدہ باشد از ادراک این دقیقہ عاری میباشد الخ یعنی از فرمایش حضرت امام معلوم میشود کہ سایر مردم از دریافت این دقیقہ معذور اند و حضرت امام ادراک این موضوع را از ادراک اکثر دیگران بلند دانستہ اند پس دیگران بفکر آن نباید بود کہ در علم حضوری صورت معلوم چگونہ حاضر شدہ می تواند۔ آنچہ میفرماید سبحان اللہ من حقیر درماندہ واپس افتادہ را چہ یارا کہ بعد از ہزار سال از بعثت خاتم الرسل ﷺ سخن از معارف و اسرار اکابر انبیاے اولوالعزم بر زبان آرم و در دامن معاد در آمدہ دقایق کمالات مبدا را بیان نمایم۔ ابیات:۔

ولی چون شہ مرا برداشت از خاک　　　سزد گر بگذرانم سر ز افلاک

من آن خاکم کہ ابر نوبہاری　　　کند از لطف برمن قطرہ باری

اگر بر روید از تن صد زبانم　　　چو سبزہ شکر لطفش کے توانم الخ

حضرت امام درین فرمایش خود از شکرانہ نعمت وہاب حقیقی یاد آور شدہ فرمودہ اند کہ ما ہمہ بہ شکرانہ نعمتہاے خداوندی ماموریم، چنانچہ حق تعالی میفرماید "واما بنعمت ربک فحدث" یعنی نعمت پروردگار خود را اظہار و بیان نما۔

منقول است کہ بعد از تحریر این مکتوب شریف ارادتمندان حضرت امام بحضور شان عرض کردند کہ معارف این مکتوب شریف از افہام علماء و فقراے وقت بلند تر است و بعض نکات متعلق آن از شریعت مقدس تطبیق دادہ نمیتوانند بنابران ازین ناحیہ از طرف آنہا علیہ شما کدام سر و صداے بلند نگردد و کدام دسیسہ را سر راہ نسازند کہ سبب تکلیف شما نگردد۔ بعد از عرض ارادتمندان

حضرت امام سر بجیب تفکر فرو بردہ وبدربار او تعالیٰ التجاے بندگی نمودہ وباز سرِ مبارک خودرا بلند کردہ وبدربار او تعالیٰ معروض داشتند۔ بیت

یارب آن غنچۂ خندان کہ سپردی بہ منش   می سپارم بتو از کید حسود چمنش

بعد از ادائے معروضہ فوق فرمودند کہ این مکتوب را بہ شیخ نور الحق بفرستید و شیخ نور الحق پسر فضیلت مآب حضرت شیخ عبد الحق دہلوی است منقول است کہ شیخ نور الحق کہ از مخلصین حضرت عروۃ الوثقیٰ بود بہ ملاقات حضرت عروۃ الوثقیٰ مشرف و حضرت شان باو فرمودند کہ کلاہہائے شما از بزرگان ما انکار داشتند شما برائے انکار تشریف آوردید و یا برائے اقرار در جواب معروض داشت کہ برائے عذر انکار و فضیلت مآب شیخ عبد الحق دہلوی از اعتراض نادم و در مکتوبات خود بحضور حضرت امام یک عریضہ مودبانہ نوشتہ چنانچہ کہ مریدان بمرشدان خود عریضہ می نویسند آن عریضہ در مکتوبات شیخ عبد الحق موجود است اما مکتوبات شیخ کمیاب می باشد بندہ بہ نزد یک عالم قندہاری آنرا دیدہ بود۔ مکتوب ۱۰۱ حاجت بہ تشریح نیست۔

مکتوب یک صد و دوم

تبصرہ: حضرت امام بہ میر محمد نعمان نصیحت میفرمایند کہ با مریدان بسیار انبساط نکند تا ہیبت مشیخت از بین نرود و خود او بقیام اللیل پابند باشد و آنچہ میفرماید کہ از نصف تا ثلث است الخ ازین فرمودہ شان کمال علم و کمال تقوی حضرت امام روشن میگردد۔ تفصیل مقام قرار ذیل است:۔

دربارہ بیداری ثلث آخر شب احادیث شریفہ بسیار وارد است و نیز در حدیث شریف صیام و قیام حضرت داؤد علیہ السلام ستودہ شدہ است و حضرت داؤد در نصف شب قیام نمودہ و تا سدس آخر شب بیدار می بودند حضرت امام کہ بکمال علم متصف اند مضامین ہر دو احادیث شریف عمل کردہ است یعنی قیام حضرت داؤد و ہم بیداری ثلث آخر شب را مراعات فرمودہ اند تصویر ثلث آخر

قرار ذیل است: وقتیکہ شب دارائے نہ ساعت بودہ باشد ثلث آخر شب سہ ساعت میشود و سدس آن یک نیم ساعت میشود حضرت داؤد نصف شب قیام نمودہ و تا سدس آخر شب بیدار می بودند و تمام بیداری حضرت داؤد ثلث شب را احتوا می نمود و حضرت امام کہ بہر دو حدیث عمل می کنند میفرمایند کہ از نصف تا سدس است۔

مکتوب یکصد و سوم

حضرت امام بہ شیخ امیر اجمیری میفرمایند کہ اگر چہ مریدان شما در حالات التذاذ و حلاوت می باشند مغرور کمال خود نشوند زیرا کہ در طریقہ عالیہ نقشبندیہ جذبہ بدایت سبب التذاذ بودہ و این التذاذ حالت ابتدائی این طریقہ عالیہ است و در رنگ آن است کہ طفلان را بہ سبق الف و با آموختہ سازند کار آن است کہ بفنا و بقا مشرف شوند کہ ولایت و قرب او تعالیٰ مربوط بہ فنا و بقاست و نیز میفرمایند بعد از استخارہ ہا و توجہات بہر کہ تعلیم طریقت گویند مناسب است الخ یعنی شما تا ہنوز خلیفہ مطلق نشدہ اید و نفس شما ہنوز تزکیہ نیافتہ است پس بدون استخارہ مرید نگیرید مبادا مداخلہ نفس رخ دہد اما خلیفہ مطلق کہ نفس او تزکیہ شدہ باشد بدون استخارہ ہم مرید گرفتہ می تواند زیرا کہ عمل او خالص برائے خدا گردیدہ است و امارگی نفس از بین رفتہ۔ انچہ میفرمایند آن عدد کہ بشما گفتہ بودم اگر تمام کردہ اید دو چندان عدد را بہ کار دارید الخ

تبصرہ: مشائخ کرام برائے خلفائے مقید کہ ہنوز خلیفہ مطلق نشدہ باشند استخارہ و مرید گرفتن محدود و عدد معین را اجازہ میدہند اما خلیفہ مطلق در گرفتن مرید اجازہ مطلق دارند و ہر اندازہ کہ خواستہ باشند مرید گرفتہ بتوانند زیرا کہ نفس او تزکیہ و عمل او خالص لوجہ اللہ گردیدہ۔

مکتوب یکصد و چہارم

حضرت امام در این مکتوب شریف بفرزندان خود یعنی حضرت عروۃ الوثقیٰ را بہ منصب قیومیت و

حضرت خواجہ محمد سعید ابقام خلت مژدہ میدہند و بآنہا توصیہ میفرمایند کہ شکر این نعمت را بجا بیاورند۔ آنچہ میفرماید: آن مشکل کہ داشتم و در عالم مثال دیدہ شدہ بود در این ایام حل شد الخ یعنی قرار بعض معلومات آن مشکل عبارت از دو چیز بودہ است۔ اول آنکہ حضرت امام از ہمراہی عسکر و بہ مصاحبت سلطان وقت بہ تکلیف می بودند۔ بعد ازان حضرت خواجہ معین الدین اجمیری بحضرت امام تسلی دادہ فرمود کہ مفاد و اجر شما در مصاحبت و ہمراہی سلطان است و ازان متاثر نباشند۔ دوم اینکہ حضرت امام در عالم مثال قرب انتقال خود را معائنہ و این موضوع را بخواجہ محمد معصوم بیان کردہ بودند در ثانی برای شان معلوم گردید کہ ہنوز وقت انتقال نرسیدہ است۔ حضرت عروۃ الوثقی در مکتوبی از مکتوبات خود میفرماید وقتیکہ حضرت امام بشارت قیومیت را بہ بندہ مژدہ دادہ و قرب انتقال خود را بیان و فرمودند کہ اشیاء و عالم ممکنات بہ قیومیت تو راضی ترند فقیر با شنیدن بشارت بزرگ چشم پر آب گشتم و سبب زیادت رضایت ممکنات را از ایشان نہ پرسیدم بعد از مرور زمانی فہمیدند کہ ہنوز در انتقال ایشان گونہ مہلتی ہست۔

سوال: در آیات کریمہ ست کہ ہیچ کس نمیداند کہ بکدام زمین و بہ کجا می میرد پس این فہمیدن حضرت امام خلاف آیہ کریمہ است؟

جواب: در آیہ کریمہ عدم تعین جای وفات مذکور است نہ عدم تعین وقت و نیز از بسی بزرگان منقول است کہ وقت وفات خود را بیان کردہ اند۔ حضرت عروۃ الوثقی می فرماید از سبب بسیار تاثر سر آن را نہ پرسیدم کہ ممکنات بہ قیومیت من چرا راضی تر بودہ باشد۔ نصر اللہ میگوید شاید کہ سبب رضایت ممکنات ارادہ حق سبحانہ بودہ باشد چون ارادہ بہ قیومیت عروۃ الوثقی است ناچار سبب رضایت ممکنات است۔

مکتوب یکصد و پنجم

تبصرہ: حضرت امام حالات بلند شیخ حسن برکی را توصیف و باو توصیہ میکند کہ

باحیاے سنت کوشان بوده باشند۔ آنچه میفرماید که در علوم موافقت باین فقیر بسیار است و در کشف مطابقت افتاده است و نظرهاے نیک بلند رفته است الخ ازین فرمایشات حضرت امام معلوم میشود که شیخ حسن برکی داراے معارف بلند بوده است۔ مزار مبارک شیخ حسن در قریه ده شیخ برکی لوگرد کابل می باشد۔

مکتوب یکصد و ششم

تبصره: دراین مکتوب شریف حضرت امام اظهار شکرانهٔ اجازه سردار دو عالم ﷺ را بیان نموده و خیرات ها کرده اند یعنی آنحضرت ﷺ بحضرت امام بشارت داده اند که حضرت امام در مقام شفاعت نصیبی دارد بنابران حضرت امام بفرزندان شان می نویسند که بخاطر شما یاد مانده باشد که دراین باب پیشتر هم سخن مذکور می کردیم کهاین نسبت علیا عجیب است که باندازه خود ظهور نمیکند بخاطر میگذشت که شاید ظهور آن ذخیره براے آخرت بوده باشد و نعم البدل میسر آید ازین واقعه تشفی آن ترددات حاصل گشت قرب قیامت است و وقت تراکم ظلمات الخ۔

تذکره: حضرت امام بفرزندان شان مذاکره خصوصی کرده بود قربیکه حق سبحانه باین فقیر عنایت فرموده در اکثر اولیا وجود ندارد اما عجیب است که این قرب ظهور و شهرت ندارد شاید که نتیجهٔ آن در آخرت معلوم گردد۔ زیرا که قرب قیامت است اگر این ولایت معلوم می شود هدایت عام تر می گردد اما قرب قیامت است۔

از بشارت سردار دو عالم ﷺ معلوم گردید که بحضرت امام عوض عدم شهرت قرب شان در دنیا حصهٔ در آخرت بمقام شفاعت عنایت میگردد ازین جاست که حضرت امام فرموده که حق سبحانه باین فقیر فرمود "کسیکه ترا بمن تا بقیام قیامت بواسطه یا بدون واسطه وسیله میگرداند او را می بخشم" و نیز حضرت امام میفرماید که من مخلصین خود را تا بقیام قیامت می شناسم و نام آنها و نام پدران آنها را می دانم۔ آنچه میفرماید دراین ایام معارف غریبه و علوم عجیبه

رو می دہد گویا آن ورق مقرر قوم گشتہ است و معاملہ برنگ دیگر ظاہر شدہ فرزندان دور و معاملہ عمر زید یک تا چہ شود الخیر فی ما صنع اللہ تعالیٰ میگوئیم و صبر می نمائیم الخ یعنی مقرر قوم صوفیہ عبارت از معارف توحید وجود بود عدم صحت و ناتمامی آن معرفت ظاہر گردیدہ است چون حضرت امام بہ معیت پادشاہ در اجمیر و فرزندان شان در سرہندی بودند بنابران از دوری آنہا رنج بردہ باین اندیشہ بودند کہ فرزندان شان بواسطہ فراق و دوری از صحبت حضرت امام از معارف بلندی کہ در صحبت حضرت امام میسر است محروم نمانند، اما الحمد للہ کہ فرزندان مبارک بہ مقامات عالیہ مشرف شدہ اند۔

مکتوب یکصد و ہفتم

آنچہ میفرماید، گاہ است کہ بسبب فتور قبض بود و گاہ بود کہ کدورتی طاری میگردد بواسطہ ارتکاب زلات الخ یعنی قبض دارای دو عوامل میباشد، یک نوع قبض کہ بہ سالک رخ میدہد این قبض جز سلوک بودہ مذموم نمی باشد زیرا کہ سالک گاہے مظہر جلال و گاہے مظہر جمال میگردد و در وقت انعکاس صفات جلال البتہ قبض طاری میگردد، و وجہ دوم از ارتکاب زلات است و این نوع قبض مذموم است۔ از بسکہ تعین انواع قبض دشوار است بنابران لازم است کہ سالک ہمیشہ تائب و مستغفر بودہ باشد۔

مکتوب یکصد و ہشتم

حضرت امام میفرماید چون شخصے را سیر فوق مقام رضا میسر گردد الخ مقام رضا رسیدن بہ تجلیات ذاتیہ و مقام اطمینان نفس است و فوق آن مرتبہ وصول بہ ذات بحت او تعالیٰ است و در وصول بآن مرتبہ مقدسہ نیز تفاوت ہا موجود است یعنی اگرچہ محبوب و خلیل و کلیم بوصول آن مرتبہ مقدسہ مشرف اند۔ اما تفاوت مراتب موجود است و این مراتب محبوبیت و خلت و محبیت از مرتبہ مقام رسالت ہم بلند تر است در مقام رضا صفات و شیونات یک اندازہ شرکت داشتہ و مقامے کہ

فوق مقام رضا است خاص بذات مقدس متعلق است۔

مکتوب یکصد و نہم

حضرت امام میفرمایند مرتبہ وہم عبارت از مرتبہ ایست کہ در آنجا نمود بدون بود بود چنانچہ صورت زید کہ در آئینہ متوہم شود آنجا نمود بے بود است الخ و نیز میفرمایند کہ این مرتبہ وہم ورائے مرتبہ علم و مرتبہ خارج است الخ یعنی وجود این مرتبہ صرف علمی نہ بودہ و خارجی ہم نیست یعنی مرتبہ وہم منتقش بودہ و در ظل خارج است و در خارج وحدت است و در ظل خارج کہ مرتبہ وہم منتقش است کثرت۔ آنچہ میفرمایند، چون وجود سالک در مرتبہ توہم و تخیل است الخ یعنی وجود او تخیلی بودہ پس فنائے تخیلی کافی است ازین جاست کہ گفتہ اند" اے برادر تو ہمین اندیشۂ" یعنی برائے وجود تخیلی فنائے تخیلی کافی است و حاجت بہ فنائے وجودی ندارد اگر سالک وجود خارجی میداشت فنائے خارجی ضرورت میداشت خلاصہ اینکہ برائے وجود تخیلی فنائے تخیلی کافی است۔

حضرت عروۃ الوثقی در مکتوبی میفرمایند کہ تجلیات عالم وجوب در عالم وجوب بودہ بعد مات امتزاج نیافتہ است و عدم در کتم عدم خود است اما شہکاریہاۓ قدرت او تعالی چنان نشان دادہ است کہ تجلیات مراتب وجوب بعد مات امتزاج پیدا کردہ این نشان دادن سبب ایجاد و پیدایش ممکنات گردیدہ است و در حقیقت نہ چنان است و تجلی امتزاج ندارد۔ ازینجاست کہ فرمودہ اند۔

ممکن ز تنگنائے عدم ناکشیدہ رخت واجب ز بارگاہ قدم ناںہادہ گام
در حیرتم کہ این ہمہ نقش عجیب چیست در لوح ظاہر آمدہ مشہود خاص و عام

یعنی شہکاریہاۓ قدرت است کہ عالم ممکنات را موجود نشان دادہ است۔

سوال: در صورتیکہ عالم وجود نداشتہ باشد پس شریعت مقدس برائے چہ و برائے کہ نزول یافتہ است؟

جواب: عالم در مرتبہ نمود بدون بود ثابت بودہ و موہوم منتقش است و دران مرتبہ

محکوم اوامر شرعیہ بباشد برائے محکومیت وجود خارجی لازم نیست شنیدہ باشید کہ این عالم را عالم مجاز گویند۔ آنچہ میفرماید، مدار سلوک این راہ بر توہم است یعنی خیال است کہ سالک را صاحب کشف میگرداند۔ پوشیدہ نماند کہ خیال یک جزئی از اجزائے عالم مثال بودہ کہ وسیع ترین عوالم دیگر است۔

تذکرہ: خیال و کشف اگرچہ مستلزم زیادت قرب نبودہ اما سبب بصیرت عارف است و مرتبۂ بعض بزرگان بدون کشف از صاحب کشف ہم بلند تر است۔

پوشیدہ نماند کہ دربارہ خیال دو مقولہ منقول است اول اینکہ لولا الخیال لبطل المحال یعنی اگر خیال نباشد حال باطل میگردد۔ و مقولہ دوم این ست کہ لولا الخیال لستر الحال یعنی اگر خیال نباشد حال مستور میگردد۔ مقولہ اول غلط و بے معنی است زیرا کہ عدم خیال و عدم کشف سبب بطلان حال نبودہ و مقولہ دوم صحیح است۔ زیرا کہ اگر خیال و کشف نبودہ باشد حال و عرفان نمایان نمیگردد و عارف بے بصیرت می باشد۔

تبصرہ: خیال دو نوع می باشد، خیال با کشف و خیال بدون کشف قدرت خداوندی است کہ در بعض خیال ہا قرب منقش و در بعض منقش نمی شود۔ مصرع

ہر گل پسر را حرکات دیگر ہست

مکتوب یک صد و دہم

حضرت امام میفرماید معاملہ عارف بجائے میرسد کہ صورت ہیچ معلومی در روے حصول نمی کند آن زبان ہر ذرہ از ذرات او را شاہر اہے است بہ مطلوب الخ و نیز میفرماید چون عارف مقامات ظل را طے کردہ معاملہ را با صل الاصل برساند این زبان علم وے کہ با شیا تعلق خواہد کرد از قید ظلیت مبرا خواہد بود الخ یعنی تا وقتیکہ عارف در مقام صفات و ظلال صفات قرار دارد ممکنات را ظلال حق و مظہر حق می پندارد و زمانیکہ بذات مقدس میرسد ممکنات را ظلال حق نمیداند بلکہ صرف مصنوعات او تعالی میداند زیرا کہ عالم ظلال و مرات و مظہر صفات است نہ مظہر ذات بحث

او تعالیٰ و در این وقت مفهوم ہیچ معلوم در علم این عارف جاگزین نگردیده بلکه دیدن ہر معلوم سبب انتقال علم اوست بمرتبہ وجوب و ہر مخلوق را مصنوع او تعالیٰ دانستہ سبب عروج او میگردد، و تا زمانیکہ بذات بحت نرسد از این نسبت بے نصیب است بلکہ عالم را مظہر و ظل خواہد دانست۔ و میفرماید در این وقت این عارف مانند ناوہ دانے گشتہ کہ ہر چہ در وی افتد نماند و بیرون خواند کرد یعنی وقتیکہ زمین را می بیند چنان می بیند کہ مصنوع او تعالیٰ است و بفکر آن نمی افتد کہ یک جسم ضخیم خاکی است و اگر آسمان را می بیند چنان می بیند کہ یک مصنوع او تعالیٰ است نہ اینکہ مفہوم او را در ذہن حاصل کرده و بداند کہ یک جسم ضخیم فوقانی است بلکہ ہر چیز سبب عروج او گردیده و از مصنوع بہ صانع میرسد۔ آنچہ میفرماید این زمان حب این عارف بحب او تعالیٰ کشد و بغض او بہ بغض او سبحانہ الخ یعنی وقتیکہ عارف از اغراض شخصی خود فارغ گشتہ و مراد او مراد حق تعالیٰ بگردد۔ در این وقت حب او حب او تعالیٰ و بغض او بغض او تعالیٰ میباشد از این جاست کہ حضرت شاہ ولی اللہ دہلوی استاذ ہند درباره حضرت امام میفرمایدؒ لایحبہ الا مومن تقی ولا یبغضہ الا منافق شقی، یعنی دوست ندارد حضرت امام را مگر مومن تقی و بغض نمیدارند بحضرت امام مگر منافق شقی۔ و نیز حضرت شاہ غلام علی دہلوی درباره کمال حضرت امام میفرماید کتابی در زمین و آسمان در عرفان یزدان مثل مکتوبات حضرت مجدد نیست و نیز شاہ ولی اللہ میفرماید کہ حضرت شیخ ارہاص دوره الف ثانی است و نیز میفرماید الحق کہ محبت حضرت شیخ محبت مدور ادوار و محبت مکون کائنات است۔ اے عزیز در شرق و غرب شہرے نیست کہ خلفاے کرام حضرت امام آنرا منور ساختہ باشند۔ مصرع

خاص کند بندۂ مصلحت عام را

مکتوب یکصد و یازدہم

حضرت امام میفرماید در ظاہر رنگے از مظہر الخ یعنی ظاہر عبارت از ذات مقدس او تعالیٰ و مظہر

عبارت از وجود موہوبی عارف است و وجود موہوبی یک خلعت خاص است کہ بعارف عنایت میگردد و آنرا افاضۂ صورت نیز می نامند بواسطہ اینکہ صورت بشری عارف بصورت موہوبی تبدیل یافتہ است و این وجود موہوبی کہ از تجلی ذات مقدس عنایت شدہ از شائبہ عدم مبرا بودہ و درا ئے رائحہ امکان نمی باشد و کلمۂ انفعال کہ در این مکتوب شریف مذکور است عبارت از عالمیت او تعالیٰ و علم او تعالیٰ است یعنی در این وقت متعلق علم او تعالیٰ چیزے ست کہ از نزد ذات مقدس عنایت گردیدہ و معلوم او تعالیٰ وجود موہوبی عارف است کہ از نزد حق سبحانہ بخشش گردیدہ است۔

آنچہ میفرمایند ہر چند انفعالے کہ در مقام قاب قوسین است نیز وجود موہوبی است و عنایت حق است اما بدون ظلیت نیست و از شوب عدم خالی نبودہ اما انفعالات مراتب ظلال خود از شوب عدم خالی نیست۔

تبصرہ: در ہر فنا وجود موہوبی بعارف عنایت می گردد در مقام ظلال صفات وجود موہوبی او از تجلی ظلال صفات و در عروج صفات ثمانیہ وجود موہوبی او از تجلیات صفات ثمانیہ می باشد و علیٰ ہذا القیاس در شیونات و اعتبارات۔ اما این وجود موہوبی کہ از تجلیات ذاتیہ عنایت میگردد کہ در مقام اوادنی است شوب عدم در آنجا وجود ندارد زیرا کہ در مرتبہ صفات رائحہ عدم را گنجایش بودہ و در تجلیات ذاتیہ گنجایش رائحہ عدم امکان پذیر نیست۔ بیت

مرا دیگر بجاے من نہ بینی   چو جان آئی بجاے من نشینی

توئی از ہر دو عالم آرزویم   ترا چون یافتم از خود چہ گویم

آنچہ میفرمایند عارف کاتب شمال خود را نمی یابد الخ یعنی در مقام اوادنی اعمال کہ لایق کتابت کاتب شمال بودہ باشد وجود ندارد زیرا کہ کتابت شمال مربوط عدم بودہ و در اینجا عدم از بین رفتہ است و تجلیکہ وجود عارف است از شوب عدم خالی است آنچہ میفرمایند بدان کہ این تدلی بعد از تحقق باسرار اوادنی است الخ یعنی تدلی کہ در آیۂ کریمہ دنی فتدلی الخ مذکور است یعنی نزدیک شد عارف بمنزلہ قوسین پس نزول کرد این تدلی بعد در مقام اوادنی صورت میگیرد و عارفیکہ بمقام اوادنی

مشرف شود تدلی و نزول او نزولِ اتم است کہ مقامات عروج بانجام رسیدہ است. آنچہ میفرماید
این زمان صورت قوسین ظاہر گردد الخ یعنی در مقام عروج قوسِ اول کہ قوس وجود بشری بودہ فانی
شدہ بود و در وقت نزول صورت آن نمایان می گردد نہ حقیقت آن زیرا کہ وجود بشری فانی گردیدہ مگر
برائے مناسبت بہ عالم وجود بشری عارف را لباس او گردانیدہ اند و قدرت را در حکمت پوشانیدہ اند
تا معاملہ اختیار و آزمایش ازین تردد و عارف در ظاہر مانند عوام بودہ باشد تا افادہ و استفادہ
صورت گیرد۔ بیت

لندرون شو آشنا و از بیرون بیگانہ وش — این چنین زیبا روش کم می بود اندر جہان

و چون بزرگان در ظاہر مانند عوام اند ازان سبب کافران میگویند مالھٰذا الرسول یاکل الطعام
ویمشی فی الاسواق اگر کافران و یا عوام بدانند کہ باطن عارف تجلی ذات او تعالی است و ظاہر
او تجلی صفات او تعالی است و وجود بشری او یک لباس و پوستین و جبۂ اوست اگر عوام و کفار
ازاین حقیقت آگاہ می شوند ہرگز بہ بزرگان بی احترامی نمی نمایند و کافران در پے دینی خود ادامہ
نمی دہند و ہمہ مسلمان می شوند۔

تذکرہ: قوس ثانی عبارت از وجود موہوبی بودہ کہ در وقت عروج مشہود و در وقت
نزول مستور گردیدہ است و نیز میتواند کہ قوس ثانی تعبیر از عالم وجوب بودہ باشد کہ در وقت نزول
از نظر غائب گردیدہ و ایمان شہودی بہ ایمان غیبی تبدیل شدہ است۔

مکتوب یکصد و دوازدہم

تبصرہ: مراد حضرت امام آن است کہ صفات ثمانیہ او تعالی لا ھو و لا غیرہ
می باشند اگرچہ زائد اند مگر با ذات مقدس در یک مرتبہ موجود اند و این موضوع بہ کشف صریح و
صحیح مربوط بودہ و از عقول و ادراکات بلند است عقل نمی داند کہ با وجود زیادتی چگونہ در یک مرتبہ
خواہند بود۔ و آنچہ علمائے کرام برائے دفع تناقض گفتہ اند کہ صفات ثمانیہ غیر مصطلح نبودہ و منفک

نیستند وغیر مصطلح منفک را گویند به توجیه آنها کدام ضرورتی نیست نیز ادر کشف صریح می بینیم که چنانچه عین نیستند غیر هم نیستند وعقل در غیب محض گمراه محض است وتمیز عقل مربوط به چیزهائی است که توسط حواس خمسه باو میرسند وآن چیزیکه دور از حواس خمسه بوده باشد با دراک عقل نمی گنجد وبند آن بکلید عقل کشوده نمی گردد ازین جاست که گفته اند مصرع

عقل در شرحش چو خر در گل بود

عقل از ادراک ذات مقدس عاجز است وعقل هم از جمله مخلوقات اوست مخلوق عاجز از خالق خود چه خبر خواهد داشت . اگر وجود وادراک ذات مقدس بدرک عقل گنجایش میداشت حکمای یونان که در معقولات دارای ید طولی بودند هری نمی شدند وهمه مومن می شدند علمای معقول میگویند که عقل در معقولات وخیال ووهم در محسوسات سیر میکند وصوفیه کرام میفرمایند که چیزیکه در این جهان نمونه داشته باشد در خیال می گنجد وچیزیکه در این جهان نمونه نداشته باشد در خیال نمی گنجد وظلال صفات تمامتیه در این جهان دارای نمونه بوده اند چنانچه علم ما نمونه علم او تعالی وقدرت ما نمونه قدرت او تعالی است علی هذا القیاس . اما ذات مقدس او تعالی در این دنیا نمونه نداشته بنابران در ادراک وخیال نمی گنجد ازین جاست که سعدی شیرازی میفرماید - بیت

اے برتر از خیال وقیاس وگمان ووہم ۔۔۔ وز هرچه گفته اند وشنیدیم وخوانده ایم

دانستن ذات مقدس به تبلیغ پیغمبران موقوف است ، اما کسانیکه در این جهان از مرتبه خیال میگزرند با دراک ذات مقدس سرفرازی گردند -

مکتوب یکصد و سیزدهم

تبصرہ : حاصل این مکتوب شریف اینکه صفات حق سبحانه به صفات ممکنات مناسبت نداشته وبکمال تقدس مقدس اند چه صفات ممکنات اعراض اند که بجواهر وموصوفات خود قیام دارند وصفات واجبی مقوم ومثبت جواهر اند وجواهر ممکنات یک اثر صفات مقدسی می باشند ونیز صفات

ممکنات حکم میت و مرده دارند که موصوف آنها بواسطه آنها حی و عالم است خود آنها حیات و علم ندارند
چنانچه بصر ما در دیدن زنده و در شنیدن مرده است و سمع ما در شنیدن زنده و در دیدن مرده است
بخلاف صفات واجبی که هر صفت آن مرتبه مقدسه دارای کمالات صفات ثمانیه است.

تذکره: این موضوع هم از عقول ما بلند بوده که حیات و علم بنده سبب حیات و علم بنده میگردد اما خود حیات و علم دارای حیات و علم نمی باشند پس لازم است که انسان با موریکه درک آن از عقل شان بلند است در آن امور پیرو شاگردان حق تعالیٰ که پیغمبران اند بوده باشند و متابعت آنها را بنمایند و عقل را منقذی ندانند۔ بیت

نہ ہر جاے مرکب توان تاختن   کہ جاہا سپر باید انداختن

آنچه میفرماید در اینجا اتصاف الخ یعنی در قیام عرض بجوهر و قیام صفت بموصوف اتصاف موجود است و در قیام مصنوع به صانع اتصاف موجود نیست و مصنوع صفت صانع نمی باشد و نیز در قیام صفت زیادت موجود است که صفت زائد به موصوف و غیر موصوف است و در قیام شئ بذات خود زیادتی وجود ندارد۔ آنچه میفرماید، هرگاه وجود و وجوب الخ یعنی اتصاف و صفت و موصوف بودن فرع وجود است و در جاے که وجود و وجوب نه بوده باشد اتصاف آنجا چه گنجایش خواهد داشت خلاصه اینکه مرتبه ذات مقدس و صفات ثمانیه او تعالیٰ از عقل و تصور ما بلند تر است. آنچه میفرماید این نور اقدس بیچون اگر ظهوری داشته باشد الخ یعنی ظهور اول و تعین اول آن مرتبه مقدسه تعین وجود است که دائره حب است و حب مرکز آن دائره است یعنی اگر تمثال آن مرتبه مقدسه در مرتبه ثانی ظاهر گردد تعین وجود خواهد بود۔

تذکره: اگرچه حضرت امام بظهور و تعین قایل نیست اما قرار اصطلاح قوم حضرت امام هم لفظ تعین را بزبان مبارک خود آورده و قید کتابت ساخته اند۔ زیرا که به نزد وجودیه تعین صرف یک ظهور است که وجود ندارد و حضرت امام این مراتب را موجود ظلی و نفس امری میدانند۔

مکتوب یکصد و چہاردہم

تبصرہ: حاصل این مکتوب شریف اینکہ درجاے دیگر مرتبہ اجمال و تفصیل ہر کدام جدا گانہ می باشد و مقام تفصیل غیر مقام اجمال می باشد اما صفات ثمانیہ او تعالیٰ اگرچہ تفصیل کمالات ذاتیہ او تعالیٰ میباشند باز ہم مرتبہ صفات عین مرتبہ ذات مقدس است بخلاف اجمالات و تفصیلات دیگر کہ در یک مرتبہ نمی باشند و این موضوع نیز از عقل ما بلند است اما بہ کشف صریح بہ ثبوت پیوستہ است و نظر کشفی کہ انعکاس علم او تعالیٰ است باین معارف نادرہ کہ خاصہ مجدد الف ثانی است پے بردہ می توانند و اکثر دیگر اولیاے کرام ہم باین معارف رسیدہ نمیتوانند۔ آنچہ میفرماید علم واجبی کہ باین صفات تعلق میگیرد الخ یعنی چون صفات از ذات مقدس جدائی نداشتہ علم او تعالیٰ با آنہا علم حضوری است زیرا کہ نزد حضرت امام علم حضوری علم بہ نفس خود است نہ علم بہ صفت خود — آنچہ میفرماید انکشاف ذاتی دران مرتبہ الخ یعنی معلومیت صفات او تعالیٰ بذات او تعالیٰ بمنزلہ معلومیت ذات خود او تعالیٰ است۔ آنچہ میفرماید چون صفت العلم تعلق بکمالات مندرجہ ذاتیہ او تعالیٰ پیدا کند الخ

سوال: حضرت امام در جاے دیگر فرمودہ کہ ذات مقدس او تعالیٰ آنقدر بلند و برتر است کہ صفت العلم او تعالیٰ ہم بآن مرتبہ مقدسہ رسیدہ نمیتواند و آن مرتبہ مقدسہ کہ بذات او تعالیٰ معلوم است بآن علم معلوم است کہ آن علم عین ذات او تعالیٰ است نہ بہ صفت العلم و در اینجا میفرماید کہ صفت العلم او تعالیٰ کہ بکمالات ذاتیہ تعلق پیدا کند پس تطبیق این دو قول چگونہ خواہد بود؟۔

جواب: مرتبہ ذات مقدس او تعالیٰ دیگر و کمالات مندرجہ ذاتیہ دیگر است زیرا کہ کمالات ذاتیہ عبارت از شیونات و اعتبارات ذاتیہ می باشد و معلوم است کہ شیونات و اعتبارات غیر ذات مقدس او تعالیٰ اند پس صفت العلم بہ کمالات ذاتیہ او تعالیٰ کہ شیونات و اعتبارات اند تعلق پیدا کردہ می تواند نہ بذات مقدس او تعالیٰ۔ آنچہ میفرماید در مرتبہ وجوب وجود ہر چند وجود

ثابت گشتہ است اما ظرفیتِ خارج و علم مر آن وجود را پیدا نشدہ کہ ظرفیت و مظروفیت را انجا مجال نیست الخ یعنی اگرچہ حق سبحانہ بوجوب وجود متصف است اما علم و خارج ظرفِ آن وجود شدہ نمی تواند۔ زیرا کہ آن وجود از مرتبہ خارج و مرتبہ علم بلند تر است و ہیچ نسبت در آنجا رسیدہ نمی تواند و علم و خارج فرع وجود می باشد۔ انچہ میفرماید متاخران صوفیہ علیہ گفتہ اند کہ صورِ علمیہ در خانہ علم است و بس الخ مراد حضرت امام ازین فرمایش اعتراض علیہ صوفیہ است کہ آنہا علم او تعالیٰ را ظرف صور علمیہ پنداشتہ اند و حالانکہ علم او تعالیٰ ظرف ہیچ چیز نمی باشد و عالمیت حق تعالیٰ باین طور است کہ معلوم بعلم او تعالیٰ قیام پیدا میکند نہ اینکہ علم او تعالیٰ ظرف معلوم بودہ باشد۔

تبصرہ: بہ نزد صوفیہ وجودیہ ظاہر وجود عبارت از ذات او تعالیٰ است و باطن وجود عبارت از صور علمیہ است و آنہا میگویند کہ ظاہر وجود یعنی ذات حق تعالیٰ بمنزلہ آئینہ بودہ و صور علمیہ دران آئینہ افتیدہ و بشان و صورت عالم نمایان شدہ است و عالم ممکنات در حقیقت وجود ندارند و میگویند عکس زید کہ در آئینہ افتیدہ و نمایان میگردد صرف ظہور زید بودہ و در حقیقت در آئینہ ہیچ چیز وجود ندارد و بہ نزد این صوفیہ وجودیہ ممکنات بمنزلہ صورت زید است در آئینہ کہ دارائے ظہور بودہ و وجود نداشتہ باشد۔ و آنچہ حضرت امام در کلمات عربی فرمودہ مرادشان نیز اعتراض است علیہ صوفیہ وجودیہ۔ و میفرمایند کہ صورتہا در علم ممکنات این جہان عبارت از نفس علم است چنانچہ علمائے معقول گفتہ اند کہ صورت معلومہ از حیث ہی معلوم بودہ و از حیث قیام علم است و میفرماید کہ در غایب الخ یعنی در علم او تعالیٰ نیز معلومات حاصل نمی گردد و علم او تعالیٰ ظرف ہیچ معلوم نمی باشد بلکہ معلومات قیام بعلم پیدا میکند زیرا کہ علم او تعالیٰ بسیط است کہ تعدد و تکثر دران وجود ندارد و اگر علم او تعالیٰ ظرف معلومات متعدد بگردد علم او تعالیٰ بسیط نخواہد ماند بلکہ متعدد خواہد شد۔ زیرا کہ صورتہائے متعدد ہر کدام شان مقتضی ظرف جداگانہ می باشد پس در علم بسیط چگونہ گنجایش پیدا خواہد کرد۔ بنا بران مقصد حضرت امام این است کہ در علم او تعالیٰ ظرفیت و مظروفیت نیست بلکہ قیام معلوم است بعلم۔

آنچہ میفرمایند: عجب معاملہ است کہ ارباب معقول الخ۔ این فرمودہ حضرت امام نیز اعتراض است بر علیہ وجودیہ کہ علم او تعالیٰ را ظرف اعیان ثابتہ دانستہ اند۔ آنچہ میفرمایند دانست کہ این صور علمیہ کہ از تعلق صفت العلم بہ کمالات مندرجہ ذاتیہ او تعالیٰ الخ یعنی صور علمیہ او تعالیٰ وصفات او تعالیٰ ہر کدام شان دارای حیات و علم وغیرہ می باشند بخلاف صفات بندگان کہ نہ چنان اند۔ آنچہ میفرمایند بدانکہ این مرتبہ مقدسہ کہ حضرت ذات مع صفات است تعالیٰ در مرتبہ ثانیہ ظہور است الخ یعنی ذات مقدس کہ جامع صفات ثمانیہ است ظہور اول آن مرتبہ مقدس ظہور حضرت وجود است کہ دائرہ حب میباشد و حب مرکز تعین وجود است۔

آنچہ میفرمایند ازین جاست کہ جم غفیر از صوفیہ الخ یعنی چون تعین اول حضرت ذات مقدس تعین وجود است ازان سبب صوفیہ آنرا عین ذات دانستہ اند۔ آنچہ میفرمایند ثبوت این تعین اسبق ماورای علم و خارج است الخ یعنی ظہور این تعین در علم نبودہ کہ ظہور علم تعین اول بگردد و در خارج ہم نیست زیرا کہ در خارج بدون ذات مقدس و صفات ثمانیہ او تعالیٰ ہیچ چیز وجود ندارد بلکہ ظہور این تعین در مرتبہ نفس الامر است کہ ظل خارج بودہ و ورای علم و خارج است۔

سوال: ہیچ چیز از علم او تعالیٰ بیرون نیست پس تعین اول چگونہ بیرون از علم او تعالیٰ تواند بود؟

جواب: مراد ازین علم صفت العلم او تعالیٰ نبودہ بلکہ این کلام بطور صوفیہ وجودیہ است کہ بظہور علم قایل و از وجود خارجی صفت العلم منکر اند۔ پس معنی فرمایش حضرت امام این است کہ علم ظہور اول نبودہ بلکہ ظہور اول و تعین اول وجود است و تعین وجود ہم در ظہور علم ظہور نکردہ بلکہ در نفس امر است۔

آنچہ میفرمایند: اول چیزیکہ در مرتبہ تفصیل ثبوتی پیدا کردہ صفت الحیات است الخ یعنی ظہور صفت الحیات دیگر است و خود صفت الحیات دیگر۔ یعنی در ظہور اول وجود تعین از صفات ثمانیہ بطور اجمال ظہور نمودہ و بطور تفصیل صفت الحیات ظہور اول است کہ

یک جزو وجود است۔

تبصرہ: بطور صوفیہ وجود یہ صفات ثمانیہ درخارج وجود نداشتہ بلکہ در علم او تعالیٰ ظہور داشتہ می باشند و علم او تعالیٰ ہم بہ نزد آنہا عبارت از عالمیت او تعالیٰ است نہ وجود صفت العلم زیرا کہ بہ نزد آنہا صفات ثمانیہ درخارج وجود ندارند اما پوشیدہ نماند کہ این بیان حال و کشف آنہاست نہ عقیدہ آنہا، اما بہ نزد حضرت امام صفات ثمانیہ دارائے وجود خارجی اند کہ مطابق عقیدہ علماے اہل سنت است و صفات فعلیہ و اضافیہ تعلقات صفات قدیمہ اند و خود صفات ثمانیہ قدیم و صفت اضافیہ حادث اند و ایجاد و تخلیق ممکنات و تمام تصرفات عالم وجوب کہ در ممکنات اجرا میگردد توسط صفات اضافیہ می باشد۔ خلاصہ اینکہ بہ نزد حضرت امام صفات ثمانیہ چنانچہ وجود خارجی داشتہ می باشند ظہورات خارجی نیز دارند بنابران ظہور اول بہ نزد حضرت امام ظہور وجود است کہ دائرہ حب می باشد و حب مرکز دائرہ وجود است و وجود تعین اول و ظہور اول است و ظہور ثانی ظہور صفت الحیات است و ظہور ثالث ظہور صفت العلم است و علیٰ ہذا القیاس تمام صفات ثمانیہ را قیاس بآن باید نمود کہ وجود صفات ثمانیہ دیگر و ظہورات شان دیگر است وجود صفات ثمانیہ قدیم و ظہور آنہا حادث است۔

آنچہ میفرماید، بعد از صفت الحیات صفت العلم است الخ یعنی ظہور اول ظہور وجود و ظہور ثانی ظہور صفت الحیات و ظہور ثالث ظہور صفت العلم است و صفت القدرت و ارادت و غیرہما بمنزلہ اجزاے صفت العلم می باشند زیرا کہ در علم حضوری اتحاد علم و عالم و معلوم است یعنی صفت العلم عین ذات مقدس شدہ می توانند اما قدرت و ارادت ہرگز قادر و مرید شدہ نمی توانند۔

آنچہ میفرماید، نزد این حقیر مبدأ تعین حضرت خلیل الخ یعنی تعین اول کہ تعین وجود است مبدأ فیض حضرت خلیل و مرکز تعین اول کہ حب است مبدأ تعین حضرت خاتم الرسل

می باشد و این تعین اول کہ وجود است دارائے حصص زیاد است یک حصہ آن حیات و حصہ دیگر آن علم و حصہ دیگر آن قدرت و حصہ دیگر آن ارادہ و حصہ دیگر آن سمع و حصہ دیگر آن بصر و حصہ دیگر آن کلام و حصہ دیگر آن تکوین می باشد پس مبدار تعین ہر پیغمبر یک حصہ ایست از حصص این تعین اول وجود چنانچہ یک حصہ آن کہ علم است مبدا فیض حضرت سردار دو عالم و حضرت نوح و حضرت خلیل است و حصہ دیگر آن کہ قدرت است مبدا فیض حضرت عیسیٰ و حصہ دیگر آن کہ کلام است مبدا فیض حضرت موسیٰ و حصہ دیگر آن کہ تکوین است مبدا فیض حضرت آدم می باشد۔

سوال: حضرت امام در این مکتوب شریف میفرماید کہ حضرت روح اللہ نیز در صفت الحیات نصیبی داشتہ می باشد و در جائے دیگر مبدا فیض او را صفت القدرت نشان دادہ است

جواب: این فرمایش شان بفرمایش دیگر شان متضاد نیست زیرا کہ قدرت از ظلال حیات و حیات از ظلال وجود است و مقرر است کہ برائے عارف اول ترکشف ظلال و در ثانی کشف اصول میسر میگردد و نیز در بارہ سردار دو عالم کہ مبدا فیض شان را صفت العلم دانستہ و در ثانی مبدا فیض شان را وجود و حب دانستہ است این ہم بنا بر مسئلہ ظل و اصل است زیرا کہ علم ظل وجود و وجود از ظلال حب است بہ شما معلوم خواہد بود کہ برائے عارف در اول ظہور ظلال و در ثانی ظہور اصل می باشد۔

و آنچہ میفرماید جزئیات این اسمائے کلیہ مقدسہ مبادی تعینات سائر انبیاست الخ یعنی صفات مذکورہ مبادی تعینات انبیائے اولو العزم بودہ و جزئیات آن مبادی انبیائے دیگر می باشد و جزئیات عبارت از افراد این صفات کلیہ است۔ آنچہ میفرماید اولیائے کہ بر قدم پیغمبری از پیغمبران اند الخ یعنی مبدا فیض اولیائے کرام جزئیات جزئیات آن کلیات اند کہ مبدا فیض انبیائے اولو العزم است یعنی در حق انبیائے دیگر کہ اولو العزم نمی باشند مبادی فیض شان خود جزئیات آن صفات می باشند و از اولیائے کرام جزئیات جزئیات

مبادی فیوض شان است و مبدأ فیض مومنان دیگر نیز جزئیات جزئیات آن صفات اند که این مومنان بر قدم آن پیغمبر بوده باشند۔

تبصرہ: صفات ظلیہ عبارت از صفات ثمانیہ بوده و جزئیات آن عبارت از تعلقات آن صفات است و جزئیات جزئیات تعلقات تعلقات است۔

سوال: معنائے قدم چہ خواہد بود و علت آن چیست کہ یک ولی و یا یک مومن دیگر کہ ولی نیست بواسطہ یک پیغمبر فیض می گیرد و ولی دیگر بواسطہ نبی دیگر؟

جواب: جواب این سوال یک مقدمہ مفصل میخواہد و تقریر آن مقدمہ ذیلاً ارقام می یابد۔ بہ نزد حضرت امام بہ ثبوت پیوستہ کہ حقیقت ممکنات اعدام متقیدہ می باشند و صفات ثمانیہ او تعالیٰ در مقابل خود عدمات متقابلہ دارند۔

چنانچہ در مقابل حیات عدم حیات و در مقابل علم عدم علم و در مقابل قدرت عدم قدرت علی ہذا القیاس، قرار فرمایش حضرت امام این صفات ثمانیہ در عدمات متقابلہ خود پر تو انداختہ و حقیقت ممکنات آن عدمات است کہ در مقابل این صفات ثمانیہ واقع گردیدہ است پس عارفی و یا مومن دیگر کہ حقیقت او آن عدم بوده باشد کہ مقابل علم است آن شخص محمدی مشرب و یا ابراہیمی مشرب و یا نوحی مشرب خواہد بود زیرا کہ صفت العلم مربی این حضرات سہ گانہ می باشد اما با عتبارات مختلفہ یعنی اجمال علم وشان علم مبدأ فیض سردار دو عالم و تفصیل علم مبدأ فیض حضرت خلیلؑ و برزخ اجمال و تفصیل مبدأ فیض حضرت نوحؑ می باشد، پس کسیکہ عدم او مقابل صفت العلم واقع شده آن شخص محمدی مشرب یا نوحی مشرب و یا ابراہیمی مشرب می باشد و آن عارف و یا آن مومن دیگر کہ عدم او در مقابل صفت قدرت واقع شده باشد آن شخص عیسوی مشرب خواہد بود زیرا کہ صفت القدرت مربی حضرت عیسیٰؑ است و علی ہذا القیاس۔ آنچہ میفرماید از گذشت آن شروع در دائرہ ممکنات است الخ یعنی در مخلوقات اول تر ظہور تعین اول و در ثانی ظہور تعین دوم و در مرتبہ ثالث ظہور تعین ثالث است

وعلی ہذا القیاس وبعد از تمامی تعینات کہ عبارت از ظہور صفات ثمانیہ است شروع دائرہ ممکنات است۔ پوشیدہ نماند کہ صفات ثمانیہ دیگر و ظہور آن چیز دیگر است یعنی صفات ثمانیہ قدیم و ظہورات شان حادث اند۔ زیرا کہ سردار دو عالم حب را مخلوق وحادث دانستہ است چنانچہ آنحضرت ؐ میفرمایند اول چیزیکہ حق تعالیٰ ایجاد کردہ است نور من است۔

رحمان بابا میفرمایند: افغانی شعر

پہ صورت کہ آخرین دے پیدا شوی　　　　فمعنا کہ اولین دے تہ سر چاہ

وآن نور عبارت از حب است کہ مبدأ فیض آنحضرت ؐ است۔ آنچہ میفرمایند از کمالات وجود و توابع وجود خود بایشان بخشید الخ یعنی در وقت کہ حق سبحانہ خواست کہ عالم را ایجاد نماید بذریعہ صفت تخلیق عکس وجود خود و عکس توابع وجود خود را کہ عبارت از صفات ثمانیہ است بران عدمات انداختہ آن عدمات ممزوجہ را موجود گردانید۔ آنچہ میفرمایند بی آنکہ از انجا چیزے جدا شود واین جا ملحق گردد الخ یعنی حق سبحانہ پرتو صفات را بعدمات انداختہ واز صفات ہم چیزی جدا نگردیدہ یعنی یک تجلی را بہ یک عدم انداختہ کہ مناسب تجلی علم بودہ باشد وبعدم دیگر یک تجلی دیگر انداختہ کہ مناسب تجلی قدرت بودہ باشد نہ آنکہ از قدرت ویا از علم چیزے را کم کردہ بان عدم انداختہ باشد کلا وحاشا نہ چنان است زیرا کہ واجبات تغیر ندارند بلکہ بران عدمات یک تجلی انداختہ کہ مناسب وجود حق سبحانہ بودہ باشد نہ آنکہ از تجلی وجود چیزے را کم کردہ بآن عدم انداختہ باشد علی ہذا القیاس۔ آنچہ میفرمایند، مقصود از خلق افادہ انعام و احسان است بایشان　نہ تکمیل و تتمیم کمالات اسمائی وصفاتی الخ

تبصرہ: این فرمودہ حضرت امام تردید گفتہ بعض ناقصان است۔ بعض مردم ناقص گمان بردہ اند کہ تخلیق عالم برائے آن است کہ تجلیات صفات ثمانیہ در آنہا ظاہر و کمالات صفات ثمانیہ ہویدا گردد یعنی حق سبحانہ تعالیٰ برائے ظہور وروشن ساختن کمالات صفاتی خود بہ تخلیق عالم محتاج است تا کمالات صفاتی او تعالیٰ بواسطہ تخلیق عالم بہ ظہور برسد۔

حضرت امام میفرماید که حاشا و کلا نه چنان است بلکه مقصود از تخلیق عالم انعام و احسان است بالاے شان وصفات خداوندی در ذات خود کامل بوده احتیاج به ظهور و مظهر ندارند. ان الله لغنی عن العالمین. بیت

من نمی خواهم که از مخلوق خود سودی کنم بلکه می خواهم که با خلق جهان جودی کنم

و میفرماید که باید دانست که خلق این عالم در مرتبۂ واقع شده است که آنرا هیچ مزاحمتی الخ

تبصره: این فرموده حضرت امام براے وضع یک سوال دقیق است تقریر سوال این است۔

سوال: مقرر و ثابت است که وجود حق سبحانه محدود و متناهی نبوده بلکه غیر محدود است و حالانکه در این مکان و مرتبه عالم ممکنات حق سبحانه نبوده بلکه وراے عالم است و ورائیت مستلزم تحدید و تناهی است؟

جواب: حضرت امام جواب میدهد که تخلیق این عالم در مرتبه وهم واقع شده است نه در خارج و معلوم است که موجود وهمی موجود خارجی را تحدید کرده نمیتواند چنانچه که دائره موهومه نقطه جواله را تحدید کرده نمی تواند. اما این وهم وهم متقن بوده نه وهم سوفسطائی۔

آنچه میفرماید خاتمه حسنه الخ مقصود حضرت امام ازین فرمایش این است که آنچه از مبادی فیوض عالم بیان شده است آن مبادی عبارت از مبادی موجودات و ممکنات این جهان بوده نه موجودات آن جهان و وجود و تشخص موجودات آن جهان مربوط به مبادی عالیه است و آن مبادی عالیه به نزد حضرت امام کمالات ذاتیه او تعالی اند یعنی شیونات و اعتبارات ذاتیه او تعالی و موجودات بهشت با آن مبادی عالیه مربوط است و موجودات این جهان که از عدم ساخته شده مربوط به ظلال صفات ثمانیه اند. و آنچه میفرماید که قرب موجودات اهل بهشت را چه قسم بیان کنم که از مرتبه مقدسه ذات او تعالیٰ چه قسم نصیبها و حظها دارند. حضرت امام در این فرمایش آخر خود اظهار عشق پاک خود را نموده و آن حظهاے مقدسه را تمنا برده است

سردار دو عالم ؐ در بارہ مدح جنت فرمودہ کہ آنرا نہ چشم دیدہ است و نہ گوش شنیدہ است و نہ بخطرہ قلب در آمدہ است و می دانید کہ نعمتہائے جنت در مقابل دیدار سراسر انوار حق سبحانہ ہیچ نسبت ندارد۔ بیت

گر عشق نبودی و غم عشق نہ بودی ‏ ‏ ‏ چندین سخن نغز کہ گفتی کہ شنیدی

عشق است کہ عاشق را بہ معشوق می رساند و عاشق را عین معشوق می گرداند یعنی در شہود نہ در واقع۔ بیت

بسیار دیدہ ام کہ یک را دو کرد تیغ ‏ ‏ ‏ قربان تیغ عشق دو کس را یکے کند

مکتوب صد و پانزدہم

تبصرہ: جناب میرزا حسام الدین احمد از خلفاے شیخ المشائخ حضرت خواجہ باقی باللہ بودہ۔ اما چون حضرت امام را از خود بزرگتر میدانستند بنابران بحضرت امام نوشتہ است کہ در بارہ رفتن او بہ حرمین شریفین استخارہ نمایند و حضرت امام بعد از استخارہ بجواب او نوشتہ کہ اگر تنہا سفر نمایند بہتر است و نیز در بارۂ یک نفر مریضیکہ از جملہ سادات کرام است نیز طالب استخارہ شدہ بود۔ حضرت امام در جواب او می نویسند کہ مرضے کہ طبیبان گفتہ اند در وجود او بنظر نمی رسد اما یک ظلمت و تاریکی دیگر در انجا محسوس میگردد علت آن چہ خواہد بود۔

مکتوب صد و شانزدہم

تبصرہ: معلوم می شود کہ خواجہ ابو المکارم والی کدام ولایت بودہ است بنابران حضرت امام بوی توصیہ میفرمایند کہ بخلق اللہ شفقت و مہربانی نمایند۔ زیرا کہ مخلوق بمنزلہ عیال او تعالی می باشند و محبوب ترین مردم مردے است کہ باولاد خدا او ند احسان می کند۔ سردار دو عالم ؐ میفرمایند التعظیم لامر اللہ والتشفیق علی خلق اللہ دو اصل بزرگ اسلامی است۔

مکتوب صد و ہفدہم

تبصرہ: در آیہ کریمہ ان فی ذٰلک لذکری لمن کان لہ قلب او القی السمع وھو شھید۔ ترجمہ یعنی در توصیہ قرآن پند و عبرت است برائے کسیکہ دارائے قلب بودہ و یا قلب او دارائے حضور بودہ باشد حضرت ابوبکر واسطی گفتہ کہ پند و عبرت برائے اہل تمکین است کہ بمشاہدہ ذات مقدس رسیدہ باشند نہ برائے اہل تلوین کہ این طائفہ بشغوان انوار مشاہدہ متلاشی گردیدہ و پند گرفتہ نمی توانند۔ و ابوبکر واسطی در ثانی گفتہ است کہ مشاہدہ سبب ذہول و عدم پند است و وجود حجاب سبب فہم و عبرت است، بنابران حضرت شیخ شہاب الدین سہروردی علیہ اعتراض کردہ و میگوید کہ مشاہدہ در حق صاحبان تمکین سبب ذہول نبودہ و این قول واسطی خلاف قول اول اوست کہ گفتہ است "اہل تمکین در وقت مشاہدہ پند می گیرند" و در ثانی گفتہ کہ مشاہدہ سبب ذہول است۔

حضرت امام میفرماید کہ اعتراض شیخ بالائے واسطی وارد نیست زیرا کہ قول اول واسطی تشریح آیہ کریمہ است کہ مشاہدہ برائے اہل تمکین است و قول ثانی او دربارہ کسانی دیگر سیت کہ ارباب تلوین بودہ باشد کہ مشاہدہ سبب ذہول و عدم فہم آنہا است و ہردو گفتار او دربارہ اہل تمکین نیست۔ حاصل کلام اینکہ ذکر و پند و عبرت دربارۂ اہل تمکین ہمیشہ بودہ و برائے اہل تلوین در حین مشاہدہ ذہول بودہ و در وقت حجاب پند و عبرت است بواسطہ اینکہ آنہا تاب مشاہدہ ندارند و اگر واسطی پند را خاصہ اہل تمکین می دانست و میگفت کہ برائے صاحبان تمکین ہمیشہ پند است و برائے اہل تلوین در حال احتجاب پند است و بس یعنی در وقت مشاہدہ پند گرفتہ نمی توانند اعتراض شیخ علیہ او وارد نمی گردید۔

آنچہ میفرماید و الظاہر عندی الخ یعنی مراد حضرت امام این ست کہ در آیہ مذکورہ

پند برای هر دو طائفه می باشد و مراد از اهل قلوب ارباب تلوین و مراد از شهید اهل تمکین است
این قدر هست که پند اهل تلوین در وقت احتجاب است و پند اهل تمکین دائمی است آنچه
شیخ شهاب الدین فرموده محل حادثه سمع قلب است و محل مشاهده بصر قلب است و فرموده
که سمع ارباب سکر در بصر او غائب می گردد یعنی مغلوب میشوند و پند گرفته نمی توانند و کسیکه دارای
صحو باشد مغلوب نمی گردد و بوجود موهوبی می شنود و می فهمد و شیخ شهاب الدین وجود موهوبی
را بوعاء وجودی یعنی ظرف وجودی یاد کرده و این وجود موهوبی غیر وجود بشری است که بانوار
مشاهده متلاشی میگردد و شیخ شهاب الدین گفته که این وجود موهوبی برای آن شخص داده میشود
که براه فنا بمقر و مرتبه بقا رسیده باشد بعد ازین حضرت امام گفتار شیخ را ترجمه و میفرماید مراد
از مکالمه با و تعالی است و مراد از غیبت سمع در بصر آن است که اهل تلوین در وقت
مشاهده مغلوب گشته فهمیده نمی توانند و مراد از عدم غیبت سمع در بصر آن است که اهل
تمکین در وقت مشاهده مغلوب نشده فهم کرده می توانند و در حق آنها هر دو فهم و مشاهده
جمع میگردند و مشاهده سبب ذهول و عدم شعور شان نمی گردد و کلمه موهوب که در کلام شیخ
است تعلق بکلمه "من جاز" داشته می باشد یعنی وجود موهوبی برای کسی است که از مرتبه
فنا بمرتبه بقا رسیده باشد تا این جا ترجمه کلام شیخ شهاب الدین بوده بعد ازان حضرت امام
به کلمه "لا یخفی" علیه شیخ اعتراض و میفرمایند که برای اهل تلوین مکاشفه بوده و مشاهده وجود
ندارد و مشاهده برای کسی است که بمرتبه تمکین مشرف و بذات مقدس او تعالی رسیده باشد
و مناسب حال صاحبان تلوین مکاشفه است زیرا که آنها در صفات اند و هنوز بذات مقدس
او تعالی نرسیده است پس اطلاق مشاهده در حق آنها صحت ندارد۔

آنچه حضرت امام میفرماید که از کلام شیخ معلوم میشود که مشاهده در دنیا به بصر قلب شده
میتواند ازین گفتار شیخ اعتراض دیگر علیه شیخ وارد میگردد و تحقیق حضرت امام آن است
اشخاصی که برویت قلبی قائل اند آنها ذات مقدس را ندیده اند بلکه صورت ایقان خود را

رویت وصورت موقوف به امری دانسته اند و چون در دنیا رویت قلبی نه بوده باشد رویت بصری کجا خواهد بود و صورت دیده شده آنها صورت مثالی او تعالی هم نمی باشد چه حق سبحانه چنانچه مثل ندارد مثال هم ندارد بلکه دیده شده آنها مکشوفات بعض وجوه واعتبارات یعنی تمثال ظلال صفات او تعالی است نه تمثال ذات مقدس وصفات ثمانیه او تعالی که ذات اقدس او تعالی وصفات هم تمثال ندارد بواسطه اینکه تمثال در عالم مثال بوده و عالم مثال یکے از مخلوقات او تعالی و محدود و متناهی است و حق سبحانه محدود و متناهی نیست و تمثال او تعالی را اگر فرض کنیم هم محدود و متناهی نخواهد بود۔ انچه میفرماید ثناست مر خدا را که سلطان خیال را بما عنایت کرده است و خیال و کشف را آئینه حصول کمالات گردانیده است اگر خیال وکشف نمی بود درکات و پستی هاے انفصال و درجات وصل و قرب را نمی دانستیم الخ یعنی خیال اگرچہ سبب زیادت قرب او تعالی نیست اما سبب بصیرت عارف است که مراتب قرب را تفصیل وار میداند و هر عارف داراے کشف نمیباشد و بعض عرفاے کرام صاحبان کشف اند۔ مصرع

خاص کند بندۂ مصلحت عام را

انچه میفرماید که شان لطایف سبعه سیر و سلوک است و شان خیال و کشف نشان دادن درجات سیر و سلوک است و نشان دادن خیال سبب زیادت رغبت بوده و سیر و سلوک را بصورت بینائی و بصیرت میگرداند و اگر خیال و کشف نه بوده باشد عارف در احوال خود صاحب بصیرت نخواهد بود و به سبب خیال عارف از جهل خلاص و از ارباب علم میگردد الخ ناگفته نماند که خیال به مرتبه ذات مقدس نمی رسد و دران وقت عارف از مرتبه خیال بلندتر سیر میفرماید۔

تبصره: خیال اگرچه واسطه زیادت قرب نبوده اما سبب بصیرت مقامات می گردد۔ باید دانست خیالات یکسان نبوده بعض خیالات ظرف کمالات لطائف سبعه شده می توانند و کمالات آنرا نشان می دهد و بعض خیالات دیگر نه چنان است این لیاقت خیال و عدم آن تقسیم

خداوند لیست که مردم را دارای استعدادات وخیالات مختلف ایجاد کرده است ذلك تقدیر العزیز العلیم مصرع هر گل پسرے را حرکات دیگر است

تبصره: لطائف سبعه عبارت از لطایف پنجگانه عالم امر و نفس و عناصر است۔

مکتوب صد و ہژدہم

تبصره حضرت امام قول شیخ شهاب الدین را نقل کرده که گفته است که مطلع آنست که در تکرار هر آیه کریمه به شهود متکلم یعنی به شهود حق مطلع گردد و هر کدام از آیه کریمه مظهر جلال او تعالی بگردد حضرت امامؒ بر مخطر ببالیؒ علیه شیخ اعتراض و میفرماید که ظهر عبارت از نظم قرآن و کلام لفظی بوده که معجز است و بطن تفسیر قرآن است بنابر اندازه صفائی فهم و"حد" که در حدیث شریف ارشاد است شهود متکلم است بصورت جلال یعنی تجلی صفاتی و مطلع عبارت از تجلی ذاتی است زیرا که سردار دو عالم مطلع را سوای کلام دانسته اند پس مطلع ورای کلام است و کلام صفت او تعالی است و شهود متکلم دران صفت تجلی صفاتی است نه تجلی ذات مقدس و اطلاع بذات مقدس بماورای آن مربوط است کما ز تجلی صفت گذشته به تجلی ذاتی مشرف گردد پس وصول بذات مقدس وابسته به نظم قرآنی است کماز نظم به صفت الکلام و بعد ازان بذات مقدس میسر خواهد شد پس خطوتین لازم است که یک خطوه ترقی از نظم قرآن است بآن صفت و خطوه دوم ترقی از صفت الکلام است بذات مقدس پس رسیدن به او تعالی مربوط به دو خطوه بوده واز کلام شیخ یک خطوه معلوم میگردد و عارف شعرانی نیز دو خطوه فرموده است۔

آنچه میفرماید که شیخ شهاب الدین حال امام جعفر صادق را بیان و کلام او را مانند کلام شجره دانسته اعتراض دیگر است بر شیخ که شیخ هر دو کلام را کلام حق دانسته است و حالانکه نه چنان است زیرا که کلام شجره کلام حق سبحانه بوده و کلام صوفی کلام حق نبوده بلکه کلام بشر است اما صوفی این فرق و امتیاز را نمی فهمد۔ آنچه میفرماید عجب است از شیخ که مبالغه کرده در توحید وجودی که

کلام بندہ را کلام حق دانستہ است ودر موضوع دیگر توحیدی را بد گفتہ وکلام انا الحق را حکایت از قول خداوند دانستہ ودر صورت عدم حکایت قایل این قول را بکفر منسوب گردانیدہ است ودر این جا کلام صوفی را کلام حق دانستہ وحالانکہ گفتار صوفیہ وجودیہ از غلبہ عشق بودہ وعقیدہ آنہا نیست ومراد شان اتحاد بمرتبہ مقدسہ وجوب نمی باشد بلکہ بیان حال عشقی است پس این کلام کفر نیست اما کسانی کہ بدون حال خود را بصوفیہ وجودیہ مشابہت دادہ وبدون حال وعشق کلمات آنہا را بزبان می آرند زندیق وملحدان اند۔

وآنچہ حضرت امام بہ کلمہ "لا یخفی" میفرماید اعتراض دیگر است بالاے شیخ کہ این بیان توحیدی حال ارباب تلوین وارباب سکر است وحضرت امام جعفر صادق از ارباب تمکین بودہ نسبت این قول مناسب حال جناب شان نیست بلکہ مراد امام جعفر صادق دیگر است وان اینست کہ ممکن است کہ بندہ عارف کلام او سبحانہ را بلا کیف وبدون حرف و صوت بشنود وآن شنیدن بگوش مربوط نبودہ بلکہ تمام بدن آن عارف آن کلام را بواسطہ وجود موہوبی خود می شنود چنانچہ حضرت موسیٰؑ آن کلام بیچون را شنیدہ بود ودر وقتیکہ تمام بدن عارف شنوا گردیدہ باشد سماع او موقوف بحرف وصوت نیست وکسانیکہ آنرا محال میدانند غایب را بر شاہد قیاس کردہ وعرفان ندارند پس بالاے شان لازم است کہ حال ومقام اولیاے کرام را بہ معاملہ ولیاقت خود قیاس نکنند ونیز بعض کوتاہ نظران میگویند کہ خود حرف وصوت کلام او تعالی است ولا یخفی۔ دوم کہ حضرت امام فرمودہ بیان فرق است میان کلام حق کہ بہ ذرات عالم ممکنات در روز الست صادر گردیدہ وبین کلامیکہ صوفیہ در حالات توحیدی می گویند پس عجب است از شیخ شہاب الدین کہ باوجود بزرگی خود فرق دو کلام را نکردہ است۔

آنچہ حضرت امام میفرماید "عجب تر این است کہ شیخ بعد ازان گفتہ است وقتیکہ صوفی باین حال موصوف گردد سماع او ابدی میگردد" واین گفتار شیخ نیز داراے صحت نیست زیرا کہ

این صوفی در مقام تلوین است و مقام ابدی خاصہ صاحب تمکین است۔ آنچہ میفرمایدکہ شہود ومشاہدہ برائے واصل می باشد و آن چیزیکہ در مرتبہ صفات است مکاشفہ نامیدہ می شود نہ مشاہدہ ومشاہدہ نصیب صاحبان تمکین است کہ بذات مقدس رسیدہ باشد پس اطلاق مشاہدہ ہم صحت ندارد۔

مکتوب صد و نوزدہم

آنچہ میفرماید، کہ شیخ شہاب الدین در باب نہم کتاب عوارف خود نوشتہ کہ بعض مردم منسوب بہ صوفیہ بوند وصوفی نمی باشند، آنہا یک قومی است کہ بحلول قایل اند مانند قول حسین ابن منصور الحلاج وپناہ بخدا است کہ اعتقاد کنیم در حق بایزید وحلاج این معنی را واگر بدانیم کہ مقصد آنہا حکایت نیست یعنی از خداوند حکایت نمی کند پس آنہا را رد می کنیم چنانچہ کہ گفتار نصاری را رد می کنیم، این بود ترجمہ کلام شیخ۔

حضرت امام بالائے شیخ اعتراض ومیفرمایند کہ حکایت برارباب سکر تخصیص ندارد بلکہ یک شخص دیگر ہم بطور حکایت انا الحق گفتہ می تواند وکلام ارباب سکر بیان حال می باشد نہ عقیدہ۔ وکلام آنہا بیان حال است وہیچ اعتراض بالائے کلام حلاج وارد نمی گردد ومیفرماید کہ ظاہر عبارت شیخ آن است کہ اگر کلام آنہا بر حکایت محمول نشود حلول خواہد بود وحالانکہ کلام آنہا مثبت حلول نبودہ وبیان حال است وجائز است کہ بندہ این قول را در غلبات توحید بگوید وشائبہ حلول واتحاد نداشتہ باشد بلکہ بیان یک حال بودہ باشد و آن قول شیخ کہ گفتہ کہ بعض آنہا نظر خود را بہ مستحسنات وزیبارویان مفید میداند نشان حلول است۔
حضرت امام میفرمایند عجب است از شیخ بزرگ کہ این عبارات صوفیہ را مثبت حلول واتحاد میداند وحالانکہ این عبارات صوفیہ مثبت ظہور است وظہور سوائے حلول است۔

آنچہ میفرماید اگر کمالات وجوبیہ در آئینہ ہائے عدم ظاہر شود اتحاد از آں پیدا نمیگردد

جائز است کہ شہود کمالات خداوندی در آئینہ ہائے امکانی ظاہر گردد و این شہود و ظہور ثبت حلول آن کمالات نہ بودہ بلکہ ثبت ظہور آن کمالات است در آئینہ ہائے امکان اگرچہ تجویز کنندۂ آن صاحب کمال نبودہ بلکہ صاحب نقصان است، اما بحلول و اتحاد قائل نیست و قول او کفر نیست۔

مکتوب ۱۲۰ حاجت بہ تشریح نیست۔

مکتوب صد و بست و یکم

تبصرہ: حضرت امام در مکتوب ۸۷ ہمیں دفتر مکتوبات قدسی آیات سیر خود را سیر مرادی دانستہ و چیزہائے نادرہ دیگر کہ مخصوص کمالات مجددی بودہ در انجا نوشتہ بعض کوتاہ فکران و بے دانشان بہ بعض کلمات عالیہ حضرت ایشان اعتراض کردہ اند۔

اعتراض اول اینکہ: حضرت امام سیر خود را سیر مرادی گفتہ در مقابل این اعتراض جواب حضرت امام در خود این مکتوب شریف وضاحت کامل دارد کہ سیر مرادی بہ وجدان صاحب سیر تعلق داشتہ می باشد و مردم دیگر از فہم آن عاجز اند۔

اعتراض دوم اینکہ: اجتبا خاصہ حضرات انبیائے عظام است پس حضرت امام خود را چرا مجتبی دانستہ است بمقابل این اعتراض حضرت امام جواب دادہ است کہ اجتبائے بالاصالہ خاصہ حضرات انبیائے عظام بودہ و اجتبائے تبعیت در حق دیگران نیز ثابت است۔

اعتراض سوم اینکہ: حضرت امام گفتہ است کہ در اخذ فیض من ہیچ واسطہ موجود نیست و سردار دو عالم را واسطہ فیض خود ندانستہ اند در مقابل این اعتراض حضرت امام جواب دادہ است کہ توسط سردار دو عالم دارائے دو معنی است معنائے اول عبارت از تعمیل و متابعت شریعت سردار دو عالم است بمعنائے دوم اینکہ بواسطہ او فیض گرفتہ شود متابعت بمعنائے اول بالائے ہر کس از عرفائے خورد تا بزرگ تا بقیام قیامت فرض و لازمی است

اما متابعت بمعنای دوم تا وقتیکہ است کہ عارف بواسطہ متابعت ومحبت مفرط بہ حقیقت محمدی نہ رسیدہ باشد وبعد از رسیدن بان حقیقت عارف می تواند کہ بدون واسطہ سرادر دو عالم از عالم وجوب اخذ فیض نماید واین ہم از برکت کمال ومرتبہ آنحضرتؐ است کہ خادمان خاص او بدون وساطت آنحضرتؐ فیض گرفتہ می توانند۔ وآنچہ فرمودہ خدارا بآن سبب دوست دارم کہ رب محمدؐ است۔ این فرمودہ در وقت فنا فی الرسول است واظہار عشق است نہ عقیدہ ونیز حضرت امام میفرماید در طریق جذبہ واسطہ نیست۔ حضرت امام میفرماید در طریق جذبہ کہ از طرف حق سبحانہ است واسطہ وجود ندارد وجذب خداوندی متکفل وصول عارف است اما آن جذب ہم در متابعان شریعت آنحضرتؐ است مخالفین شریعت مقدس دارای جذب نمی باشند آنچہ میفرماید ہر ظل را با اصل خود شہراہ ہست الخ یعنی ممکنات ظلال صفات او تعالی بودہ و صفات اصول عارف است وقتیکہ عارف بہ اصول خود برسد آن اصل چون صفت خداوندی است ناچار بہ مسمی آن اسما وصفات می رسد ودران وقت واسطہ در بین نمی باشد۔ آنچہ میفرماید اگر ہزاران ریاضات الخ یعنی جذبہ برای متابعان شریعت مقدس است وبس۔ آنچہ میفرماید جذبہ را از سلوک چارہ نیست الخ یعنی صاحب جذبہ مراعات مقامات عشرہ را باید کرد ورنہ جذبہ او ابتر است۔

تبصرہ: اولیای کرام دو نوع اند مرادان ومریدان ومحبوبان ومحبین، جذبہ محبوبان ومرادان بہ سلوک شان مقدم است ودر سیر فی الاشیا دست میدہد وجذبہ مریدین ومحبین بعد از سلوک است کہ در سیر فی اللہ دست میدہد۔

طرق مشائخ ہم دو قسم است: در طریقہ نقشبندیہ جذبہ بر سلوک مقدم است ودر طرق دیگر سلوک شان بر جذبہ شان مقدم است وطریقہ نقشبندیہ شریف طریقہ مرادان و محبوبان است وسیر محبان این طریقہ نیز بطور سیر محبوبان است۔

اعتراض دیگر انکہ: حضرت امام خود را اویسی گفتہ است وحالانکہ مرید شیخ المشائخ

می باشد در مقابل این اعتراض جواب حضرت امام در خود این مکتوب شریف در متن کتاب موجود است۔

تبصرہ: اولیاے کرام سہ نوع اند: کسبی و اویسی و فضلی۔

(۱) کسبی محتاج بہ توجہ مرشد حیات می باشد۔

(۲) اویسی بہ تربیت بزرگان اموات تربیہ می شوند۔

(۳) فضلی صرف بہ فضل او تعالیٰ می رسد بہ تربیہ مرشد زندہ و مردہ احتیاج ندارد۔

حضرت خواجہ بزرگ میفرماید یک جذبہ خداوند موافق عمل الثقلین است۔

تبصرہ: از امکان دور نیست کہ یک شخص ہم کسبی و ہم اویسی و ہم فضلی بود باشد چنانچہ حضرت امام کہ کمالات ابتدائی شان مربوط بہ توجہ شیخ المشایخ بودہ و بعض مقامات را بہ توجہ اولیاے اموات سیر کردہ اند و کمالات انتہائی شان کہ از ادراک اکثر اولیاے کرام بلند تر است مربوط بہ صرف فضل و موہبت خداوندی است و قربی است کہ در خطور اکثر بزرگان نمی گنجد۔

اے عزیز! تجدید یک الف کار ہر عارف نبودہ عالمی عارفی تام المعرفت در کار است میدانید کہ اکثر ولایات ربع مسکون از خلفاے حضرت منور ساختہ اند۔

اعتراض دیگر اینکہ: حضرت امام نام پیر خود را بے احترامانہ یاد کردہ است در مقابل این اعتراض حضرت امام جواب دادہ است کہ مراد من معناے اضافی بودہ نہ معناے علمی و معلوم است کہ مرشد من بندہ خداے باقی است۔

اعتراض دیگر اینکہ: ارباب صحو چنین کلمات نمی گویند در مقابل این اعتراض حضرت امام جواب می دہد کہ صاحبان صحو نیز از سکر خالی نمی باشد و صحو خالص خاصۂ عوام است و صحو کہ بعد از سکر است بدون مزج سکر نمی باشد۔

مکتوب صد و بست و دوم

حضرت امام میفرماید، وصول به مطلوب احدی را بدون توسط او علیه الصلوٰة والسلام میسر نیست الخ

سوال: این فرمایش حضرت امام مخالف محتویات مکتوب ۱۲۱ است که فرموده اند بدون واسطه آنحضرت نیز اخذ فیض می شود؟

جواب: وصول بحق تعالی مربوط بمتابعت شریعت اوست علیه الصلوٰة والسلام وفیض گرفتن بعد از وصول امر دیگر است فلا تکن من القاصرین۔

آنچه میفرماید، اصل را بر ظل تفوق است الخ یعنی حضرت سردار دو عالم اصل بوده و حقایق دیگران ظل آن حقیقت است۔ آنچه میفرماید، آنچه در آخر کار به فقیر مکشوف گشته است که حب تعین اول است و تعین وجودی دائره حب بوده و حب مرکز آن است۔

آنچه میفرماید، آن دو تعین باعتبار ذات است الخ یعنی ظهور حب و وجود ظهور ذات مقدس او تعالی و ظهور علم اجمالی ظهور صفت است بنابران ظهور علم تحت آن ظهورات است۔ آنچه میفرماید حقیقت شی الخ یعنی حقیقت سردار دو عالم حب بوده و آنحضرت مظهر حب است که بسیار بلند و ظهور اول است و مقرر صوفیه است هرچند که عروج بلندتر بوده باشد نزول پائین تر می باشد۔ خلاصه اینکه وصول بآن حقیقت بلند بیک آن و یک دم میسر نمی گردد یعنی وصول بآن حقیقت بلند به تدریج میسر میگردد۔ چنانچه قبلاً تذکار یافته است که وصول اجمالی دیگر و وصول تفصیلی دیگر است۔ وصول تفصیلی بعد از حصول مقام خلت است و وصول اجمالی قبل ازان حاصل بوده۔

آنچه میفرماید اگر فرق است به کلیت و جزئیت است الخ یعنی حقیقت اسرافیل علیه السلام یک جزء حقیقت محمدی بوده و آن جزء عبارت از حیات است و حیات حقیقت اسرافیلی است۔

تبصرہ: حیات وعلم وقدرت ہمہ اجزاے تعین اول اند کہ عبارت از حب وجود است ومراد بحیات ظہور صفت حیات است نہ خود صفت حیات زیرا کہ صفات ثمانیہ درمرتبہ وجوب وتعینات در جملہ مخلوقات است وظہور اول مخلوقات وظہورات ظہور حب می باشد۔

آنچہ میفرماید: فضیلت آنہا نیز در رنگ افضلیت او علیہ السلام الخ یعنی فضیلت حضرت خلیفہ اول وخلیفہ دوم بہ نسبت ازواج مطہرات بیشتر است وسرور وفرحت آنہا در جنت ہاے خود از فرحت ازواج مطہرات بیشتر است۔ آنچہ میفرماید این علم ظلیت عالم سالک را در راہ بسیار بکار می آید الخ یعنی وقتیکہ سالک خود را ظل آن اصل می داند بآن اصل زود تر می رسد وخیال ظلیت سبب عروج او می گردد۔

آنچہ میفرماید بانبوت درجہ شہادت الخ یعنی سردار دو عالم با درجہ نبوت درجہ شہادت ہم یافتہ اند چنانچہ وفات شان از اثر زہر آن گوسفند مسموم بودہ کہ در خیبر از گوشت آن گوسفند صرف نمودہ بودند۔

آنچہ میفرماید: این وجود کہ در طرف ممکن کائن است الخ یعنی وجود موہوبیکہ بعارف عنایت گردیدہ از جملہ ممکنات است وظل آن وجود است کہ درمرتبہ وجوب است نہ عین آن۔ آنچہ میفرماید: نہ ارتفاع ماسوی الخ یعنی در وقت فنا علم ماسوی از بین می رود نہ خود ماسوی معدوم نمی گردد وصفات رذیلہ مغلوب صفات حمیدہ می گردد واز بیخ وبن کندہ نمی شود ازین جاست کہ حضرت فاروق رضی می فرماید کہ صفات شدیدہ من از بین نرفتہ بلکہ مغلوب صفات حسنہ گردیدہ اند۔

آنچہ میفرماید عجب معاملہ است عارف ہرچند بالاتر می رود خود را پائین تر می بیند الخ یعنی در روشنی زیاد کدورت کم ہم بسیار معلوم می گردد ونیز در مقابل قدسیت مراتب وجوب ہمہ چیز ہا مکدر معلوم می گردد۔

آنچہ میفرماید بہ دخان متحقق گشتہ الخ یعنی تجلیات وجوب نسبت بذات مقدس بمنزلہ دخان است نسبت بہ آتش، چون سالک بانتہاے تجلیات برسد کہ تجلی دیگر درین نماندہ باشد ناچار بمنزلہ دخان گردیدہ ودرمیں دود وآتش حجاب نمی ماند باقی ماند مسئلہ رویت حق سبحانہ کہ دارائے شرائط زیادی می باشد چنانچہ زوال حجب از شرائط رویت است رفع موانع نیز از شرائط رویت است وضعف بصیرت انسان مانع رویت بودہ چنانچہ درمیں ما وآفتاب ہیچ حجاب نیست اما بواسطہ ضعف بصر وضعف دید چشم خود قرص آفتاب را دیدہ نمی توانیم۔

خلاصہ اینکہ ابعد از رفع حجاب ہم رویت مشکل بودہ زیرا کہ موانع کہ ضعف بصیرت است موجود است۔

آنچہ میفرماید عجز از معرفت چہ صورت دارد الخ از فرمایشات حضرت امام معلوم میشود کہ درحق بعض بزرگان درایں جہان ہم رویت ہست وآن فرمایشات شان ہم نقیض عجز معرفت نیست چنانچہ من جبہ شما را می بینم کہ دربدن شما است اما نمی دانم کہ پشم است یا ابریشم پس درصورت رویت ہم احاطہ وادراک موجود نیست ورویت موجود است پس عجز ہم موجود است۔ پوشیدہ نماند کہ احاطہ رویت بوجود حق سبحانہ امکان پذیر نیست از فرمایشات حضرت امام استنباط می گردد کہ ادراک درحق بعضی بزرگان حقیقت داشتہ وآنہا بادراک ذات مقدس اوتعالی مشرف می شوند ولی ادراک شان محیط ذات مقدس او تعالی شدہ نمی تواند۔ ولا یحیطون بہ علما۔

مکتوب صد و بست و سوم

حاصل مکتوب شریف اینکہ درراہ قرب نبوت واسطہ نیست ہرکہ بآن راہ واصل شود بدون واسطہ فیض گرفتہ می توانند وواصلان این راہ انبیاے عظام واصحاب کبار اند

واقل قلیل از اولیاے کرام نیز بہ تبعیت حضرات انبیاء باین راہ واصل و باین کمال مشرف شدہ می توانند چنانچہ حضرت امام و بعض از اولیاے بزرگ دیگر۔

تبصرہ: جذبہ متعارفہ کہ در راہ ثانی است عبارت از جذبہ مقامات ظلیہ است کہ باولیاے ولایت ظلی و صاحبان ولایت صغریٰ دست می دہد و اجتباے حضرات انبیای عظام و جذبہ ولایت کبری چیز دیگر است۔

واٰنچہ در آخر مکتوب شریف می فرماید روا است کہ شخصے از راہ قرب ولایت بقرب نبوت برسد چنانچہ حضرت امام کہ بعد از حصول قرب ولایت بقرب نبوت رسیدہ اند اما صحابہ کرام از ابتدا براہ قرب نبوت رفتہ اند۔

مکتوب صد و بست و چہارم

حاصل این مکتوب شریف اینکہ حقیقت کعبہ بر حقیقت محمدی برتری دارد۔

تبصرہ: حقیقت کعبہ اگرچہ بہ نسبت حقیقت محمدی برتر است اما از حقیقت احمدی پائین تر است۔ حضرت عروۃ الوثقی در دفتر اول مکتوبات خود میفرماید کہ حضرت امام کہ در این مکتوب شریف حقیقت کعبہ را ذات بیچون واجب الوجود دانستہ اند مراد شان ذات بیچون واجب الوجود ذات بحت نبودہ بلکہ مراد شان وصف مسجودیت و شان مسجودیت است۔ و نیز فرمودہ اند کہ زینہ اول مر عروجات سردار دو عالم را حقیقت کعبہ است و نیز کعبہ از حقیقت خود بالاتر عروج نداشتہ و عروجات سردار دو عالم کہ فوق حقیقت کعبہ بودہ غیر متناہی است۔ و نیز فرمودہ کہ فوقیت حقیقت کعبہ سبب فضیلت نیست۔ نمی بینی کہ حقیقت و ولایت ملائکہ کہ بشیونات ذاتیہ متعلق است از ولایت انبیاے عظام کہ بصفات مربوط است بلند تر بودہ اما فضیلت مر انبیاے عظام راست۔

وحضرت امام نیز در مکتوبات دیگر خود حقیقت کعبہ را زینہ اول عروجات آنحضرت ص

فرمودہ اند واللہ اعلم۔ ونیز حضرت امام در مکتوب ۷۶ این حصہ فرمودہ اند چون کمال فضل وعنایت خداوندی جل سلطانہ عارفی را از ہزاران بوصول این دولت مشرف سازد وبفنائے وبقائے در این موطن سرفراز فرماید تواند کہ بقا باین نور یعنی نور کعبہ یافتہ از فوق وفوق الفوق حظ وافر دریابد الخ یعنی در این جا فوق عبارت از حقیقت قرآن و فوق الفوق عبارت از حقیقت صلوۃ می باشد۔ پس وقتیکہ عارف از حقیقت کعبہ بالا عروج می نماید ازین جا قیاس باید نمود عروج سردار دو عالم کہ از حقیقت کعبہ بکدام اندازہ برتر خواہد بود۔

سوال: حضرت امام در مکتوبے فرمودہ انچہ علما گفتہ اند کہ حرم مدینہ فوق حرم کعبہ معظم است مراد شان زمین مسجد حرم مکہ خواہد بود نہ خود کعبہ معظمہ؟

جواب: جواب این سوال بدو مقدمہ مربوط است وآن مقدمہ این است۔

مقدمہ اول: ہر مقام دارائے ظل واصل می باشد چنانچہ ظل حقیقت کعبہ یک شانے است کہ فوق شان العلم است واصل حقیقت کعبہ ظہور تنزیہ صرف او تعالی است ہم چنان ظل حقیقت سردار دو عالم شان العلم واصل حقیقت سردار دو عالم یک سر ذات مقدس است کہ در مرکز جمال ذاتی گذاشتہ شدہ است۔

ومقدمہ دیگر اینکہ مقرر است کہ برائے عارف اول کشف ظلال حقایق بودہ ودر ثانی بہ کشف اصول آن حقایق می رسد پس دران مکتوب کہ حضرت امام حقیقت کعبہ را افضل دانستہ اند درآن وقت عروج شان باصل حقیقت سردار دو عالم نرسیدہ بود ونیز علمائے کرام گفتہ اند زمین کہ متصل ذات مبارک سردار دو عالم است بہ نسبت عرش وکعبہ افضل است۔

سوال: این مکتوب بیان اخیر حضرت امام است کہ در این وقت ترقیات حضرت امام بانتہا رسیدہ بود۔

جواب: ترتیب صدور مکتوبات و ترتیب جمع آن مترتب واقع نشده است بلکه این طور بسیار است که مکتوب قبلی در بعد و مکتوبی بعدی در قبل جمع آوری گردیده است چنانچه احوالیکه در صحبت شیخ المشایخ خواجه صاحب بحضرت امام دست داده اند در حصه پنجم و احوالیکه به مقتضی استعداد بلند حضرت امام دست داده در حصه چهارم تحریر شده است.

شرح حصه نهم در همیں جا خاتمه یافت

وصلی الله علی سیدنا و مولانا محمد و بارک وسلم علیه

وعلی آله و اصحابه وعلینا معهم

اجمعین

٧٨٦
الله اکبر